

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

• 1 • 1998

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), В. К. МІХЕЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 11.11.97. Підп. до друку
15.02.98. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарб.-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12.

Тираж 700 прим. Зам. 62

Оригінал-макет та плівки виготовлені редакційно-видавничим центром ІА НАН України.
Тираж видруковано Спеціалізованою друкарнею
наукових журналів при Президії НАН України.
252004, Київ—4, вул. Терещенківська, 4.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО, І. І. КЛІМКОВА

Художній редактор М. М. ІЄВЛІС

Комп'ютерна верстка О. М. ПЕТРАШЕНКО

АРХЕОЛОГІЯ

• 1 • 1998

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЙ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
шоквартально

Київ

ЗМІСТ

- 3 До 60-річчя Петра Петровича Толочка
- Статті
- 7 ТОЛОЧКО П. П. Шляхи формування давньоруських міст
- 15 БАРАН В. Д. Скарби VI — VIII ст. Анти чи Русь?
- 28 КОЗЮБА В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI — XIII ст.)
- 46 КУРИЛЕНКО В. Є., ОТРОЩЕНКО В. В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезинському мікрорайоні на Десні
- 56 СМИРНОВ С. В. Спеціалізація знарядь як фактор антропогенезу
- 69 ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Етнокультурні процеси в Середньому Подніпров'ї за матеріалами мезолітичних могильників Надпорожжя
- Публікації археологічних матеріалів
- 77 САПОЖНИКОВА Г. В., САПОЖНИКОВ І. В. До проблеми функціональної та типологічної інтерпретації вкладишів кукрецького типу
- 82 БІЛАН Ю. О., СОЛТИС О. Б. Скіфські кургани поблизу с. Мар'янівка на Миколаївщині
- 99 ШЕВЧЕНКО А. В. Культ Аполлона в Херсонесе
- 105 ГАВРИЛОВ О. В. Нові дані про сільську округу античної Феодосії
- 118 СЕРГІЄВА М. С. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я

Дискусії

- 129** ЗУБАР В. М. З приводу інтерпретації житлово-господарських комплексів в ранніх шарах античних міст Північного Причорномор'я

- 136** АНОХИН В. А. Еще раз об античном письме из Керкинитиды

Рецензії

- 143** ПАВЛЕНКО Ю. В. А. И. Першиц, Ю. И. Семенов, В. А. Шнирельман. Война и мир в ранней истории человечества. В двух томах.— Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1994.— Т. 1.—176 с., Т. 2.— 247 с.

Хроніка

- 153** МАЦКЕВІЙ Л. Г. Міжнародна конференція з вивчення пічерних пам'яток доби палеоліту

Вітаємо ювілярів

- 154** До 75-річчя Михайла Петровича Кучери

- 155** До 70-річчя Степана Івановича Пеняка

- 157** До 60-річчя Олега Васильовича Сухобокова

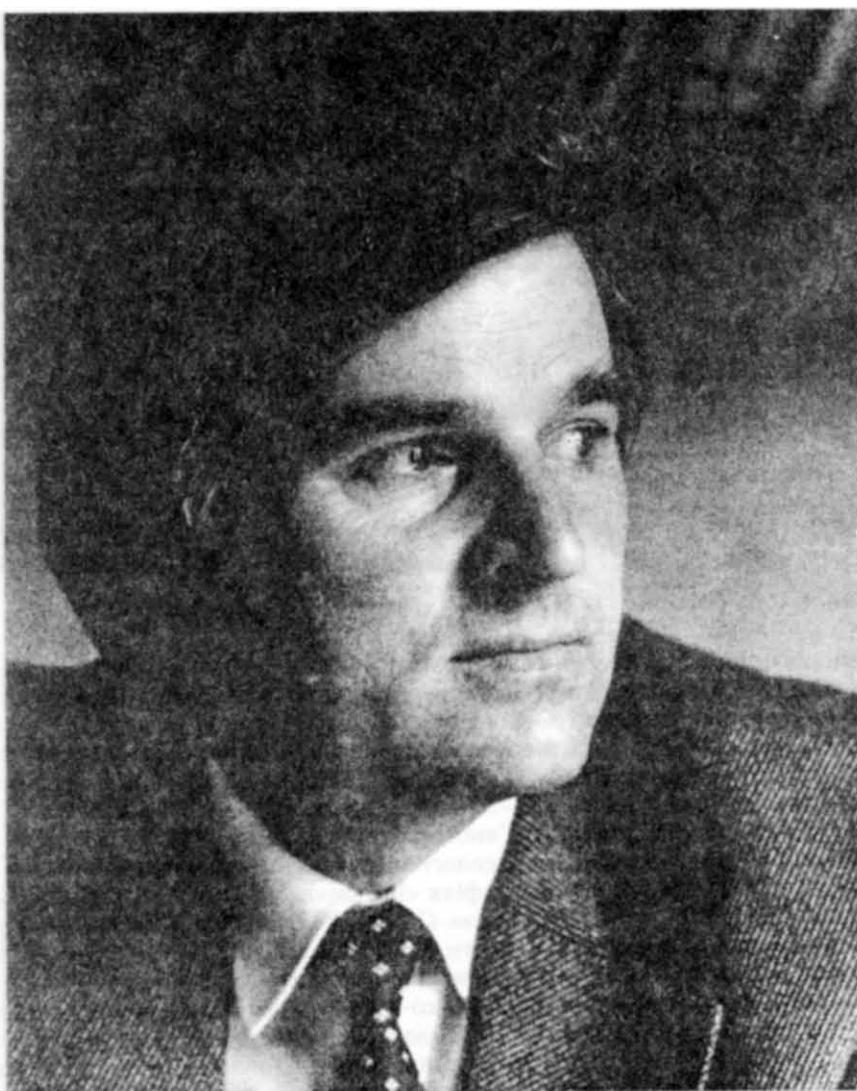
- 158** Наші автори

- 159** Список скорочень

До 60-річчя Петра Петровича Толочка

---

21 лютого 1998 р. відомому українському історику і археологу, доктору історичних наук, професору, академіку НАН України Петру Петровичу Толочку виповнюється 60 років. Визнаний вчений, невтомний дослідник слов'яно-русських старожитностей, він зробив вагомий внесок у вирішення вузлових питань з проблем історії, археології, культури Київської Русі та України. Його перу належить понад 270 наукових праць, у тому числі 12 монографічних досліджень, важливі розділи у фундаментальних академічних виданнях.

Народився Петро Петрович у с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 1960 р. закінчив історичний факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. З 1961 р. працює в Інституті археології НАН України (1966—1970 рр. — вчений секретар, з 1974 р. — завідувач відділом археології Кисва, 1982 р. — давньоруської і середньовічної археології, з «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

1987 — директор Інституту). 1966 р. захистив кандидатську, 1981 р. — докторську дисертації. З 1993 р. П. П. Толочко — віце-президент НАН України.

З 1963 р. науково-творче життя П. П. Толочка нерозривно пов'язане з дослідженням київських старожитностей. 1970 р. він створює Київську постійно діючу археологічну експедицію, яка здійснила широкомасштабні розкопки стародавнього міста, що значно розширило джерелознавчу базу з давньої історії Києва та Київської Русі. Завдяки новим археологічним відкриттям П. П. Толочко зробив ряд важливих висновків з соціально-історичного розвитку міста. Успішно проведені дослідження пам'яток Києва висвітлені в численних статтях і публікаціях. Відкриття житлових і господарських комплексів V—VI ст. в поєданні з аналізом матеріалів, виявлених раніше, а також писемних джерел дали змогу П. П. Толочку зробити важливий історич-

Рис. 1. О. К. Гончарова і П. П. Толочко у лабораторії Інститута археології (1969 р.).

ний висновок про безперервність розвитку Києва з кінця V — початку VI ст. Широкомасштабні розкопки ремісничо-торгового посаду Києва Подолу вперше в археологічній практиці Києва відкрили зрубні будівлі (розкрито близько 100 жителів і майстерень ремісників), з'ясовано характер масової забудови міста в X—XIII ст. Відкриття київських зрубів остаточно розвіяло міф про напівземлянкову забудову Києва IX—XIII ст. Ряд статей і публікацій П. П. Толочка присвячено пам'яткам кам'яної архітектури, даті побудови Софійського собору в Києві. Результати археологічних робіт, проведених у Києві, узагальнені П. П. Толочком у монографіях «Історична топографія стародавнього Києва» (1970, 1972), «Древний Киев» (1976, 1983), «Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII—XIII веков» (1980), «Парк-музей «Древний Киев» (1989). На основі широкого кола археологічних та писемних джерел ним відтворено картину історико-культурного розвитку міста від виникнення до 40-х рр. XIII ст. П. П. Толочко є редактором і одним з авторів фундаментальної монографії «Новое в археологии Киева» (1981), в якій написав велиki розділи про нові археологічні дослідження Києва, походження і ранні етапи історії стародавнього міста, ремісниче виробництво, торговлю давньої столиці Русі.

Значним досягненням стала розробка нової методики дослідження історичної демографії. Аналіз археологічних і писемних джерел дав змогу П. П. Толочку вперше зробити обґрутовані розрахунки чисельності населення стародавнього Києва. У XII—XIII ст. вона становила 50 тис. чоловік.

Під редакцією П. П. Толочка надруковано велику кількість наукових збірників і монографій, присвячених важливим питанням вітчизняної історії та археології. Серед них — сім київських збірників (1972—1993), де головну увагу приділено публікації та інтерпретації матеріалів, здобутих під час розкопок у межах Верхнього міста, Подолу та околиць районів Києва. Відкриті пам'ятки матеріальної культури є унікальними, вони збагатили і значно розширили джерелознавчу базу з давньої історії України. За цикл робіт з історії середньовічного Києва (1972—1982) П. П. Толочку присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки 1983 р.

Крім Києва, П. П. Толочко провадив розкопки і в інших давньоруських містах. 1979 р. він досліджував Вишгород, де у північно-східній частині городища було виявлено житлові (інземні) і господарські споруди. 1982—1984 рр. керував Дніпровською давньоруською експедицією, що досліджувала городище Іван та городище поблизу с. Ходорів, де виявлено житловогосподарські комплекси XII—XIII ст. і грунтовий могильник X—XII ст. П. П. Толочком досліджено також групу давньоруських поселень на р. Тетерів (1962—1963), обстежено городища на Ківщині та Черкащині (1973).

Археологічні матеріали з розкопок Києва та інших давньоруських міст стали важливим матеріалом (поряд з писемними даними) для відтворення П. П. Толочком у монографіях «Киев и Киевская земля...», «Древняя Русь» (1987), «Древнерусский феодальный город» (1989) і «Київська Русь» (1996) живої картини суспільно-політичного життя Київської Русі, дали можливість показати походження найдавніших східнослов'янських міст, їх становлення та розвиток. Усі вони відзначаються комплексністю дослідження і виконані на високому науковому рівні.

Важливе місце у творчому доробку П. П. Толочка займає монографія «Древняя Русь», де досліджуються питання зародження і формування давньоруської державності, складання народності, впровадження на Русі християнства і ролі церкви в житті країни, міжнародні зв'язки, зокрема з кочовим світом південноруських степів. Книга «Древняя Русь» — це результат багаторічної роботи П. П. Толочка над проблемою суспільно-політичних відносин на Русі в IX—XIII ст. Тематичне вона продовжує його попередні монографії — «Киев и Киевская земля...», «Древний Киев», де політична історія слугувала необхідним тлом для розвитку соціально-економічних та історико-культурних проблем. За монографію «Древняя Русь» П. П. Толочко у 1992 р. отримав премію НАН України ім. М. С. Грушевського.

Слід віддати належне постійним творчим пошукам у розв'язанні спірних і давнодискутованих проблем. Одна з них — розвиток давньоруської державності в період феодальної роздробленості XII—XIII ст. П. П. Толочко переважно показав, що цей період не може кваліфікуватися як розпад єдиної державної структури Русі. Поряд з тенденціями до дроблення мали місце і сили, які сприяли єдності країни. Визнаним центром країни й далі залишався Київ, а Київська земля розглядалася як загальнородова спадщина.

У центрі уваги П. П. Толочка постійно перебуває проблема походження й розвитку східнослов'янських міст. Їй присвячено чимало статей і монографія «Древнерусский феодальный город», у якій на широкій джерелознавчій базі переважно обґрунтовано висновок про взаємозалежність і взаємообумовленість процесів містобудування та формування державності, а також про феодальну сутність давньоруських міст.

Ще одним важливим науковим напрямком у сфері професійних інтересів П. П. Толочка є дослідження літописання. Результатом його пошуків стала монографія «Літописи Київської Русі» (1994), в якій розгорнуто широку картину історичної писемності Києва, Новгорода, Чернігова, Переяслава Руського, Галича, Володимира Волинського, Ростова, Суздаля та інших міст. У праці є оригінальні авторські спостереження і висновки. Зокрема, це стосується датування і місця написання Найдавнішого зводу 1039 р., авторства «Повіті минулих літ», часу створення і характеру «Повчання» Володимира Мономаха, обсягу київського літописання XII ст., структури галицько-волинського літописного зводу, авторства новгородського літопису за другу половину XII ст.

До фундаментальних узагальнюючих праць про давній період історії України належить і книга П. П. Толочка «Київська Русь». Вона вдало поєднує археологічні студії з працею історика-дослідника, який плідно розробляє основні проблеми історії Русі: її утворення та політичну історію Х—ХІІІ ст., соціально-економічний та етнічний розвиток IX—ХІІІ ст., питання християнської церкви і культури Русі. У книзі багато нового історичного та джерелознавчого матеріалу, щедро використані писемні та археологічні здобутки.

Важливе місце в творчості П. П. Толочка займають дослідження і з українського середньовіччя. Головний висновок, який випливає з цілої низки його праць з цієї тематики полягає в тому, що шлях від Київської Русі до України тривав не одне століття, але його пройшов один і той же народ, який на різних історичних етапах мав назви «руси», «малоруси», «українці», тобто простежується спадковість історичного процесу від Київської Русі до України.

Дослідження вченого в галузі історії й археології Київської Русі лягли в основу написання відповідних розділів багатотомних видань: першого тому «Історії Української РСР», першого тому «Історії Києва», третього тому «Археології Української РСР». Ці розділи, як і монографії «Древняя Русь», «Древнерусский феодальный город», «Київська Русь», є гарними посібниками для викладання і вивчення у вузах курсів давньоруської історії й археології України. Такою є й двотомна «Давня історія України», опублікована 1994—1995 рр. під керівництвом П. П. Толочка і за його авторської участі.

П. П. Толочко — талановитий популяризатор історичної та археологічної літератури. Його науково-популярні книги — «Таємниці київських підземель», «Нащадки Мономаха», «Історичні портрети», «Володимир Святий. Ярослав Мудрий» написані із знанням історичного матеріалу, просякнуті цікавими пошуками й оригінальними висновками, викладені доступною мовою і схвально сприйняті широким читачем.

Надзвичайно плідною є редакторська діяльність вченого в історичних та науково-популярних виданнях. Він є головним редактором академічного журналу «Археологія» і науково-популярного часопису «Київська старовина». У цих та інших часописах і в періодичній гресі опубліковано понад 200 його статей, присвячених проблемам нашого національно-культурного відродження, встановлення української державності і національної ідеї, взаєминам України з Росією та іншими країнами, охороні пам'яток історії та культури. Базуючись на тезі незалежності історичного процесу, П. П. Толочко відстоює прогресивну ідею демократичного громадянського розвитку України як суверенної і цивілізованої держави.

Високим є і міжнародний авторитет П. П. Толочка. Його наукові праці, які відзначаються широкою постановкою завдань, великим діапазоном заључених джерел, чітким дослідницьким напрямком і обґрутуванням висунутих положень, отримали високу оцінку зарубіжних фахівців. Значну їх кількість опубліковано у виданнях ФРН, Франції, Канади, США, Болгарії, Польщі та інших країн. П. П. Толочко — член Виконавчого комітету Міжнародної унії слов'янської археології, член-кореспондент Центрального Німецького інституту археології (Берлін), член Академії Європи.

Займаючись науково-творчою діяльністю, П. П. Толочко провадить велику науково-організаційну, педагогічну і громадську діяльність. Він виховав велику групу фахівців вищої кваліфікації — докторів і кандидатів історичних наук, які успішно працюють в академічних інститутах і вузах України. Регулярно читає лекції у вітчизняних і зарубіжних університетах. Він голова спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук при Інституті археології НАН України. П. П. Толочко був одним з ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а в 1989 р. став його головою, зробивши гідний внесок у збереження національної історико-культурної спадщини України.

Своє шістдесятиріччя Петро Петрович зустрічає в постійному творчому пошуку. Відзначаючи великі заслуги академіка П. П. Толочка перед історією і археологією, колектив Інституту археології НАН України щиро вітає ювіляра і зичить творчої наслаги та подальших творчих звершень.

СТАТТІ

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ

П. П. Толочко

У статті розглядаються основні закономірності процесу формування давньоруських міст IX — XII ст. На думку автора, можна визначити три основні шляхи їх походження: торгово-ремісничий, общинно-феодальний і феодальний (або державний).

Однією з найважливіших рушійних сил генезису давньоруських міст був феодалізм. Цей висновок, незважаючи на те, що його поділяють не всі дослідники, має велике значення у пошуку закономірностей становлення та розвитку міського устрою на Русі. Причому йдеться не про встановлення єдиної соціологічної схеми в цьому процесі, якої в дійсності не могло бути, а про визначення основних містоутворюючих факторів, що мали більш-менш схоже виявлення на всій території Давньоруської держави.

Тут необхідно враховувати закон нерівномірності розвитку. Феодалізація величезної держави мала осередковий характер¹. Вона здійснювалась за принципом зустрічних потоків і, природно, булавищою в центрі держави чи землі, ніж на околицях. Не випадково ці райони наповнювалися містами раніше, і темпи цього наповнення буливищими порівняно з периферією. Певний вплив на розвиток міських форм справляли неоднорідність природно-географічних, а отже, і господарських умов життя. Вирішальної ролі у процесі слов'янського містоутворення він, звичайно, не відігравав, але його позитивний або негативний вплив був іноді досить відчутним.

У цій праці уявляється важливим зупинитися на трьох основних шляхах розвитку міських форм життя Русі IX — XIII ст. Умовно їх можна назвати «торгово-ремісничим», «общинно-феодальним», «феодальним» або «державним». Всі багато в чому не схожі між собою, породжені різними умовами соціально-економічного розвитку, відіграли неоднакову роль в історії руського міста, але визначились майже в одному хронологічному зрізі та перебували у певній діалектичній взаємодії.

ТОРГОВО-РЕМІСНИЧИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ МІСТ

У розв'язанні проблеми походження давньоруських міст велику роль відіграють торгово-ремісничі поселення або факторії. Вони відомі, головним чином, на найважливіших водних магістралях — Дніпрі, Волхові, Волзі, Десні. Це Ладога, Гньоздово, Тимерево, Сарське та Михайлівське городища, Шестовиці та деякі інші. В історичній літературі їх називають відкритими торгово-ремісничими поселеннями (ВТРП)². Визначення не зовсім вдале, особливо якщо врахувати, що на більшості з цих поселень (якщо не на всіх) на певному етапі розвитку зведені земляні укріплення — вали та рови.

Типологічно ці центри близькі між собою. Складалися з великого поселення, площа якого досягала 10 (Тимерево) — 16 га (Гньоздово); невеликого городища (Гньоздово, Шестовиці) та величезного курганного могильника, що налічував по кілька тисяч насипів. Гньоздовський могильник, наприклад,

розкинувся на площі 27,5 га та мав до 6 тис. курганів³. Однорідний у них і археологічний матеріал. У широких дослідженнях Гньоздова, Шестовиць, Сарського городища та ін., під час яких знайдено поховання дружинників та купців, скарби арабських монет, сліди ремісничого виробництва, вони постають як відносно великі торгово-ремісничі центри IX — XI ст.

Виникають закономірні питання про їхню соціальну сутність та відношення до стародавніх руських міст. У вітчизняній історико-археологічній літературі торгово-ремісничі поселення найчастіше трактуються як певна стадія в історії давньоруського міста. Її називають то «передміською», то «протоміською». Свого часу П. М. Третьяков, намагаючись визначити соціальний тип Сарського городка, називав його ембріоном міста⁴. І. В. Дубов, який присвятив цьому та іншим верхньоволзьким торгово-ремісничим центрам IX — X ст. монографічне дослідження, кваліфікує їх як проміські центри⁵. Така точка зору поділяється і дослідниками, які вивчають гналогічні пам'ятки Дніпровського басейну, а також Поволжів'я.

На жаль, ніхто по суті не намагався показати на конкретних матеріалах, чим відрізняється проміське поселення від міського. Залишається незрозумілим, чим «не дотягують»казані центри IX — X ст. до категорії міських. Адже вони були відокремленою від землеробської структури сферою поселення та виробництва. Причому ступінь концентрації в них торгові (а, можливо, і ремесла) був навіть вищим, ніж у феодальних містах наступного часу. Якщо додати до цього «авангардну» роль проміських центрів у освоєнні слов'янами величезної території від Білоозера до Мурома (В. О. Булкін, І. В. Дубов, Г. С. Лебедев) або визнати за ними функції «опорних пунктів великої зівської влади» (В. Я. Петрухіч, Т. О. Пушкіна), то вийде практично повний набір ознак ранньофеодального міста⁶.

В історико-археологічній літературі одержала поширення точка зору про безпосередню спадкоємність між торгово-ремісничими поселеннями та деякими давньоруськими містами. З'явилася навіть теорія про «перенесення» міст як один із шляхів їх розвитку. Наводяться приклади Тимерева та Ярославля, Сарського городка та Ростова, Гньоздова та Смоленська, Новгорода та Рюрикового городища⁷. Особливо гостро дискутувалося питання про співвідношення Гньоздова та Смоленська. Одні дослідники (А. А. Спіцин, І. І. Ляпушкін, Л. В. Алексеєв та ін.) вважали, що Гньоздовський археологічний комплекс надійно фіксує місцеположення раннього Смоленська⁸; інші (Д. А. Авдусін) переконані, що Гньоздово не має безпосереднього відношення до Смоленська і що він споконвічно посідав власне особливе місце⁹. Полемізуючи з Д. А. Авдусіним, Л. В. Алексеєв вважав неймовірним, щоб у IX — початку XI ст. на Верхньому Днітрі всього за 10 км один від одного розташувались два великих давньоруських центри. Складно собі уявити реальні стосунки згаданих «політичного» та «торгового» центрів. До того ж проти цього свідчить і факт історичної безпрецедентності паралельного існування парних центрів¹⁰.

У системі доказів прихильників тотожності Гньоздова і раннього Смоленська дана теза найбільш уразлива. Приклади парного існування на певному хронологічному відтинку двох центрів — економічного і політичного — дійсно відомі¹¹.

Це перш за все Ростов та Сарський городок. Ще М. М. Воронін, спираючись на результати археологічних досліджень, вважав, що Сарський городок та Ростов були незалежними центрами, і явище «перенесення» міста тут не фіксується¹².

Вірогідно, близька історична ситуація виникла і в районі Ярославля, заснованого (за П. М. Тихомировим) у період до 1015 р.¹³.

Останнім часом пару поселень виявлено на одному з відгалужень Дніпровського торгового шляху, який проходив по системі річок від Любеча до Чернігова. Це літописний Листвин та поселення в урочищі Лескове за 2 км вище за течією р. Білоус.

Приклади парного існування ранньоміських економічних і політичних центрів IX — X ст. можна продовжити. Проте сьогодні питання полягає не в тому, щоб доводити цей очевидний факт, а в тому, щоб з'ясувати його при-

чинність. Необхідно встановити характер зв'язків між близькими центрами, визначити, якими соціально-економічними та політичними умовами вони покликані до життя, в чому приховуються причини більшої конкурентоздатності деяких з них. Теорія «перенесення» міст не тільки не сприяє з'ясуванню перелічених питань, але по суті взагалі знімає їх з обговорення. Вона спрошує власне проблему існування торгово-ремісничих центрів, які начебто і не зникали, а лише змінили місцеположення.

У дійсності все значно складніше. Щоб правильно зрозуміти соціальну сутність торгово-ремісничих п'єселень IX — Х ст. та їх місце у становленні міських форм життя на Русі, треба розглядати їх у контексті загальноєвропейського історичного розвитку. У літературі вже відзначалося, що вони загалом дуже близькі до терновельних міст Балтійського помор'я: скандинавських — Бірки, Вісбі, Хайтабу, західнослов'янських — Любека, Менцліна, Воліна, Щеціна та ін. В одному соціальному ряді називають їх і середньовічні хроністи. Гарне знання ними торгового шляху з Любека та Хайтабу через Старигард, Волін, Щецін, і далі — до Новгорода та Києва свідчать про те, що всі ці центри входили до одної економічної системи, яка не вкладалася у межі етнічних кордонів. Початок їх існування обумовлений незвичайно бурхливим розвитком трансевропейських торговельних зв'язків.

У плані дослідження містоутворюючих процесів надзвичайний інтерес становить факт відносної короткосності життя торгово-ремісничих поселень, які мали, здавалось би, всі умови для поступального розвитку. Пояснення, в основі якого є фактор простого «перенесення», неприйнятне. Явище це не вузьколокальне, а загальноєвропейське. Сдучасно з затуханням торгово-ремісничих поселень ча Русі занепадають аналогічні центри у Південній Прибалтиці та Скандинавії. Причому процеси ці майже всюди супроводжуються піднесенням нових міських центрів, розташованих на деякій відстані від «старих». Іноді до них переходили навіть старі назви. Але при цьому вони не були природними і безпосередніми їх продовжувачами. Наочним прикладом цього може бути історія Любека. Засноване у 40-ві рр. XII ст. німцями, нове місто перейняло назву слов'янського, але безпосереднім спадкоємцем першого воно не було.

Іноді причина відсутності прямого зв'язку торгово-ремісничих поселень з пізнішими містами вбачається дослідниками у недостатньому розвитку в них ремісничої функції. Ремесло протягом доби вікінгів, на думку Г. С. Лебедєва, не отримало завершеної цехової організації, а звідси і відсутність прямої спадковості між віками IX — XI ст. і власне середньовічними містами Данії, Норвегії, Швеції¹⁴. Тут, у кращому випадку, відзначено факт, а не його причини. Питання саме і полягає в тому, що завадило торгово-ремісничим факторіям отримати завершені форми міських структур та продовжити свій розвиток. Київ чи Новгород у цей час теж не мали цехової організації, але це не привело до припинення їхнього життя.

Очевидно, причини припинення традиції торгово-ремісничих міст слід шукати у зміні умов соціально-економічного розвитку європейських країн (у тому числі і Київської Русі) в останні десятиліття Х ст. У цей час відбувається стабілізація їх державних структур, визначення кордонів, що неминуче приводило до порушення колишніх зв'язків і формування нових економічних районів. Наступ германських феодалів на слов'янське узбережжя Балтики, обмеження експансії та торгової діяльності норманів на Заході і зміщення феодальної державності у Скандинавії; занепад Хозарського каганату і піднесення Київської Русі — зробили неможливим подальше функціонування цієї міжрегіональної економічної структури¹⁵, заснованої переважно на приватному підприємництві.

Умови, що змінилися, наклали відбиток на розвиток торгово-ремісничих міст усіх європейських регіонів, але більшою мірою вони позначились на житті тих центрів, які були розташовані на Дніпровському та Волзькому торговельних шляхах. Не будучи органічним породженням внутрішнього соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства, вони не змогли стати природним осередком сільськогосподарської округи, не встановили з нею різноманітних двосторонніх зв'язків, а отже, і не мали перспектив

розвитку. Торгівля, яку вели ці центри, була необхідною перш за все для них самих, але не для тих регіонів, де вони виникали¹⁶.

Доля торгово-ремісничих центрів, таким чином, визначалась подальшим розвитком феодального способу виробництва, заснованого на єдності економічних і політических структур, їх концентрації в одних руках та одному місці.

Говорячи про «передміський» або «протоміський» соціальний вигляд торговельних факторій, дослідники вбачають основну причину цього у недостатньому розвиткові ремесла, яке не посідало у цей час превалюючого місця, а отже, і не обумовило їх міський характер. Немає сумнівів, що такий висновок є неприйнятним. Еволюція міських форм життя, за якої першою стадією була б торгово-реміснича, в умовах ранньофеодальних виробничих відносин просто неможлива. Це вищий етап розвитку феодального міста. Етап, у який не цілком увійшли давньоруські міські центри навіть в епоху феодальної роздрібленості. Але ж у цей період їхнє ремесло перебувало на незрівнянно вищому рівні розвитку, ніж у IX — на початку XI ст.

З сказаного випливає, що значення торгово-ремісничих поселень для еволюції міських форм на Русі не було всеосяжним. І не треба його перебільшувати. Це не стадія у житті східнослов'янського міста, а лише один із шляхів його утворення. Він виявився фактично тупиковим, оскільки був обумовлений переважно факторами зовнішнього соціально-економічного розвитку.

ОБЩИННО-ФЕОДАЛЬНИЙ ШЛЯХ ВИНИКНЕННЯ МІСТ

Вивчення процесів формування найстаріших давньоруських міст показує, що своїм корінням вони сягають перехідної доби суспільно-політичного розвитку східнослов'янського суспільства. Всі вохи вирости з міжплемінних центрів, які були природними осередками союзів племен та мали значну структуротворчу традицію. Не випадково, саме вони стали першими осередками ранньофеодальних виробничих відносин, що зароджувалися, а пізніше — і столичними містами великих феодальних князівств. Найдавніші руські міста, отже, є прикладом органічної еволюції первіснообщинного побуту в державний.

Чи не так стояла справа з іншими містами на Русі у IX — на початку XI ст.? Теоретично можна припустити, що шлях їх розвитку принципово не відрізнявся від шляху, який пройшли головні міські центри. Проте тут горібен конкретно-історичний аналіз на підставі якісної джерельної бази. У наш час зібрано велику кількість археологічних матеріалів, що дозволяють повніше і точніше розв'язувати складну проблему виникнення та становлення давньоруських міст. Виявляється, містстворюючий процес у цей період не був однолінійним, а його темпи у різних регіонах країни не були однаковими. Недооцінка саме цієї обставини породжує часто непотрібні суперечки та дискусії.

До теперішнього часу накопичився значний матеріал з досліджень східнослов'янських укріплених центрів VIII — X ст., аналіз якого дозволяє у ряді випадків стверджувати, що деякі з них були поселеннями перехідного типу. Цілком чіткі риси общинного побуту ніби доповнювалися елементами ранньофеодальних відносин. окремі укріплені центри IX — X ст. перебували на стадії переростання у міста, але такими і не стали. На одних у X ст. життя взагалі припинилося, інші, зазнавши якихось катастроф, — відродились через певний час на новій соціальній основі¹⁷.

У X — на початку XI ст. на політичній карті Київської Русі з'явилося багато нових міст, у поселенському плані: не пов'язаних зі старими племінними центрами. Вони засновувались на необжитих раніше місцях, часто у дійсно міській соціально-планувальній структурі. До невеликого, сильно укріпленого дитинця прилягав посад, обнесений земляним валом і ровом. Активніше процеси будівництва міст відбувалися в центрі, у межах історичної «Руської землі», але мали місце і на інших територіях, у тому числі, окраїнних. Вони, безсумнівно, регулювалися державною владою та були своєрідними форпостами у феодальному освоєнні земель. Темпи їх будівництва збільшувалися у міру зміцнення державних структур.

У ряді випадків нові міста відігравали важливу роль військово-стратегічних пунктів на рубежах Київської Русі. Вони ніби оконтурювали кордони

держави та удільні володіння. У межах Чернігівської землі, згідно дослідження В. П. Коваленка, з двадцяти літописних міст XI ст. тільки три виникли на базі передміських поселень. Багаторічні дослідження Берестя, які веде П. Ф. Лисенко, показують, що це місто виникло на новому місці на рубежі X — XI ст. Матеріали, що містяться у шарі XI ст., вказують на міський характер поселення. Таким же чином у X — першій половині XI ст. засновані також Вишгород, Білгород, Василів, Корсунь, Юр'їв, Володимир, Рогачов, Пінськ, Клецьк, Мінськ, Дубровиця та деякі інші міста.

Може здатися, що містоутворюючі процеси IX — XI ст., у результаті яких, по суті, припинялось природне переростання племінних ранньоміських поселень у справжні міста, дійсно живились виключно «зовнішніми» імпульсами. Зовнішніми, звичайно, відносно глибинних районів земель, а не відносно їх соціальних центрів. У дійсності це не зовсім так. Нові міста не можна відривати від попередніх племінних зосереджень. Вони замінили їх, змінили поселенську та соціальну структури, ускладнили функції, але успадкували сформовану сільськогосподарську округу, систему різноманітних соціально-економічних зв'язків, культурно-історичну традицію. Причому місто ранньофеодальної пори посідало тим значніше місце у соціальній ієрархії, чим більшою була підпорядкована йому округа, що склалася до нього.

Сказане стосується і тих міст, які будувалися князівською владою на необжитих раніше місцях. Йдеться про необжитість конкретних топографічних точок, а не районів, де вони засновувались. Нові міста і в цьому випадку ніби накладалися на готову, сформовану до них, соціальну спільність, прискоривши, проте, процеси розкладу первіснообщинних та формування класових відносин, що відбувалися у ній.

Таким чином, е всі підстави стверджувати, що містоутворюючі процеси IX — XI ст. на Русі є результатом взаємодії факторів «внутрішньої» і «зовнішньої» феодалізації. Не можна не сказати, що цей синтез на всій величезній території Київської Русі відбувався одночасно і мав однакові конкретно-історичні прояви. Далеко не завжди він був безконфліктним, про що свідчать, зокрема, походи київських князів на древлян, вятичів, білих хорватів.

В умовах формування нових феодальних структур та складання території Давньоруської держави містоутворення відбувалось двома шляхами. Перший — це накладання державного начала на общинне і пристосування останнього до нових завдань. Нові міста при цьому посіли місця племінних (у ряді випадків — общинних) центрів, по суті, продовживши їх. Подібний шлях можливий в умовах відносно швидкого входження племінних князівств до складу Київської держави. Очевидно, саме такий характер мали взаємовідносини Києва з древлянами у першій половині X ст. Яскрава літописна легенда про спалення княгинею Ольгою Іскоростеня відбила реальний історичний факт протиборства Древлянського князівства та центральної державної влади. Сутність боротьби викладено у літописній фразі: «И побъгла людье изъ града, и повелъ Ольга воемъ своимъ имати а, яко взя градъ и пожъже и; старѣйшины же града изънми»¹⁸. Київ, отже, був зацікавлений не стільки у зруйнуванні адміністративно-господарських структур, що склалися раніше, скільки у зміні в них системи влади. На місці племінних «градських старїшин» у древлянській місті відряджалися представники київської адміністрації; місцеве самоврядування у древлянській землі фактично було ліквідоване.

Нові політичні та соціально-економічні умови, природно, вносили суттєві корективи у процеси містоутворення на Древлянщині, але загалом, як свідчать археологічні дослідження, не руйнували старі традиції. Обстеження давньоруських городищ у м. Коростень на р. Уж, поблизу м. Малина на р. Ірші, у с. Городок, міст Радомишль та Іванків на р. Тетерів та деяких інших, проведене П. М. Третьяковим та Б. А. Звіздецьким говорить про те, що їх підвалини складають культурні шари VIII — X ст.¹⁹.

Судячи за літописними та археологічними даними, аналогічні процеси характеризували також стосунки центральної влади Києва та сіверянського міжплемінного союзу. Останній вже наприкінці IX — початку X ст. інтегрувався у державну структуру Київської Русі. Єдине свідчення літопису про те, «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

що данину на сіверян було покладено після перемоги князя Олега, вказує на відносно легке подолання їх автономістських тенденцій.

Складніше стояла справа з окраїнними слов'янськими союзами племен. Тут остаточна перевага центральної влади визначилась тільки на кінець Х ст. (див. літописні свідчення про часті військові походи Володимира Святославича на хорватів, вятичів, радимичів). У даних умовах існував і другий — альтернативний шлях розвитку нових міст. Зустрінувшись сильну протидію місцевої правлячої знаті, центральна влада почала створювати свої форпости на нових місцях. Вони стали своєрідними противагами старим племінним чи общинним центрам. Порівняно швидко останні не витримали конкуренції князівських міст, занепали зовсім або трансформувалися у звичайні сільські поселення²⁰.

Необхідно відзначити, що в обох випадках общинно-племінна, а точніше земельна знать, яка феодалізувалася, після втрат, понесених у процесі конфронтації з центральною владою, інтегрувалася до складу правлячого феодального класу Русі. Вона концентрувалася переважно у містах і брала безпосередню участь у їх подальшому розвитку.

Розглянуті матеріали, таким чином, не дають підстав для тверджень про родоплемінний характер давньоруських міст IX — початку XI ст. та їх ідентичність з поселеннями сільського типу²¹. Суттєві відмінності спостерігаються вже на стадії формування адміністративно-господарських зосереджень племен. Вони набувають функцій (соціальних, адміністративно-політичних, економічних, військових тощо), які не характерні для первіснообщинних, поселенських структур. Можна доволі впевнено говорити, що ці центри формувалися вже на умовах складання феодальних відносин і їх розвиток характеризувався ранньоміськими рисами. Природний процес містоутворення у східних слов'ян отримав значне прискорення у результаті так званого окняжиння земель, включення їх до єдиної ранньофеодальної державної системи Кіївської Русі.

ФЕОДАЛЬНИЙ (або державний) ШЛЯХ ВИНИКНЕННЯ МІСТ

Назви більшості давньоруських міських центрів з'являються на сторінках літописів у другій половині XI — початку XIII ст. Згідно з підрахунками П. М. Тихомирова, до другої половини XI ст. належать згадування 50 нових центрів, до XII — понад 130 і до перших десятиліть XIII — ще близько 50. Це майже три четверті всіх літописних міст.

Певна річ, надто довіряти літописним повідомленням при обчисленні кількості давньоруських міст на тому чи іншому етапі історичного розвитку не треба. Багато з вказаних центрів не були містами у соціально-економічному значенні цього слова. Сюди, безсумнівно, входили також феодальні замки, сторожові фортеці, князівські садиби. Частина з них безперечно виникла значно раніше. Це великі удільні міста: Галич, Звенигород, Луцьк, Новгород-Сіверський, Путівль, Курськ та ін. І все ж у літописних повідомленнях загалом правильно відбито динаміку містоутворюючого процесу.

Відзначаючи загальне зростання чисельності давньоруських міст другої половини XI — початку XIII ст., треба враховувати, що це лише один з показників динаміки містоутворення. Інший полягав у бурхливому зростанні та розвитку старих міст, які у XII ст. постали у зовсім іншій якості.

Що ж стало причиною таких значних якісних зрушень у процесі давньоруської урбанізації у відзначений період? Відповідь, що містить загальне посилення на поглиблення феодалізму та зростання потреб країни у центрах високорозвиненого спеціалізованого ремесла, є справедливою, але не вичерплюючою. Нові міста з'явилися не тільки тому, що старі столиці князівств або великих уділів не могли забезпечити все населення необхідними знаряддями праці чи предметами побуту. Та й не ремесло слугувало першопричиною виділення нових міст. Більш ніж з півсотні міст, що виникли у XII — XIII ст., важко назвати хоча б два-три, які б еволюціонували з доміських ремісничих селищ. Звичайно, ремісниче виробництво становило одну з суттєвих сторін їх економіки, але воно було не причиною виникнення міст, а наслідком їх розвитку. Навіть якщо взяти до уваги усю сукупність економічних факторів

(сільське господарство, ремесло і торгівля), то й тоді складно буде пояснити прогресуюче зростання числа міст.

У літературі вже неодноразово відзначалося, що аналіз міських форм життя необхідно здійснювати також і крізь призму соціально-політичного розвитку Давньої Русі. Між утворенням міст і структурою політичної влади існувало прямий і безгосередній зв'язок. Практично всі міста другої половини XI — XIII ст., що виникли або відродилися на новій соціально-економічній основі, були перш за все центрами давньоруської державності. В них на правах вотчинників або тимчасових володільців сиділи представники правлячого князівського роду. Множення їх числа, з одного боку, поглибило процеси феодального дроблення країни, з іншого — сприяло виникненню або прискоренню розвитку нових міст. Влаштування князівського стола — волості — завжди починалося з будівництва, розширення і зміцнення її соціально-політичного центру.

Виявлення причинно-наслідкових зв'язків між будівництвом нових міст, поглибленим феодалізмом та структурою державної влади на Русі у XII — XIII ст. показує, що потенцій економічного розвитку кожного конкретного міста залежали від того місця, чке воно посідало у політичній системі. В. В. Карлов, звертаючи увагу на цю взаємозалежність, проілюстрував її прикладами Москви, Володимира та ін. Прискорений розвиток Москви розпочався тільки після того, як вона перетворилася з боярського володіння в опорний пункт владарювання сузальських князів у басейні Москви-ріки, а особливо, коли стала центром удільного князівства. Вище йшлося про Галич. Бурхливий розвиток Галича цілком пов'язаний з перетворенням його у столицю землі. В аналогічному становищі опинилися наприкінці XI — XII ст. Новгород-Сіверський, Рязань, Луцьк, Путівль та інші міста, що стали столицями великих уділів. У цей період їх назви особливо часто трапляються на сторінках давньоруських літописів, особливо у зв'язку з міжкнязівською боротьбою за кращі феодальні володіння і столи. Археологічні дослідження дозволяють стверджувати, що всі удільні столиці другого рангу вирости у великі економічні, культурні та військові центри.

Висновок про феодальний характер міст, що виникли у другій половині XI — XIII ст., та їх будівництво державною владою знаходить підтвердження у їхній поселенській структурі. Всі вони двочастинні; мали невеликий і добре укріплений дитинець, а також передграддя або посад. Останній у кілька разів перевищував за розмірами соціальний міський центр і мав власні укріплення. Археологічні дослідження показують, що міські центри цього історичного періоду будувались, переважно, на нових місцях і відразу у справді міській соціальній структурі. Іноді їхніми попередниками виступали феодальні садиби-замки, охоронні фортеці.

Підбиваючи короткий підсумок сказаному, необхідно визнати, що виникнення міст на Русі у другій половині XI — початку XIII ст. визначалось не общинним, а феодальним розвитком країни. Як складові елементи державної структури міста були центрами феодального володарювання. Не випадково за міськими областями так міцно закріпився термін «волость» — від слів «власть» та «владеть». Природно, висновок цей ажніяк не суперечить тезі про органічну єдність у цей період міста і волості. Він підтверджується сукупністю джерел, і не треба для його обґрунтування архайзувати історичний розвиток Русі та відмовлятися від фундаментальних досягнень вітчизняної історичної науки у досліджені давньоруського феодалізму.

Примітки

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и формирование территории Древнерусского государства.— М., 1951.— С. 5 — 9.

² Булkin B. A., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX — XI вв.— С. 139.

³ Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX — XIII вв.— М., 1980.— С. 143; Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и Скандинавия.— М., 1986.— С. 223.

- ⁴ Третьяков П. Н. К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э. // МИА.— 1941.— N 5.— С. 95.
- ⁵ Дубов И. В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья.— Л., 1982.— С. 61.
- ⁶ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 125; Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предыстории древнерусского города // История СССР.— 1979.— N 4.— С. 109.
- ⁷ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности.— М., 1971.— С. 51; Дубов И. В. К проблеме «переноса» городов в Древней Руси // Генезис и развитие феодализма в России : Пробл. историографии.— Л., 1983.— С. 70 — 72.
- ⁸ Спицын А. А. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева // ИАК.— 1905.— Вып. 15.— С. 7, 8; Ляпушкин И. И. Новое в изучении Гнездова // АО 1967 г.— М., 1968.— С. 43, 44; Ляпушкин И. И. Гнездово и Смоленск // Проблемы истории феодальной России.— Л., 1971.— С. 37; Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 135 — 154.
- ⁹ Авдусин Д. А. К вопросу о происхождении Смоленска и его начальной топографии // Смоленск к 1100-летию первого упоминания города в летописи.— Смоленск, 1967.— С. 79.
- ¹⁰ Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 143.
- ¹¹ Леонтьев А. Е. Сарское городище в истории Ростовской земли (VIII — XI вв.).— Автoref. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1975.— С. 22; Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. Указ. соч.— С. 100 — 112.
- ¹² Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси.— М., 1961.— Т. 1.— С. 22.
- ¹³ Дубов И. В. Северо-Восточная Русь...— С. 85 — 87.
- ¹⁴ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 102, 103.
- ¹⁵ В її межах мали місце також контакти культурно-ідеологічного плану, проте джерельний матеріал не дає підстав надто широко тлумачити їх характер. Балтійського культурно-економічного співтовариства, яке б включало не тільки всю давньоруську північ, але й регіон Волхово-Дніпровського шляху, не існувало. Автори, які стверджують це, припускаються певного насильства над джерелами (Кирічников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги.— С. 274 — 289).
- ¹⁶ В. Я. Петрухін та Т. О. Пушкіна справедливо відзначали орієнтацію таких центрів, як Гніздово, перш за все на зовнішні торговельні зв'язки (Петрухін В. Я., Пушкина Т. А. Указ. соч.— С. 110).
- ¹⁷ В. Гензель вважає, що на Русі, подібно до Чехії (за винятком Моравії у часи Великоморавської держави) та Польщі, зародки міст виникають у VIII ст. і відмирають у X ст. Лише деякі давньоруські міста, згідно з ним, розвивалися на базі ранньосередньовічних поселень VIII ст.
- ¹⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 43.
- ¹⁹ Третьяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК.— 1941.— Вып. 10.— С. 121, 124; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет // КСИИМК.— 1946.— Вып. 13.— С. 41.
- ²⁰ Твердження В. Я. Петрухіна та Т. О. Пушкіні про те, що на зміну «опорним пунктам великої князівської влади» приходять міста, які розвиваються з племінних центрів, неможливо обґрунтывать конкретними матеріалами. (Петрухін В. Я., Пушкина Т. А. Указ. соч.— С. 109). У дійсності послідовність тут була зворотньою. Князівські феодальні міста замінювали старі глемінні центри.
- ²¹ Фроянов И. Я. Киевская Русь.— С. 22, 232.

П. П. Толочко

ПУТИ СТАНОВЛЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДОВ

В статье речь идет об основных закономерностях и путях формирования древнерусских городов IX — XIII вв. Имеющийся источниковый материал, а также теоретический уровень осмыслиения проблемы позволяют выделить три пути развития городских форм жизни Руси в указанный период. Условно их можно квалифицировать как «торгово-ремесленный», «общинно-феодальный», «феодальный» или «государственный».

«Торгово-промышленный» путь сложения русских городов представлен торгово-ремесленными поселениями IX — начала XI вв., возникающими на важнейших водных магистралях Руси и носившими, в значительной мере, международный характер. Всеобъемлющего значения для эволюции городских форм на Руси он не имел и оказался, фактически, тупиковым, так как был обусловлен преимущественно факторами внешнего социально-экономического развития.

«Общинно-феодальный» путь представлен старейшими древнерусскими городами, выросшими из межплеменных или племенных центров. Они являлись первыми очагами зарождавшихся ранее феодальных отношений на Руси, позже стали столи-

ными городами крупных княжеств. Многие древнерусские городские поселения IX — XI вв., являясь новообразованиями, также унаследовали от предшествовавших им племенных средоточий сформировавшуюся сельскохозяйственную округу, систему многообразных социально-экономических связей, культурно-историческую традицию.

«Феодальный» или «государственный» путь представлен, главным образом, княжескими городами XI — XIII вв., возникшими как центры древнерусской государственности. Умножение их числа было вызвано разрастанием древнерусского княжеского рода и необходимостью устроения новых княжеских столов. Процесс этот определялся не общим, а феодальным развитием страны. Новые города были, прежде всего, центрами феодального властевования. Не случайно за городовыми областями так прочно закрепился термин «волость» от слов « власть» и « владеть».

P. P. Tolochko

WAYS OF FORMATION OF OLD RUSSIAN TOWNS

The paper deals with main regularities and ways of formation of old Russian towns in the 9th-13th centuries. The sources available, as well as the theoretical comprehension of the problem permit identifying three ways of development of urban forms in life of old Rus in the period mentioned. They may be conditionally treated as the «trade-industrial», «communal-feudal» and «feudal» or «state» ways of development.

The «trade-industrial» way of formation of Russian towns is demonstrated by trade-industrial settlements of the 9th and early 11th centuries which appeared on the most important water lines of Rus and were, mostly, of international significance. That way, though, was not of universal importance for evolution of urban forms in Rus and, moreover, it was, practically, a deadlock as it depended, primarily, on factors of foreign social and economic development.

The «communal-feudal» way may be traced in oldest Russian towns which rose from intertribal or tribal centers. They were the first hearths of early feudal relations formed in Rus and later became capital towns of many large principalities. Numerous old Russian settlements of the 9th-11th centuries being new formations inherited also from tribal centers which preceded them the well-formed agricultural region, the system of variable social and economic relations, cultural and historical traditions.

The «feudal» or «state» way is shown by princely towns of the 11th-13th centuries which appeared as centres of the old Russian statehood. Their multiplication was induced by growth of the old Russian prince's family and necessity to install new prince's capitals. That process was governed by the feudal development of the country, not by the communal one. New towns were, first of all, centres of the feudal power. It is no mere chance that towns' regions firmly upheld the term «volost», which originates from words «vlast» (power) and «vladet» (to have, to own).

Одержано 23.04.97.

СКАРБИ VI—VIII ст. АНТИ ЧИ РУСЬ?

В. Д. Баран

У статті піднято дискусійне питання етнічної та племінної належності скарбів VI — VIII ст. мартинівсько-трубчевського типу. Автор доводить, що вони належали антиам, а не слов'янським русам, яких до IX ст. у Подніпров'ї не існувало.

Важливою частиною пеньківської культури V—VII ст. і, якоюсь мірою, колочинської, є багаті скарби цього ж часу, відомі у літературі як старожитності антив за О. О. Спіциним або старожитності русів за Б. О. Рибаковим¹. Із згаданими культурами пов'язується лише частина скарбів типу Мартинівки-

© В. Д. БАРАН, 1998

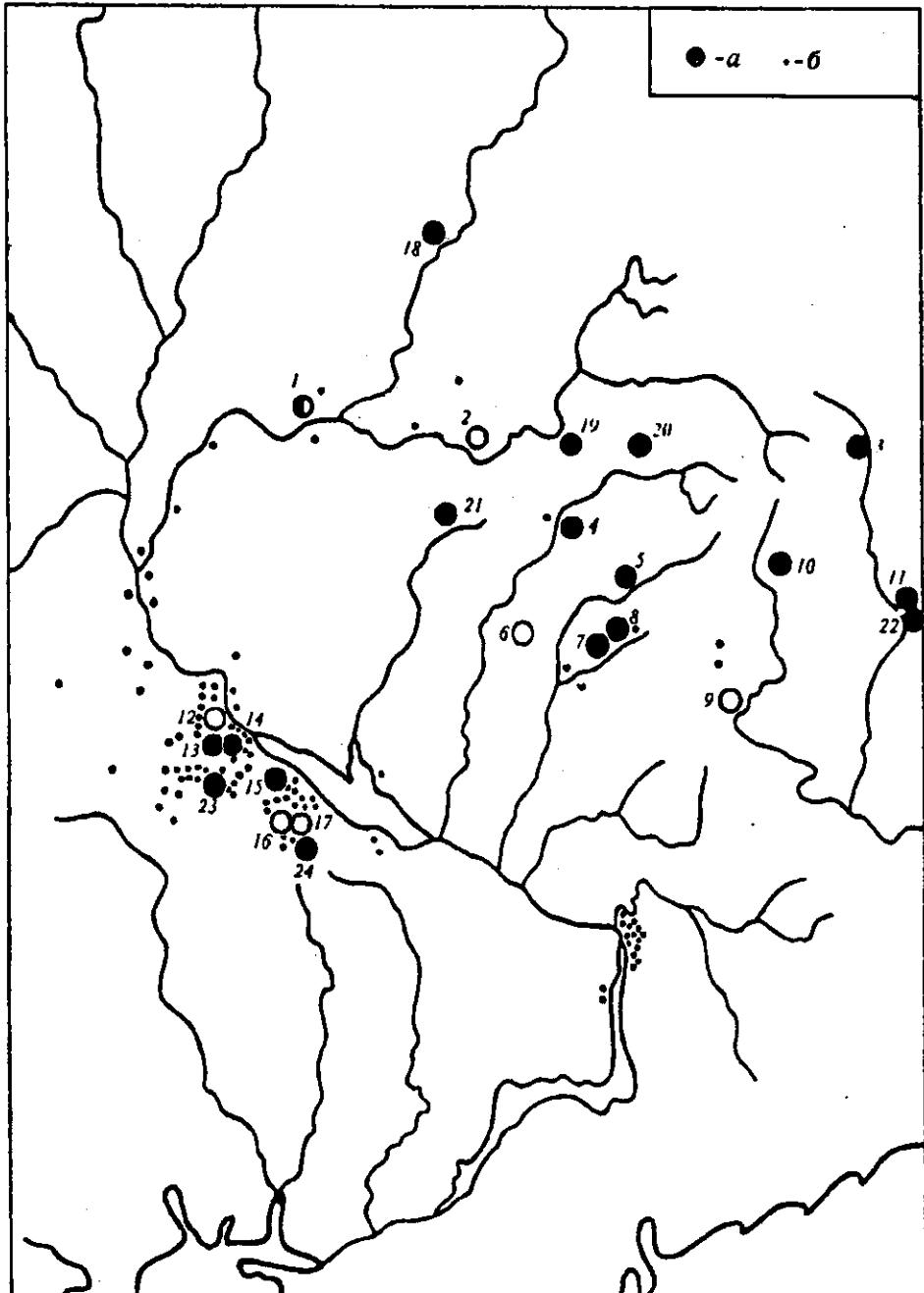

Рис. 1. Скарби з кола «старожитностей анти»: а — скарби; б — випадкові знахідки, що входять до складу скарбів: 1 — Мена, 2 — Хар'ївка, 3 — Угли, 4 — Нижнє Сирватка, 5 — Смородино, 6 — Блажки, 7 — Нова Одеса, 8 — Козіївка, 9 — Зайців, 10 — Ципляєво, 11 — Колоскове, 12 — Воробійка, 13 — Малий Ржавець, 14 — Мартинівка, 15 — Хацки, 16 — Пастирське 1949 р., 17 — Пастирське 1892 р., 18 — Трубчевськ, 19 — Гапоново, 20 — Суджа, 21 — Великі Будки, 22 — Валуїки, 23 — Вільховчик, 24 — Пастирське 1992 р. (за А. Обломським та І. Гавригухіним).

Трубчевська, знайдених у межах їх ареалу або безпосередньо на пеньківських та колочинських поселеннях (Вільховчик, Глодоси, Гапоново та інші (рис. 1)². Інша група скарбів (Перещепин, Глодоси, Келегей, Нові Санджари та ін.), об'єднаних під назвою перещепинського типу, на думку ряду дослідників, являє собою багаті поховання тюркськихnomadів³. Їх географія пов'язана

зана із степовою зоною або тяжіє до неї, як, наприклад, Глодоси. Крім того, ці скарби відрізняються від перших за багатством та кількістю коштовних предметів, їх різноманітністю, наявністю значної кількості кінської збрії, специфікою поясних наборів, характерних для світу кочовиків. Все це спонукає нас приєднатися до точки зору тих інтерпретаторів скарбів, які членують їх не тільки за хронологією, але й належністю до різних етнічних груп.

У цьому контексті вимагає уточнення концепція єдиної дружинної культури, незалежно від того, чи її вважати руською⁴, чи тюркською. Безперечним залишається лише те, що скарби в обох випадках належали, в основному, представникам військової верхівки і були переважно нагромаджені ними в процесі воєнних подій, зокрема, походів на багату Візантію. Як свідчать писемні джерела, такі походи здійснювалися і спільно (у них слов'яни брали участь на правах союзників, нерідко примусових), і окремо. Але доволі чіткий поділ скарбів за їх набором, що корелюється з їх географією, ні в якому разі не дозволяє розглядати їх як археологічний пласт V—VII ст., що відображає лише антську чи номадську дружину, тим більше — руську. Невіртуваними є спроби деяких угорських дослідників (Й. Ковріг, Г. Ласло та ін.) за антропоморфними деталями поясних чакладок та ін. пов'язати скарби мартинівського типу із ареалу пеньківської культури з аварами⁵. Накладки з антропоморфними рисами виходять далеко за межі регіону, контролюваного аварами⁶. Крім того, вони знайдені і в комплексах пам'яток пеньківської культури Середнього Подніпров'я⁷.

Якщо порівняти карти поширення скарбів VI—VII ст. мартинівсько-трубчевського типу з картами пеньківської та колочинської культур, то неважко переконатися, що переважна кількість перебуває в межах пеньківської культури і лише деякі з них (Гапоново, Трубчевськ, Мена) відкриті в зоні колочинських старожитностей, а Суджа та Великі Будки — у маргінальній зоні. Лише окремі скарби кінця VI—VII ст. (Крилоський) виявлено в регіоні празько-корчацької культури. Звідси випливає, що найбільша кількість скарбів припадає на регіон, що за географічним положенням тісніше, ніж інші, пов'язаний з номадським степом. Як відомо, саме кочовики, особливо їх еліта, з найдавніших часів нагромаджували у своїх руках велике багатство, які часто потрапляли разом з ними в могилу. На відміну від кочовиків, слов'яни VI—VII ст. не залишили нам багатих елітних поховань, хоч за писемними джерелами відомі імена слов'янської племінної верхівки (Бож, Мусокій, Ардагаст, Пірогаст, Межамир та ін.). Всі знахідки мартинівсько-трубчевського типу — це скарби, закопані (заховані) від загрози пограбування, яку становив для слов'янського землеробського населення номадський степ. Це також один із показників, який лежить в основі поділу скарбів на дві групи. Скарби мартинівсько-трубчевського типу, які разом складають 24 місцевознайдення (рис. 1), не тільки включають приблизно одинаковий набір речей, але, що є особливо показовим, наявні в них речі знаходять аналогії серед металевих виробів слов'янських ремісників і нерідко відповідають кам'яним відливним формам із ремісничих майстерень, відкритих на слов'янських поселеннях (Бернашівка, Скибинці, Семенки та ін.). У першу чергу це стосується пальчастих фібул, які входили до складу більшості подніпровських скарбів, а також виявлені на ряді пеньківських поселень та окремих пам'ятках колочинської культури і празько-корчацької культури Подністров'я (Дем'янів, Рашків III, Чернівка та ін.).

Місцеве, дніпровське виробництво пальчастих фібул було доведено в працях Б. О. Рибакова, а пізніше підтримане Й. Вернером⁸. Проаналізувавши численні європейські пам'ятки з комплексами, у яких були пальчасті фібули, Й. Вернер показав їх своєрідність і на цій підставі виділив слов'янські вироби та вказав на центри їх виготовлення у Подністров'ї. Разом з тим, знахідка у Бернашівці на Дністрі житла — ремісничої майстерні, де серед багатьох кам'яних формочок була і форма для відливки п'ятипальчастих фібул, дозволяє вважати, що центри їх виробництва були і в Подністров'ї. Слов'янські фібули з маскоподібною голівкою та похідні від них досить виразно відрізняються від фібул різних середньовічних груп германців. Спостерігається і ще одна закономірність. У германських могилах римського і ранньосередньовічного

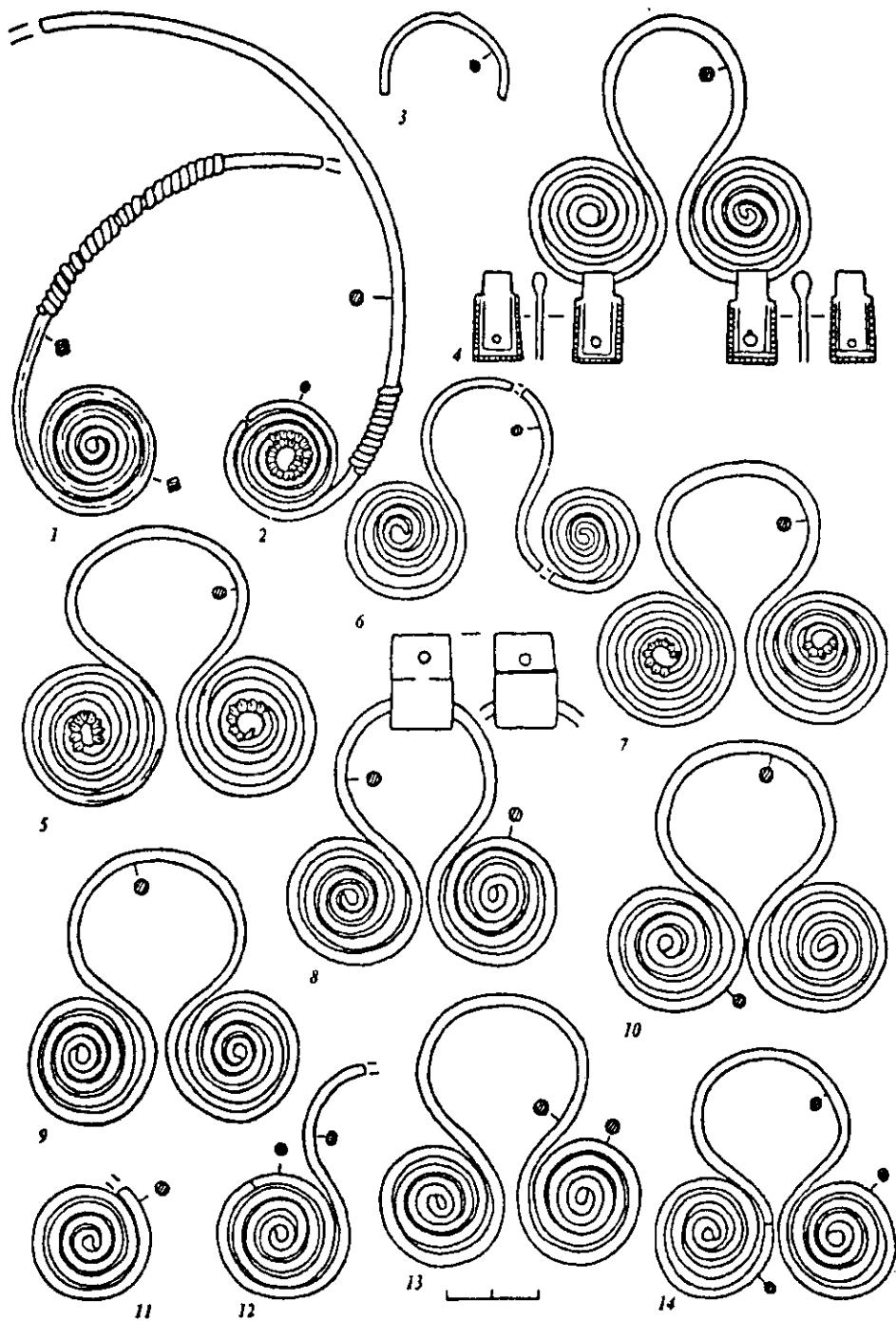

Рис. 2. S-подібні підвіски Гапоновського скарбу.

часу фібули виступають попарно, в той час, як слов'яни переважно носили їх по одній.

Висновки Б. О. Рибакова та Й. Вернера, зроблені у працях 40—50-х рр., багатократно підтвердилися розкопками слов'янських, особливо пеньківських пам'яток у наступні десятиліття. Слов'янські фібули антського типу картофовані В. В. Седовим⁹. Вони відомі далеко за межами слов'янських ранньосередньовічних культур, зокрема в Криму та Прибалтиці на схід від Вісли. Якоюсь мірою можна погодитися з В. В. Седовим, який пов'язує їх появу в

Подунав'ї, Балканському півострові, у межах колочинської та банцерівської культур з розселенням слов'ян, зокрема антів¹⁰. Це, крім фібул, засвідчено й іншими матеріалами. Проте не можна забувати їй фактору торгівлі, зокрема коли йдеться про Крим і Північну Прибалтику. Набір речей подніпровських скарбів вказує на різні центри їх виготовлення.

Зародження подніпровських пальчастих фібул більшість дослідників пов'язує з візантійськими культурними впливами, що надходили через Подунав'я та Північне Причорномор'я¹¹. Наша знахідка у житлі № 14 на черняхівському поселенні у с. Теремці на правому березі Середнього Дністра масивної трипальчастої бронзової фібули V ст. разом із ліпною керамікою підпразьких форм вказує на наступність слов'янських традицій доби черняхівської культури, просякнutoї античними впливами, у ранньосередньовічних слов'янських старожитностях. Це підтверджують і знахідки двох залізних фібул кінця IV—V ст. на поселенні празько-корчацької культури у с. Кодині на Пруті¹². Якщо перші (трипальчасті фібули) лише зароджуються на фінальному етапі черняхівської культури Подністров'я, то другі, характерні для римського часу, продовжують попередні традиції в середовищі ранньосередньовічних слов'ян, де вони виступають лише на пам'ятках не пізніше V ст.

Належність скарбів мартинівсько-трубчевського типу носіям пеньківської, колочинської і празько-корчацької культур (маю на увазі Крилоський скарб), крім фібул, засвідчують і інші знахідки. Серед них деякі типи пряжок, поясних накладок, підвісних трапеціоподібних бляшок, дротяних спіралей-пронизок, браслетів з потовщеними кінцями та ін., знайдених на слов'янських поселеннях і городищах. У Зимному та Бернашівці деякі з них мають негативи у ливарних формочках. Навіть такі рідкісні прикраси, як мартинівські людські фігури в танцюючих позах, мають досить близькі відповідники на пеньківському поселенні Требужени в Молдові, а лита фігурка лева із пеньківського поселення в Скибинцях на Південному Побужжі виконана в стилі таких самих фігурок, відомих із скарбів. Бронзову стилізовану фігурку лева знайдено і нами в житлі IV — початку V ст. з пічкою-кам'янкою на черняхівському поселенні в с. Черепині. І все ж із цього ніяк не випливає, що предмети, які виготовлялися в ареалах слов'янських ранньосередньовічних культур, не могли мати інших витоків. Це підтверджується, зокрема, наявністю у складі скарбів великої кількості речей візантійського і, дещо менше, прибалтійського походження. Набори скарбів, різні за технологією, стилем, орнаментацією, а часто і призначенням, розкривають широкі континентальні взаємозв'язки середньовічного населення, в тому числі і слов'ян, і незалежний вплив євразійських виробничих осередків, в першу чергу візантійських, на розвиток їх культури.

У цьому контексті, можливо, скарби мартинівсько-трубчевського типу, прив'язані до ареалів слов'янських ранньосередньовічних культур, слід розглядати як невід'ємну частину ширшого археологічного пласта (історичного явища) раннього середньовіччя Євразійського континенту. З'єднуючи ланкою між слов'янами, в першу чергу антиами, і навколоїнім світом були мобільні номади українського степу (гуни, авари, болгари, хозари), економічні та політичні інтереси яких, крім корінних розходжень на певних хронологічних етапах, знаходили взаєморозуміння та конструктивне вирішення. Показовим у цьому відношенні є те, що регіон розміщення скарбів мартинівсько-трубчевського та перещепинського типів географічно не розмежовується. Це територіальна і географічна група скарбів, яку дослідники розділяють умовно, за характером набору, що відображає потяг різних етнічних елітних груп до певної моди, що більше відповідала їх життєвим традиціям. Невипадковими є пеньківські поселення з юртоподібними житлами, особливо в пристеповій зоні, характерними для степового населення (Дерейвка, Осипівка, Чернеччина). Відомі і номадські поховання з трупопокладеннями, що в ареалі пеньківської культури нараховують сьогодні понад десять місцевознаходжень. Більша їх частина знаходитьться поряд з поселеннями пеньківської культури. З цього випливає, що якесь частина кочового населення осідала на землю і була складовою частиною слов'янських землеробських общин. Ми скильні розглядати ранньосередньовічних власників придніпровських скарбів

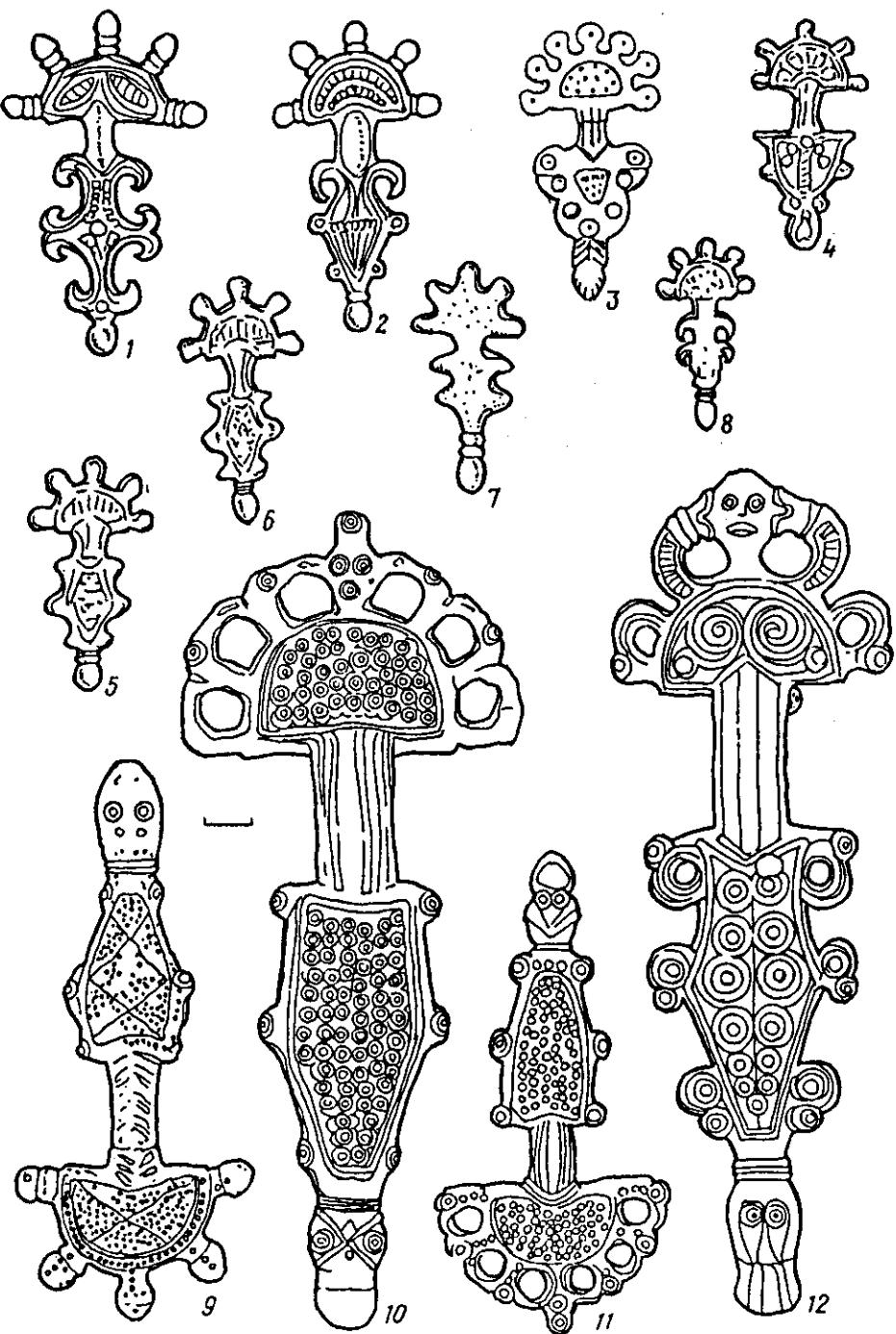

Рис. 3. Пальчасті фібули з Пастирського городища: 1 — 8 — дунайського типу; 9 — 12 — дніпровського типу (за О. Приходнюком).

бів, які очевидно належали не тільки воєнній номадській і слов'янській верхівкам, але й багатим купцям, як представників певних елітарних об'єднань, що, за О. Пріцаком, мали вирішальний вплив на створення ринків і торгових шляхів, виникнення міст і формування державних структур¹⁵. Можна не сумніватися в тому, що процеси великого розселення слов'ян здійснювалися з метою забезпечення інтересів в першу чергу цих верств населення. Без дружинних загонів таке велике масштабне розселення слов'ян було б неможливим.

На нашу думку, О. Пріцак наводить вдалий приклад з аварами (за його термінологією, псевдоаварами). На їх місце в нашому випадку можна було б поставити й болгар, які слідом заз слов'янами-антами, а, можливо, якоюсь мірою, разом з ними, переходять Дунай і створюють слов'янсько-болгарське державне утворення на Балканах. Початки цього симбіозу, особливо на елітарному рівні, можна вбачати ще в VI—VII ст. у порубіжній зоні українського степу і лісостепу.

Обом ордам (болгарам та аварам) для їх нормального функціонування та здійснення своїх політичних намірів необхідно було підповнення скарбниці та воєнізованих дружин. Тому їх правителі, за виразом О. Пріцака, «...шукали засобів для розкупорювання осілої економіки»¹⁴. Зрозуміло, що таким привабливим об'єктом були їх північні сусіди — слов'янські землеробські племінні союзи.

«З'явившись у Центральній Європі, — пише О. Пріцак, — псевдоавари обрали для своїх намірів невідомі досі народи предків (?) слов'ян. По-перше, з-поміж них вони набирали рекрутів для нового типу війська, спроможного воювати як на суші, так і на морі; також брали їх для керівних посад, перетворюючи після відповідного вишколу на так званих ӯрапа (звідси слов'янське «жупан»), дослівно — «пастухи (людських) отар», подібно до пізніших comitatus. По-друге, використовували слов'ян як «гарматне м'ясо», befulci — так називали слов'ян у тогочасній франкській Хроніці Псевдо-Фредегара, «бо вони двічі поспіль нападали своїм військом, захищаючи чанів (тобто аварів)». Вибір псевдоаварами слов'ян для своїх цілей обумовив появу цих останніх на історичній арені»¹⁵.

В основному погоджуючись з О. Пріцаком щодо характеру аваро-слов'янських взаємовідносин (цьому не суперечить Хроніка Фредегара й археологічні спостереження), хочемо зробити кілька зауважень. Ми не можемо пройти повз твердження О. Пріцака, що слов'ян на історичну арену виводять лише псевдоавари. Виходить, що до приходу аварів до Центральної Європи, можна говорити лише про «предків слов'ян», вкритих мороком. Можна зрозуміти прискіпливість до інтерпретації писемних звісток про слов'ян-венедів, залишених Плінієм Старшим, Тацитом, Птолемеєм (автори I—II ст.). Але події, пов'язані зі слов'янами-антами та склавінами, за працями Йордана та Прокопія Кесарійського, які використані Й. О. Пріцаком щодо аваро-слов'янських відносин, сягають принаймні пізньоримського періоду. Якщо довіряти Йордану — авторові історії готів, венедів в кінці VI ст. вже були розділені на три окремі племінні об'єднання: венедів, антів та склавінів. На відміну від етнонімів «венеди» та «анті», що були відповідно германського та іранського походження, «Sklove» — це латинізована форма самоназви слов'ян. За Йорданом, Германаріх ще підкоряв венедів, а Вінітарій у кінці IV ст. вже розбив антів. З цього випливає, що вже у пізньоримський період слов'яни, які до цього часу були відомі під загальною назвою венедів, утворили три племінні об'єднання, одне з яких («Sklove») у наступні часи дало назву всім слов'яnam.

Отже, за писемними джерелами, вже в період Божа слов'яни усвідомлювали себе окремим етносом серед своїх сусідів. У цей же час вони потрапляють на сторінки писемної історії.

Археологія для V—VII ст. знає принаймні три слов'янські ранньосередньовічні культури (празько-корчацьку, дзедзіцьку, пеньківську), ареали яких відповідають регіонам, де писемні джерела (Йордан, Прокопій Кесарійський, Маврікій) поміщають відповідно склавінів, венедів та антів. Відрізняючись окремими ознаками (житла, кераміка, прикраси), ці культури чітко виділяються серед старожитностей усіх сусідніх неслов'янських народів. Це однозначно визнають археологи слов'янських і неслов'янських країн¹⁶.

Витоки цих ранньосередньовічніх слов'янських культур сягають пізньоримського часу і тим самим посилюють відомості писемних джерел про взаємовідносини слов'ян з готами, іраномовними номадами та ін. у цей період.

Таким чином, для раннього середньовіччя та пізньоримського часу у світлі писемних та археологічних джерел термін «предки слов'ян» вже не відповідає історичним реаліям. Зафіковані писемними джерелами воєнні зіткнення слов'янських племінних об'єднань з готами одночасно визначають їх появу

на історичній арені Європи. Ці події відбулися у IV ст.; а не на двісті років пізніше, коли в українських степах з'явилися авари. Черняхівська культура, творцями і носіями якої були і готи, і слов'яни, і скіфи-сармати, і фракійці, датується серединою III — початком V ст. Слов'янсько-аварські могильники у Подунав'ї з'явилися не раніше VI—VII ст.

Отже, якщо окремим історикам важко зображену історичну сутність матеріальної культури (хоча для криміналістів речові докази є найсуттєвішими), то це їх біда, а не відсутність доказовості археологічних джерел.

Тепер повернемося до питання про визначення скарбів як старожитностей русів.

Безперечно привабливо пов'язати археологічний пласт, представлений гарними коштовними предметами — скарбами, з племенем, ім'я якого пізніше дає називу європейській державі — Київській Русі. Багатство скарбів могло б свідчити і про могутність войовничих русів — за Б. О. Рибаковим, племені VI—VII ст., яке «почало поглинати інші племінні союзи», а в результаті утворився «сильний союз східно-слов'янських племен, що за головним племенем отримав називу Русі»¹⁷. У V—VI ст. роси, або руси, за Б. О. Рибаковим, витісняють давні імена слов'янських (антських) племен — полян, деревлян, полочан, сіверян та інших¹⁸. В основу своїх доказів Б. О. Рибаков поклав літописні відомості XII ст. про область «Руської землі» (у вузькому розумінні), яка, на його думку, дивовижно збігається з ареалом скарбів «багатої дружинної культури» VI—VII ст.¹⁹. Ядром Руської землі Б. О. Рибаков вважає «Середнє Подніпров'я від бассейну Росі до Тясмина» на правому березі Дніпра і частину Лівобережжя з Переяславом Руським і нижніми течіями Сули, Псла, Вorskли»²⁰.

Багато уваги присвятив згаданий автор питанням, коли і як утворилися терміни «рос», «русь», і яку етнічну групу вони визначали. На його думку, «ім'я народу «росів» вперше з'являється у зв'язку з подіями IV ст. Опис цих подій він подає за Йорданом, хоч, скажемо, дуже своєрідно. Цитуємо в оригіналі: «Готский историк Йордан передает сказание о смерти готского короля Германариха: с готами было в союзе «вероломное племя росомонов». Один из росомонов изменил Германарику, и тот казнил его жену Сунильду («Лыбедь»). Братья Сунильды, мстя за сестру, убили Германариха»²¹.

У перекладі «Гетики» Йордана Є Скржинською цей 129 параграф передається дещо інакше: «Вероломному же племени росомонов, которое в те времена служило ему (Германарику) в числе других племен, подвернулся тут случай навредить ему. Одну женщину из вышеназванного племени (росомонов), по имени Сунильда, за изменнический уход (от короля), ее мужа, король (Германарих), движимый гневом, приказал разорвать на части, привязав ее к диким коням и пустил их вскачь. Братья же ее, Сар, и Аммий, мстя за смерть сестры, поразили его в бок мечом... Германарих, постарелый и одряхлевший, страдая от раны и не перенося гуннских набегов, скончался на сто десятом году жизни»²².

Ще дещо іншезвучання має переклад 129 параграфу «Гетики», здійснений А. М. Анфертевим у праці «Свод древнейших письменных известий о славянах» (Том I (I—VI вв.): «...неверный род росомонов, который тогда наряду с другими выказывал покорность ему (Германарику — В. Б.), воспользовался следующим удобным случаем обмануть его. Ведь после того, как король, движимый яростью, приказал некую женщину по имени Сунихильда из названного рода за коварный уход от мужа разорвать, привязав к свирепым лошадям и побудив (лошадей) бежать в разные стороны, ее братья, Сар и Аммий, мстя за гибель сестры, ударили мечом в бок Германариха. Получив эту рану, он вляпал несчастную жизнь вследствие немощи тела»²³.

Ми навели два дослівні переклади латинського тексту 129 параграфу «Гетики» двох різних авторів і вільне тлумачення його третім. При їх порівнянні впадає у вічі суб'єктивне розуміння оригіналу кожним з них. У цьому ми вбачаємо невиразність тексту оригіналу, але не тільки. Очевидно, кожен з авторів підходив до тлумачення тексту оригіналу з позиції свого розуміння його історичної суті.

За Б. О. Рибаковим, для якого важливою була лише сама згадка Йорда-

ном імені росомонів тз Сунільди, остання була дружиною одного із племені росомонів, який зрадив короля Германаріха. У перекладі Є. Скржинської Сунільда — жінка короля, зрадила його самого і пішла від нього; у перекладі А. М. Анфертьєва, Суніхільда (а не Сунільда) із роду (не із племені) росомонів підступно втекла від чоловіка (не сказано, від якого), і за це була розірвана кіньми. В обох перекладах, і в Б. О. Рибакова брати Суніхільди мстяться Германаріху за смерть сестри. У перекладах — ранять його в бік, в Б. О. Рибакова — вбивають. Переклади наводять імена братів (Сар та Аммій), Б. О. Рибаков їх опускає. Це звільняє його від пошуків їх слов'янських відповідників, що здійснити більш ніж важко.

У пошуках місцевого слов'янського племені русів — стрижня майбутньої давньоруської народності, Б. О. Рибаков інтерпретує етнонім «росомони» як «руssкие люди». Перша частина слова «Рос» — має означати назву племені, друга частина — «мони» (осетинське — «мойне») — муж, людина²⁴. Очевидно інтерпретація терміну «росомони» як імені слов'янського племені «русів» (?) і вплинуло на тлумачення змісту 129 параграфу. Смертельна розправа готського короля над дружиною непокірного руса, а потім смерть короля від руки її братів підкresлює вороже ставлення населення до готів, що відповідає суті концепції дослідника. Б. О. Рибаков використовує навіть ім'я «Сунільда — Сванільда», смислове значення якого «Либідь» нагадує йому ім'я сестри легендарних будівників Києва — «Либедь».

Відчуваючи слабкість свого трактування, Б. О. Рибаков вказує, що в епоху, яка передувала описаним подіям, слов'янське населення Середнього Подніпров'я (в південній його частині) значною мірою було просякнуте сарматськими вклиnenнями, які могли сприяти змішанню слов'ян з сарматами, що почалося ще за часів Таціта²⁵. А це вже вимушене визнання того, що росомони Йордана могли бути сарматським племенем. І висновок Б. О. Рибакова, що випливає з описаних ним подій, сформульований ним лише у вигляді припущення: «Наведені дані не суперечать припущенням, що в складі лісто-степових слов'янських племен, що звалися «палами» або «польнами» (а тимчасово від сусідів отримали ім'я антів), окреслилось близько IV ст. плем'я «росів», які жили, очевидно, в південній частині слов'янського світу, найближчій до готів на р. Рось»²⁶. Отже тільки припущення, яке можна вважати дуже слабким підмурівком як для попередніх, так і наступних побудов, зроблених у цитованій праці. Більше того, якщо з контексту 129 параграфу «Гетики» випливає, що термін «gens» вжитий тут Йорданом не в значенні племені, а в значенні роду, як його тлумачить А. М. Анфертьєв (не плем'я, а рід росомонів — як «ingente Amala» — рід Амалів), то і для припущення підстав малувато, або їх бракує зовсім. Тому поняття «Русь», «Русская земля», що нібто означає майже споконвічну етнографічну, мовну, політичну єдність і свідчить про існування східнослов'янської, а пізніше — давньоруської народності на величезному просторі від Кафпат до Дону і від Ладоги до «Руського моря», надумане і нереальне. Воно створене на штучних комбінаціях. Писемні джерела для кінця IV — початку VII ст. засвідчують слов'янських антів, а не русів, які, за Б. О. Рибаковим, мали становити ядро майбутньої літописної Руської землі у Середньому Подніпров'ї.

Не посилюють концепції про інтеграційну діяльність лагендарних слов'янських росів в IV—VI ст. і дані, наведені Б. О. Рибаковим із географічного нарису сирійського автора середини VI ст. Захарія Ритора, або Псевдозахарія. Останнє джерело навіть ширше коментується в літературі для означення народу «рос», ніж Йордан. Щоправда, складаючи «Свод древнейших письменных известий о славянах» (Том I, I—VI ст., вид. 1991 р.), Л. Гіндін, С. Іванов, Г. Літаврін саме цього джерела не наводять, очевидно будучи впевненими в тому, що наведені в ньому відомості не стосуються слов'ян.

Легендарний народ «hrws» (грос, ргос), що, за Псевдозахарієм, мешкав на північ від не менш легендарних амазонок, також не може бути визнаний за слов'ян — русів. Ці казкові неозброєні люди-велетні, яких і коні носити не могли через вагу їх тіла, краще вписуються в міфологію, ніж в реальність. Крім того, лінгвісти пояснюють «hrws» (рос, рус) як іранські форми «гоuk» («гук», що означає «світло», «бліскучий», «білий»). О. М. Трубачов наводить «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

багато прикладів ономастичної термінології Північно-Причорноморського регіону, що більш-менш співвідноситься з цими термінами, але він також виводить їх від іndoіранської основи «rukṣa/rus(s)a», що означає «світлий», «білий»²⁷. Він припускає, що в Приазов'ї та в Північному Причорномор'ї і Тавріді міг існувати етнос з назвою «роси», яка пізніше була перенесена на слов'ян. Приєднавшись до поглядів О. М. Трубачова, В. В. Седов, виходячи із археологічної ситуації в цих регіонах, вважає, що асиміляція іраномовних скіфо-сарматів Північного Причорномор'я слов'янським населенням відбулася в час існування черняхівської культури, до появи тут тюркських номадів²⁸. Це припущення було б цілком логічним, коли б справді на берегах Чорного моря були відкриті слов'янські пам'ятки IV—VII ст. Але їх тут немає. Натомість відомі численні сарматські або гото-сарматські могильники. З появою в кінці IV—V ст. в Північному Причорномор'ї першого тюркського племені гунів, тут повністю змінюється історична ситуація і ранньосередньовічні слов'яни вже мусять налагоджувати відносини з багатьма хвилями різних тюркських племен, що затягуються на багато століть. Отже припущення В. В. Седова також не реальне. З приводу білявого особливого народу «грос» — «рус», що живе у першій половині I тис. у степах Північного Причорномор'я, хочу вказати на повну відсутність в цьому регіоні навіть елементів слов'янської матеріальної культури на сарматських могильниках в період черняхівської культури. Разом з цим пригадаємо, що Амміан Марцелін пише про наявність там гарних аланів із світлим волоссям²⁹. Отже, світлі люди, що жили у причорноморських степах, не обов'язково повинні бути слов'янами, на що натякає і О. М. Трубачов. В усякому разі, нам жодного разу не вдалося виділити у степах Дніпровського Причорномор'я будь-які пам'ятки першої половини I тис., які можна було б пов'язати зі слов'янами, хоч ми займалися їх пошуками багато років. Слов'янські пам'ятки першої половини I тис. відкрито лише у лісостеповій частині України³⁰.

Цікаве і, на нашу думку, вірне розуміння «компліляції сирійського автора VI ст.» Псевдозахарія, що згадує народ «hrws» (hros), знаходимо у праці М. Ю. Брайчевського «Походження Русі». Дослідник наводить ще ряд даних, які, на його думку, дозволяють вважати, що ім'я Рос було позначенням якоїсь етнічної групи, місцеперебування якої від досить давнього часу припадає на Північне Причорномор'я, Приазов'я, Північний Кавказ³¹. Але він цю групу справедливо вважає не слов'янською, а «племенами сармато-аланського походження». Зміст 129 параграфу «Гетики» М. Ю. Брайчевський у цьому контексті навіть не згадує. Для нього росомони — не слов'яни. Разом з тим, М. Ю. Брайчевський, трактуючи відомості Йордана про Германаріха, Суніхільду та її братів Сара та Аммія як легенду, співвідносить її з літописною легендою про Кия, Щека, Хориза як засновників міста Києва. На його думку, ця легенда «виступає зв'язуючою ланкою між «Повістю времінних літ» і «Давньоруським способом»³².

Стосовно принадлежності скарбів, то М. Ю. Брайчевський, за О. О. Спіциним, як і В. В. Седов, пов'язує їх із слов'янськими антами. Але М. Ю. Брайчевський під антами розуміє носіїв черняхівської культури, а В. В. Седов — пеньківської, що сформувалася на її основі у V—VII ст.

Окрему позицію з питання, кому, якій етнічній групі належали скарби Придніпров'я V—VII ст., займає М. І. Артамонов. Він припускає, що ці скарби, закопані в землю у кінці VII — на початку VIII ст., могли належати «росам», від яких пішла назва «Руської землі», але їх етнічна належність не відома. М. І. Артамонов впевнений лише в тому, що «роси» — «руси», в тому числі і Захарія Ритора, — не слов'яни. Він пише: «Оскільки слов'янського племені «русь» чи «рось» ніколи не існувало, а Русью, за свідоцтвом літописців, стали називатися поляни («еже ныне зовомая Русь»), то ясно, що не по новому імені цього племені названа «Руська земля», навпаки, вірогідніше припустити, що поляни отримали ім'я «русь» тому, що оселилися в «Руській землі». Русі ця земля належала до появи слов'ян, і ця русь не була слов'янським народом»³³.

В результаті М. І. Артамонов пеньківські старожитності, Пастирське городище та скарби антів об'єднані в одну етнокультурну групу V—VIII ст., так

званої пастирської культури, поширеної від Дніпровського Лівобережжя до пониззя Дунаю. Пеньківські поселення, як і Пастирське городище, на його думку, належали болгарським кутригурам, які, зазнавши поразки від хозар, закопали скарби³⁴. Таким чином, М. І. Артамонов не тільки скарби, але й пеньківську культуру не вважає слов'янською, а тим більше слов'яно-руською. Безперечно, якщо з певними застереженнями, можна прийняти гіпотезу В. В. Седова про наявність інтеграційних процесів (а не симбіозу) слов'янського населення — антів (на нашу думку, лише південні частини цього населення) із скіфо-сарматами в час черняхівської культури, тобто на самому початку формування антської племінної спільноти, то заміна носіїв пеньківської культури слов'ян-антів на болгарських кутригурів не може бути прийнята. Тим більше, що навіть Пастирське городище являло собою змішану слов'яно-хозарську общину, в середовищі якої могла мешкати і якась частина тюрків, що випливає із здобутих на ньому матеріалів³⁵.

Отже росомони — це сарматське плем'я або сарматське родове ім'я. Термін «hrws» («грес» — «рос») сирійця Псевдозахарія у лінгвістичній літературі пояснюється не як іменник — назва якоїє етнічної групи, а як прикметник «біляві» («біляві люди»). Це означення через вказані причини не стосується слов'ян, про що говорилось вище. Спроба вичленити русів із етноніму «росомони» або «роксолани», розділяючи їх на дві частини (такі спроби відомі в XV—XVII ст.) типу рос-алгни, алани-роси³⁶ виявилися неспроможними. О. С. Стрижак простежив етнічну атрибуцію роксоланів у працях античних авторів. «Античні письменники протягом рубежу II ст. н. е. локалізують роксоланів у Східній Європі від найпівнічніших до припонтійських її зон. За Страбоном (рубіж н. е.), вони — «останні із відомих скіфів», за Плінієм Старшим (друга половина I ст.) — просто етнос, який мешкає за аланамічскіфами, за К. Тацитом (блізько рубежу I і II ст.) — вже сарматське плем'я; за К. Птолемеєм (II ст.) — знову етнічно немаркований народ»³⁷. Л. Нідерле навіть вважав їх готами³⁸. М. Грушевський вважає роксоланів сарматами³⁹. І росомони Йордана, і роксолани — це степові народи, а археологія в Причорноморському степу, крім Буджака, де відкрите пам'ятки типу Етулії, що належали венедам, знає пізньоскіфські та сарматські пам'ятки і не знаходить слідів слов'янських поселень в докиеворуський час. Пальчасті фібули VI—VII ст. належали антам, в складі яких були і тюрки, і залишки скіфо-сарматського населення, а може й готи. Крім того, вони потрапляли за межі району свого виготовлення і шляхом торгівлі, отже їх присутність не обов'язково маркує присутність їх продуcentіз. І вже не викликає будь-якого сумніву нетотожність і різночасовість етнонімів «анті» і «руси».

Проблема «русів» має велику літературу. Нам хочеться лише відзначити, що, починаючи з Літопису і до сьогоднішніх днів вона відзначається певною спрямованістю, пов'язаною з питаннями слов'яно-германських взаємовідносин і виникненням Київської держави.

Хочемо звернути окрему увагу ще на дві праці, що вийшли 1996 р., де дана публікація інтерпретація двох нових скарбів, знайдених в Трубчевську в 1988 р. та в Гапоново в 1994 р.⁴⁰. Обидва скарби знаходилися в ареалі колочинської культури, а гапоновський — навіть на колочинському поселенні. За набором речей, автори відносять їх до антських скарбів типу Мартинівки, охарактеризованих нами вище, а дату їх закопання в землю визначають другою половиною, а стислише — третюю чвертью — кінцем VII ст.

Звертає на себе увагу повна відсутність в обох працях терміна Русь, хоч їх автори посилаються на більш ранні роботи, де цей термін-етнонім широко дискутується, причому з приводу етнічної інтерпретації скарбів мартинівського типу. Це має пояснення. На час публікації обох згаданих скарбів вивчення слов'янських культур V—VII ст. досягло того рівня, коли їх зіставлення з писемними джерелами про територію антів та склавінів (слов'ян) не викликає сумнівів. О. М. Приходнюк, який багато років вивчає пеньківську культуру, впевнено пов'язує трубчевський скарб, як і всі скарби мартинівського типу, з антською верхівкою, яка могла їх накопичити в результаті воєнних походів, в тому числі на Балкани, зборів данини із співлемінників, торгових операцій тощо⁴¹.

Отже, скарби мартинівсько-трубчевського типу, як і пеньківська культура, належали антам. Їх поява в ареалі колочинської культури свідчить про інфільтрацію антів в райони Верхнього Придніпров'я, де у III—VII ст. основою етнічною групою було слов'янське населення кіївської та колочинської культур, що поступово слов'янізувало балтський субстрат.

Анти — це не слов'янські «руси» і не міфічне плем'я «*hrv̄s*» Захарія Ритора, а така ж частина слов'янських венедів, як і склавіни.

Роксолани, росомони, як і алани — сарматські племена. В якій комбінації ми не наводили б назви цих етнонімів, як би ми їх не ділили, від того сармати слов'янами стати не можуть.

Таким чином, у нас не виникає сумнівів, що у V—VII ст. слов'янських русів не існувало, як не існувало в цей час назви «Русская земля». За О. М. Насоновим, «Русская земля» утворилася у другій половині IX ст. в часи хозарської переваги в цьому регіоні⁴². А О. І. Пріцак відносить утворення «Руської землі» до часів Ярослава Мудрого, коли «Слов'яно-руська духовність стала основою для злиття слов'янських полян і неслов'янських елементів Русі у едину «Руську землю». Території Київського, Чернігівського й Переяславського князівств, які пізніше утворили Центральну Україну, були обрані місцем постійного заселення досі мандрівної Русі»⁴³.

За писемними джерелами, слов'янські об'єднання в час V—VII ст. представляли венеди, склавіни та анти, засвідчені археологічно дзедзіцькою, празько-корчацькою та пеньківською культурами. Інші напівслов'янські культури — колочинська та іменьківська, залишаються за межами пізнання ранньосередньовічних хроністів і не мають свого іменного виразу.

Примітки

¹ Спицын А. А. Древности антиков // Сборник Отделения русского языка и словесности АН СССР.— М., 1928.— С. 492—495; Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.— 1953.— Т. 17.— С. 23—104.

² Приходнюк О. М. Пеньковская культура // Этнокультурная карта территории Украины в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 88; Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад // РА.— 1995.— № 4.— С. 136.

³ Амброз А. К. Кочевые древности Восточной Европы и Средней Азии V—VIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 21—23.

⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 87.

⁵ Kovrig J. Das awarenzeitlich Gräberfeld von Allatyan.— Budapest, 1973.— Р. 227, 228; Laslo. Steppenvölker und Germanen.— Berlin, 1971.— С. 42—55.

⁶ Приходнюк О. М., Падин В. А., Тихонов Н. Г. Трубчевский клад античного времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии.— К., 1996.— С. 94.

⁷ Приходнюк О. М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 96.— Рис. 5, 14.

⁸ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 51—71; Werner J. Slawische Bügelfibel des 7 Jahrhunderts // Reineske Festschrift.— Meinz, 1950.— С. 150—170.

⁹ Седов В. В. Славяне в раннем средневековье.— М., 1996.— Рис. 28—30.

¹⁰ Там же.— С. 84—91.

¹¹ Там же.— С. 78.

¹² Рusanova И. П., Тимошук Б. А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.— С. 22.

¹³ Пріцак О. Походження Русі // Хроніка 2000.— 1992.— Вип. 2.— С. 12—34.

¹⁴ Там же.— С. 15.

¹⁵ Там же.— С. 17.

¹⁶ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 219; Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums.— Darmstadt, 1992.— С. 98—110.

¹⁷ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества...— С. 87.

¹⁸ Там же.— С. 83, 86.

¹⁹ Там же.— С. 87.

²⁰ Там же.— С. 85.

²¹ Там же.— С. 86.

²² Иордан. О происхождении и действиях гетов.— М., 1960.— С. 91, 92.

²³ Свод древнейших письменных известий о славянах.— М., 1991.— Т. I.

- ²⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества... — С. 86.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Трубачев О. Н. К истории Руси (Наблюдения лингвиста). — М., 1993.
- ²⁸ Седов В. В. Славяне в древности. — М., 1994. — С. 279.
- ²⁹ Йордан. Указ. соч. — С. 275, 276.
- ³⁰ Баран В. Д. Чернігівська культура. — К., 1981. — С. 163—177.
- ³¹ Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1968. — С. 160, 161.
- ³² Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. — К., 1963. — С. 80.
- ³³ Артамонов М. И. История Хазар. — М., 1962. — С. 289, 290.
- ³⁴ Артамонов М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // Археология. — 1990. — № 3. — С. 274—279.
- ³⁵ Приходнюк О. М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (Опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 64—79.
- ³⁶ Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 262.
- ³⁷ Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. — К., 1991. — С. 197.
- ³⁸ Нидерле Л. Славянские древности. — М., 1956. — С. 142.
- ³⁹ Грушевський М. Історія України-Русі. — Львів, 1904. — С. 581—585.
- ⁴⁰ Приходнюк О. М., Падін В. А., Тихонов Н. Г. Указ. соч.; Гаврилюхин И. О., Обломский А. М. Указ. соч.
- ⁴¹ Приходнюк О. М., Падін В. А., Тихонов Н. Г. Указ. соч. — С. 94.
- ⁴² Насонов А. Н. Русская земля и образование территории древнерусского государства. — М., 1951. — С. 44.
- ⁴³ Пріцак О. Вказ. праця. — С. 32, 33.

В. Д. Баран

КЛАДЫ VI — VIII вв. АНТЫ ИЛИ РУСЬ?

Клады VI — VIII вв. мартыновско-трубчевского типа открыты преимущественно в ареале или непосредственно на поселениях пеньковской культуры антиков. Лишь некоторые из них известны на памятниках колочинской культуры, например, Гапоновский, а один Крылосский клад найден на берегах р. Луквы, в пределах пражско-корчакской культуры. В отличие от богатых тюркских погребений типа Перещепино — Глодессы, большое количество предметов из кладов мартыновско-трубчевского типов находят аналогии в изделиях местных антиков мастеров или имеют негативы в литьевых формах славянских ремесленных мастерских (Бернашовка, Зимное, Пастырское). Значительное место в статье занимает аргументация принадлежности кладов славянским антикам, а не русам, которые якобы, образовавшиеся из сарматских росоманов, упомянутых Йорданом, поглотили все другие восточнославянские племена и дали им свое имя. Анализ письменных и археологических памятников V — X вв. приводит нас к выводу, что до IX в. в Среднем Поднепровье славянских русов не было вообще, а летописные названия «Русская земля», «Русь» возникли с приходом сюда норманнских князей-русов из династии Рюриковичей.

Автор Летописи, по нашему мнению, не мог в XI в. при живых князьях, даже при том, что они ославянились, произвольно менять их этнические корни. Поэтому, когда он пишет о варягах-русах, ему можно доверять. Тем более, что остальные источники не противоречат летописным данным.

V. D. Baran

TREASURES OF THE 6th-8th CENTURIES. THE ANTS OR RUS?

Treasures of the 6th-8th centuries of the Martynovian-Trubchivian type were found mainly either in the area or directly in settlements of Penkovic culture of the Ants. Only some of treasures are known from relics of Kolochinian culture (e. g. the Gaponiv treasure); one Krilosian treasure which was found on the banks of river Lukva, the right tributary of the Dniester, is known in the frames of Prague-Korchackian culture. Unlike the Turk rich interments of the Pereshchepino, treasures of the Martynovian-Trubchivian type embrace a lot of subjects which are similar to articles of local Antian craftsmen or resemble casting

forms of Slavic handicraft workshops (Bernashovka, Zimnec, Pastyrskoe). Much attention is paid in the paper to weighty reasons in favour of attribution of the treasures to the Slavic Ants, not to the Ruses who, as if rooting from the Sauromation Rosomans mentioned by Jordan, absorbed all other East-Slavonic tribes and gave them their name. The analysis of written and archaeological relics of the 5th-10th centuries permits concluding that there were no Slavonic Ruses in the mid Dnieper area to the 9th century and the names «the Russian Land», «Rus», known from chronicles appeared when Normannic princes-Ruses from the Ryurikovich dynasty came to that territory.

In the 11th cent. during the life-time of princes the author of the chronicle, in our opinion, could not change ethnic roots of the princes at his own discretion, even taking into account that the princes were «slavified». That is why when he writes about the Varangians-Ruses, he may be trusted, the more so that all other sources are not in variance with the data from the chronicle.

Одержано 15.12.97.

ПІВДЕННОРУСЬКЕ СІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО (МАТЕРІАЛИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЙ ЗАГЛІБЛЕНого ЖИТЛА XI—XIII ст.)

В. К. Козюба

Статтю присвячено аналізу сільського заглиблего житла, поширеного в Південній Русі. У першій частині подаються результати дослідження спаленого житла початку XII ст. на поселенні Підтополеве в Канівському Подніпров'ї, в другий — на підставі цих та інших матеріалів здійснюється спроба аналітичної та графічної реконструкції давньоруського заглиблого житла.

У 1986—1994 рр. Канівською експедицією (керівник — В. О. Петрашенко) поблизу сіл Григорівка та Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. велись розкопки на шести давньоруських поселеннях, де досліджено близько 30 жител XI—XIII ст. Серед них — знищено пожежею житло XII ст. в ур. Підтополеве, унікальне за станом збереженості серед досліджених сільських жител всього Середнього Подніпров'я.

Урочище Підтополеве, розташоване на південь від Григорівки, є мисоподібною терасою-підвіщенням висотою до 4—5 м, східну частину якого зруйновано Канівським водосховищем. Під час роботи експедиції 1993 р. в урвищі було помічено заповнення котловану житла з численними рештками перепаленої деревини, досліджене охоронними розкопками.

Котлован житла орієнтовано стінками за сторонами світу, з незначним (10—15°) відхиленням у південно-західному напрямку. Східну стіну котловану знищено береговим урвищем, а збережена частина мала розміри 4,1×3,3 м, та довшу сторону, орієнтовану по лінії північ-південь. Суглинковий материк залягав на глибині 1,2 м від сучасної поверхні, дно котловану — ще майже на 1 м глибше.

Глиняна піч розташувалась у північно-західному куті. Вона мала овальну в плані форму (1,3×1,2 м), була повернута челюстями на схід до входу. Ширина челюстей — 25, товщина стінок топкової камери біля них — 19—22 см (збереглась не тільки зовнішня, а й внутрішня лицьова поверхня печі). Черінь підвіщувався на 0,2 м над рівнем дна котловану. Він складався з двох робочих рівнів. У верхньому, світло-жовтого кольору та товщиною 4—6 см, знайдено уламки двох горщиків кінця XI — початку XII ст. (рис. 1, 1, 2). Слабка обпаленість верхнього череня печі вказує на загибель житла невдовзі

© В. К. КОЗЮБА, 1998

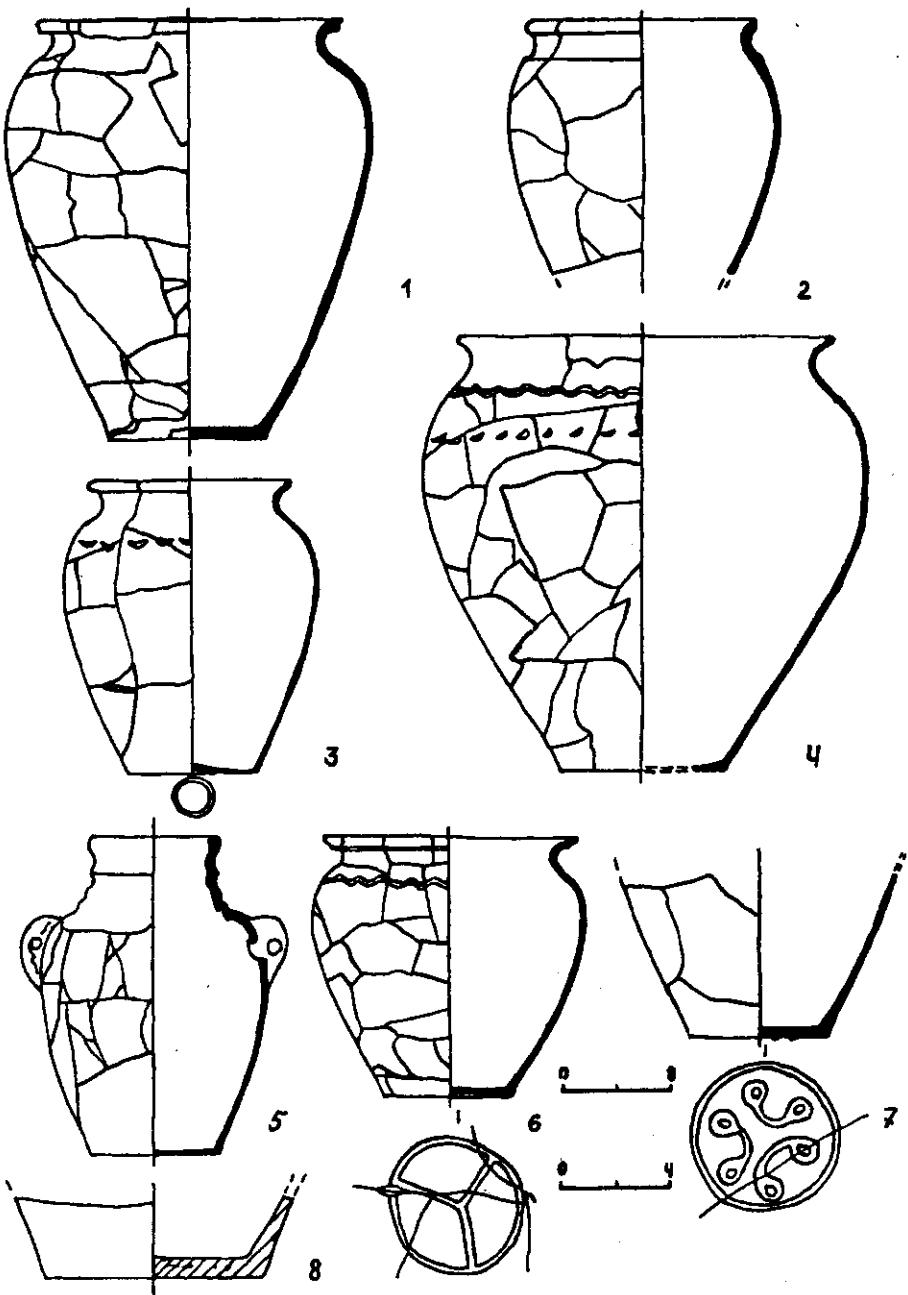

Рис. 1. Кераміка з житла.

після поновлення печі. Перший черінь розміщувався на 8—10 см нижче. Вся підчертенева товщина печі складалася з кількох тонких (1—2 см) прошарків гумусу, попелу, вуглинок та обпаленої рожево-жовтої глини.

Верхня частина печі закінчувалася жаровнею, яка повторювала контури печі. Жаровня мала заокруглені, досить масивні (товщиною в верхній частині 2,5—3,5 см) бортики, які потовщувались у східному напрямку (над челостями містився бортік товщиною 5 см з абсолютно пласким верхом). Висота бортіків коливалась від 6,5—7,5 у східній частині печі до 5 см у західній. Висота печі від рівня топкової камери до верхньої кромки бортіку жаровні становила 45—47, а печі взагалі — 65 см.

Піч була каркасної конструкції, про що свідчать 17 ямок від кілків кар-

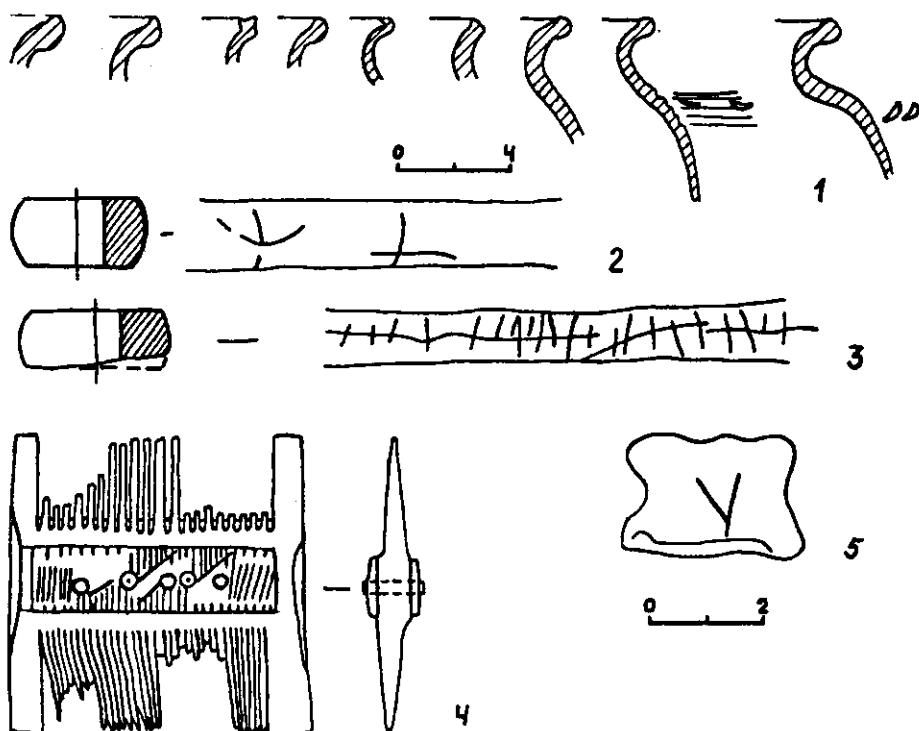

Рис. 2. Знахідки з житла.

касу, розташованих колом, діаметром близько 1,2 м (рис. 4, 2). Ямки мали діаметр 6—7, глибину 5—12, а вражуючи їх нахил — 15—20 см. Знизу (до рівня між двома черіннями) у товщі печі входили досить великі камені з чорною закопченою поверхнею, серед яких трапився й шматок шиферу розміром 10—15×4,5 см. Стіни печі у верхній частині були глинняними. Простежено сліди її ремонту: стіни було потовщено, в тому числі біля челюстей — вдвічі. Внаслідок цього відстань між піччю та дошками північної та західної стін житла зменшилась до 10 см.

З південного боку печі нами зафіксовано залишки своєрідного глинняного припічка, шириною 15—30 см. Від об'єму житла він відокремлювався дерев'яною дошкою. Під час пожежі його верхня площа пропеклась до червоно-буруватого кольору. Її зафіксовано на 0,3 м нижче рівня бортика жаровні (рис. 5, 1).

Материкове дно котловану було майже рівне, трохи підвищене у бік стін. Запічна ділянка підвищувалась над загальним рівнем на 10—30 см. Умови зберігання дали рідкісну можливість простежити конструкцію житла.

Підлогу зроблено з дошок, які найкраще збереглись у центральній частині житла. Розкрито 13 дошок, що лежали з заходу на схід, тобто перпендикулярно до входу. Ширина дошок коливалась у межах 0,2—0,29 м, збережена товщина дорівнювала близько 1 см (це фактично була тильна сторона згорілих мостин). Між дошками були чіткі тонкі шпарини, заповнені ґрунтом. Підлога вкривала не все дно котловану, залишаючи перед піччю майданчик долівки, розміром 120×30 см. Долівка сірого кольору була вкрита прошарком попелу. Останній, мабуть, спочатку вигрібався з печі на долівку і тільки потім збирався й виносиився. Дошки підлоги не простежувались під самою південною стіною житла. Але на їх присутність вказали кінці 2—3 необпалених дошок, що збереглися біля південно-західного стовпа та західної стіни. Дошки підлоги, як і інші збережені дерев'яні частини житла, були сосновими*.

Лаг під мостинами виявити не вдалося, однак на їх існування вказує

* Визначення виду деревини зроблено М. С. Сергеєвою, за що автор їй щиро вдячний.

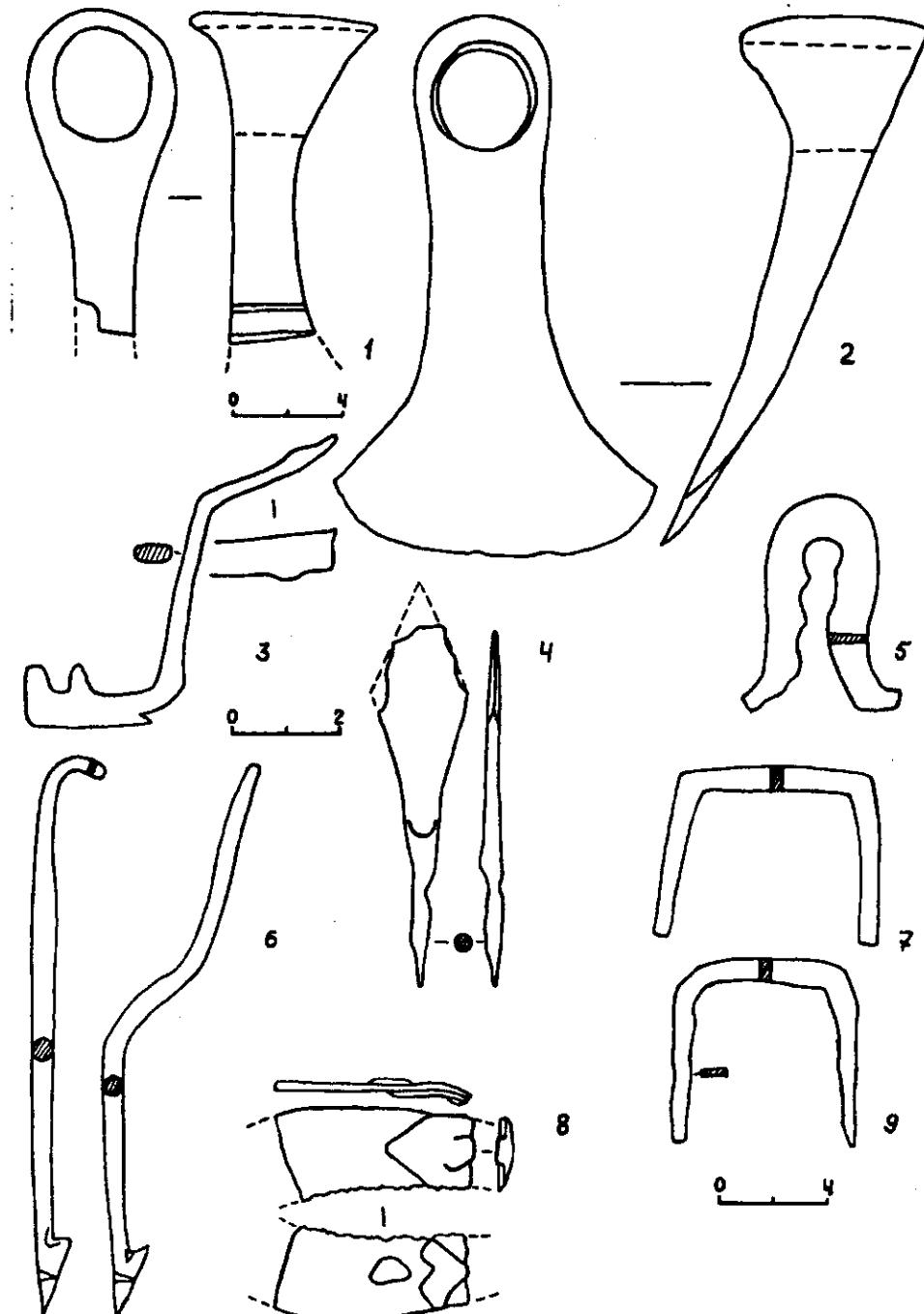

Рис. 3. Залізні вироби з житла.

відбиток у материковому дні в східній частині житла (над самим урвищем) конструкції, що лежала перпендикулярно мостинам. У мостинах подекуди збереглися забиті цвяхи, але вони не утворювали якоїсь системи. У південно-східному секторі житла на дошках підлоги виявлено обпалене під час пожежі скupчення глини округлої форми, діаметром до 0,5 м. Мостин під глиною не зафіксовано. На дні котловану під цим скupченням виявлено конічне заглиблення діаметром 28 та глибиною 11 см.

Дерев'яні конструкції житла були значно пошкоджені пожежею, вони деформувались і втратили первинні розміри. Але за стовповими ямами напевне

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

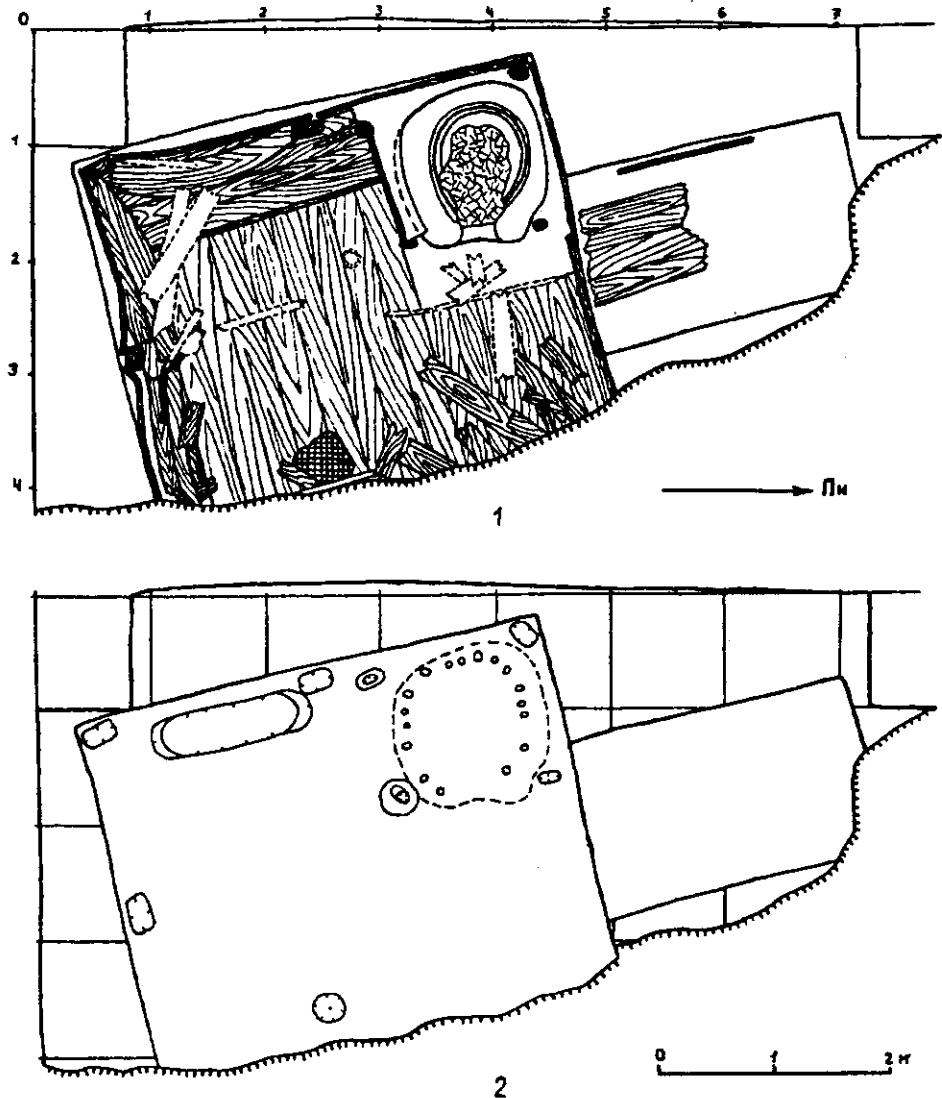

Рис. 4. План житла (1 — з дерев'яними елементами, 2 — без них).

відтворюються реальні розміри стовпів. Кутова південно-західна яма була прямокутною (29×22 см) та заглиблювалась на 36 см. Кутова північно-західна яма (27×20 см) мала глибину 20 см. Ямки від стовпів, що стояли по середині південної та західної стін, мали розміри відповідно 34×26 (глибина 34 см) та 30×27 см (глибина 31 см).

Обшивка стін котловану кріпилася прямокутними в перерізі стовпами, що містились по кутах та середині стін. Найкраще, на висоту 0,7 м, зберігся південно-західний стовп. Тильна сторона стовпів не збереглась, тому спосіб кріплення дошок до стовпів простежити не вдалося.

Стіни котловану житла були обшиті дошками шириноро 25 та товщиною не менше 6 см. На трьох стінах збереглося по дві дошки, у деяких місцях — три, а вздовж західної стіни біля південно-західного кута — навіть чотири. Дві нижні були в стіні, третя випала з неї і лежала горизонтально між ними на дошках полу, а четверта (збереглась на довжину 80 при ширині 24 см) стояла на торці під кутом до площини стіни. Південний край дошки тримався біля кутового стовпа на рівні третьої-четвертої дошки, а північний опустився на піл.

Рис. 5. Поздовжній та поперечний розріз печі з житла (1) та малюнок XVII ст. курної печі (2).

та південною стіною, розміщувався дерев'яний піл (спальне місце) довжиною 2,3 при ширині 0,8 м. Піл зроблено з чотирьох дошок, обмежених зі сходу квадратним у перстині бруском, в якому на двох площинах було виявлено вбиті цвяхи. Перша дошка полу виходила на брус зверху, інші лежали на підлозі. Залишки лави вздовж південної стіни (шириною близько 40 см) збереглись значно гірше. Її зроблено з кількох дошок, найбільша з яких була з краю (в одному місці вона мала ширину 27 і товщину не менше 5 см).

Біля західної стіни житла між кутовим та середнім стовпами під напівзотлілими дошками підлоги розташовувалася яма (140×40, глибиною 20 см) з заокругленими меншими боками. Від дна на висоту 10 см вона була повністю забита шаром печини в шматках, багато з яких мали лицьову поверхню. Крім того, тут знайдено уламок гончарної стінки, кілька дрібних кісток, шкаралупу курячого яйця та залізну пластину 6,7×1,6 см. Ми пов'язуємо подібні ями в давньоруських житлах з язичницькими пережитками в хатніх обрядах¹.

З півночі до котловану житла прилягала прибудова — вхід. Її заглиблена частина мала розміри 2,45×1,47 м, довгу сторону зорієнтовано по лінії північ — південь. Котлован цього входу-пандусу мав вертикальні стіни, які, можливо, були обшиті горизонтальними дошками; перепалені рештки однієї з них простежено з західного боку. Висота сходинки від рівня дна житла до нижнього рівня пандусу — 25—28 см. На дні заглиблого коридору виявлено ділянку перепаленої деревини (1,4×1 м) — ймовірно, залишки підлоги входу.

У котловані житла та біля нього виявлено різноманітний матеріал. Над піччю розчищено значний розвал кераміки (1×0,6—0,8 м), який належав двом горщикам (рис. 1, 3, 4). Крім того, у заповненні знайдено розчавлену амфорку київського типу, масивне денце корчаги, стінки якої збиті горизонтально на незначній висоті (ймовірно, денце використовувалось у такому вигляді). Знайдено ще кілька розвалів верхніх та нижніх частин горщиків, в тому числі з клеймами (рис. 1, 5—8). Кераміка за формуєю вінець належить до другої половини XI — першої половини XII ст. (рис. 2, 1). Крім того, знайдено п'ять шиферних пряслиць, два з яких мають прокреслені риски та лінії (рис. 2, 2, 3). Під лавою знайдено кістяний гребінь з бронзовими штифтами та залізний ніж (рис. 2, 4). Серед інших знахідок згадаємо уламок сокири, який лежав на мостиках під полом, та астрагал з прокресленим знаком (рис. 2, 5; 3, 1).

У заповненні котловану знайдено близько 40 залізних цвяхів, у тому числі «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

Біля печі виявлено три стовпчики. Два з них розташувались по боках челюстей печі. Південний зберігся на висоту 0,2, північний, що біля входу — 0,45 м. Третій стовпчик розчищено на південний захід від печі біля західної стіни. Ямки під стовпчиками були таких розмірів: північна — 17×10, глибина 30 см; південна розширені зверху — 22×11, на глибині 11 см звужувалася до розмірів 13×10, загальна глибина — 29 см; південно-західна зверху мала незначне заглиблення 27×21 см, нижче якого йшла кругла ямка діаметром 10, загальна глибина — 28 см. У стовпчики з південного боку печі було запазовано дошку, довжиною 1,1 м, яка збереглась на висоту 15 см.

Вздовж південної та західної стінок котловану було зафіксовано рештки нерухомих меблів (рис. 4, 1). Вздовж західної стіни, займаючи простір між піччю

забитих у дерев'яні конструкції. За довжиною, формою та розміром шляпки вони поділяються на три категорії. Найбільші мали довжину не менше 9, діаметр шляпки — 2, товщину грані — 0,5 см. Середні цвяхи мали довжину до 7,5, підквадратну шляпку розміром 1,3—1,5, товщину грані до 0,5 см. Найменші були довжиною 4, мали діаметр шляпки 1,5 та товщину грані до 0,5 см. У прибудові знайдено ціле тесло, вушко від цеберка, залізний ключ та уламок клямки від дверей (рис. 3, 2, 3, 5).

З культурного шару над житлом та біля нього походять два шиферних та глинняні біконічні грязла (ймовірно, більш раннього часу), наконечник стріли, два остеї, точильний бруск, два уламки ножів, дві скоби (рис. 3, 4, 6, 7, 9). Інтерес викликає уламок леза серпа зі слідами ремонту. Ймовірно, лезо тріснуло чавпіл і тому було склепане (рис. 3, 8). За матеріалами згоріле житло можна віднести до початку — першої половини XII ст.

Вивченю давньоруського житла присвячено багато праць. Деякі з них супроводжуються графічними реконструкціями. Зазначимо, що з об'єктивних причин (масштабність робіт, гарна збереженість) основну увагу дослідників привернуло міське наземне житло, в той час як сільське заглиблене детально майже не вивчалось. Ми повністю приєднусьмо до думки тих фахівців, які вказують на відсутність принципової різниці між масовим міським та сільським житлом у давньоруський час². Аналіз заглиблених жител (розмір котловану, внутрішня планувальна структура, навіть деталі інтер'єру) з сільських поселень Середнього Подніпров'я (Пекарі, Бучак, Григорівка — 4 поселення, Соснова, Ржищів, Обухів, Віта-Поштова), невеликих городищ цього регіону (Княжа Гора, Бучак, Монастирок, Ходорів, Чучин, Іван-Гора, Халеп'я) та з давнього Києва вказує на їх тотожність. Тому при вивченні сільського житла використання матеріалів з городищ (як і навпаки) не тільки коректне, але й науково доцільне.

В останні десятиліття над проблемою вивчення давньоруського житла плідно працювали київські дослідники. П. П. Толочком та В. О. Харlamовим за матеріалами розкопок Подолу в Києві було зроблено кілька цікавих реконструкцій наземних жител та садіб. Крім того, ними було запропоновано інтерпретацію деяких заглиблених жител як багатоярусних, площа яких перевищує заглиблену частину. До різних аспектів домобудівництва Києва звертались також К. М. Гупало та М. А. Сагайдак. Н. В. Блажевич систематизувала матеріали жител з городищ Дніпровської оборонної лінії. Характеристиці інтер'єру середньовічного житла Подніпров'я присвятила свою дисертацію М. С. Сергєєва. Активне вивчення останнім часом сільських поселень XI—XIII ст. дозволяє перейти до всебічного дослідження заглибленого житла як складової частини матеріального безпосереднього та духовного опоредкованого життя сільського населення.

Досі дискусійним залишається питання класифікації жител. Непоодиноке вживання в сучасній літературі терміну «напівземлянка» здається нам невірвадним анахронізмом. Як вже зазначалось у літературі, класифікацію можна проводити за двома ознаками — конструкцією стін (зрубна, стовпова) чи рівнем основи³. Як показує досвід, безпосередньо конструкцію стін за її реальними рештками простежити вдається не дуже часто. До того ж, наявність чи відсутність стовпових ям аж ніяк не детермінує саму конструкцію стін. З етнографії можна навести багато прикладів комбінованого типу спорудження стін — від стовпів-стільців під кутами зрубної конструкції до нижнього вінця-підвалини чи верхнього вінця (вінець) — очепу — у стовповій. У запропонованій нами реконструкції житла також використано комбінований метод — стовпова конструкція заглибленої та зрубна наземної частини житлової кліті, змішана в конструкції сіней. Як бачимо, визначення типу житла за ознакою конструкції стін археологічно не завжди можливе, що неприпустимо для класифікації. У той же час визначити, наземне чи заглиблене було житло, можна за кількома ознаками, що фактично виключає помилку.

Розглянемо окремі конструктивні, планувальні та інтер'єрні деталі дослідженого нами в 1993 р. житла, які є вузловими для відтворення його внутрішнього вигляду та створення графічної реконструкції.

Розташування дерев'яної підлоги впоперек до входу в житло підтверджує хибність беззастережного прийняття тези про спрямування мостин до входу в давньоруському житлі. Таке розміщення дошок добре відоме за етнографічними матеріалами і пояснюється побутовою зручністю⁴. Тому частина дослідників використовувала напрямок мостин для визначення входу до житла, коли він не простежувався⁵. Накопичений археологічний матеріал (житла Києва, Новгорода, Берестя, Вітебська) дає десятки прикладів поперечного відносно входу розміщення мостин підлоги. Вонс, на нашу думку, також має деякі переваги. Зокрема, якщо челюсті печі спрямовані до входу в житло (саме таке планування було домінуючим у Південній Русі в XI—XIII ст.), то мостили лежали паралельно осі топкової камери, що дозволяло зручно рухатись господині від печі до передпічного кута. По-друге, коли господиня займалась прядінням, сидячи на довгій лаві, що йшла вздовж передпічної стіни, то напрямок мостили дозволяв вільно пускати веретено по підлозі, і нерівності між дошками не заважали цьому. Отже, хоч розміщення дошок підлоги «по ходу» переважає у виявлених житлах з дерев'яною підлогою, інший варіант також був не поодиноким явищем.

Наявні матеріали дозволяють поки лише приблизно визначити кількісне співвідношення земляних (глиняних) долівок та дерев'яних підлог у заглиблених житлах. Зрозуміло, що для таких підрахунків придатні тільки спалені житла⁶. На зазначеній території їх виявлено близько 50. З них на місцеві городища (Ржищів, Балико-Щучинка, Ходорів) припадає 39 жител, в 5 з яких (Іван-Гора — 3, Чучин, Ходорів) були зафіксовані дерев'яні підлоги. На поселенні Монастироць (Ржищів) зафіксовано ще 5 спалених жител, але з глиняною долівкою. Таким чином, співвідношення заглиблених жител з дерев'яною підлогою в цьому регіоні до загальної їх кількості становить близько 11 %. Уточнення і розширення бази підрахунків дозволить скорегувати цю цифру в бік, ймовірно, деякого (до 15%) її збільшення.

Дошки підлоги в дослідженному нами житлі спирались, як вже зазначалось, на лаги. Знайдена під дошками підлоги напроти челюстей печі шиферного прясла також підтверджує це — прясло закотилося у шпарину між мостилими та материком.

Кількісна перевага глиняних долівок над дерев'яними підлогами у заглиблених житлах здається нам цілком віправданою. Стару тезу про дефіцит деревини в давньоруський час у лісостеповому Подніпров'ї як чинник, що впливав на місцеве домобудівництво, спростовано результатами археологічних досліджень останніх десятиліть. Цю перевагу долівка отримала завдяки більшій практичності в місцевих умовах: простий процес виготовлення, необмежений термін використання, можливість легкого ремонту. Долівка підтримує належний санітарний стан, пожежобезпечна⁷. Її недоліки — відносна вологість та холодність.

Оскільки котлован житла розташовано на похилій площині мису, припускаємо, що його західна стінка була вища, ніж східна. Тому саме біля неї збереглись 4 дошки стіни, в той час як для інших вистачило 3 дошок. Обшивка притискалась до стін котловану стовпами або безпосередньо, або за допомогою пазів з тильного боку стовпів. Судячи за усім, дошки закривали не всю стіну, а тільки її половину, тобто, були завдовжки 1,7—2 м. Це видно по західній стіні, де за піччю нижня дошка проходила на рівні 2—3 дошки південно-західної частини котловану, та південної стіни, де рівні дошок на захід та схід від середнього стовпа не збігалися. Тільки нижня дошка північної стіни проходила на всю довжину котловану.

Наземних решток будівлі не збереглося, тому запропонована нами конструкція наземної частини житла є гіпотетичною (рис. 6—8). Зрозуміло, що стіни наземної частини не могли складатись з таких же дошок, що і нижньої, оскільки таке житло було б дуже холодним. Запазування в стовпи колод чи брусів також маломовірне: не маючи достатньої опори в місці переходу котловану в наземну стіну, вона не буде стійкою. Також хиткою буде конструкція, за якої вінця зрубу спиралися б на стовпи котловану. Ми пропонуємо варіант реконструкції житла, в якому стіни являють собою зруб, розташований по периметру котловану з його зовнішнього боку. Наземна частина житла

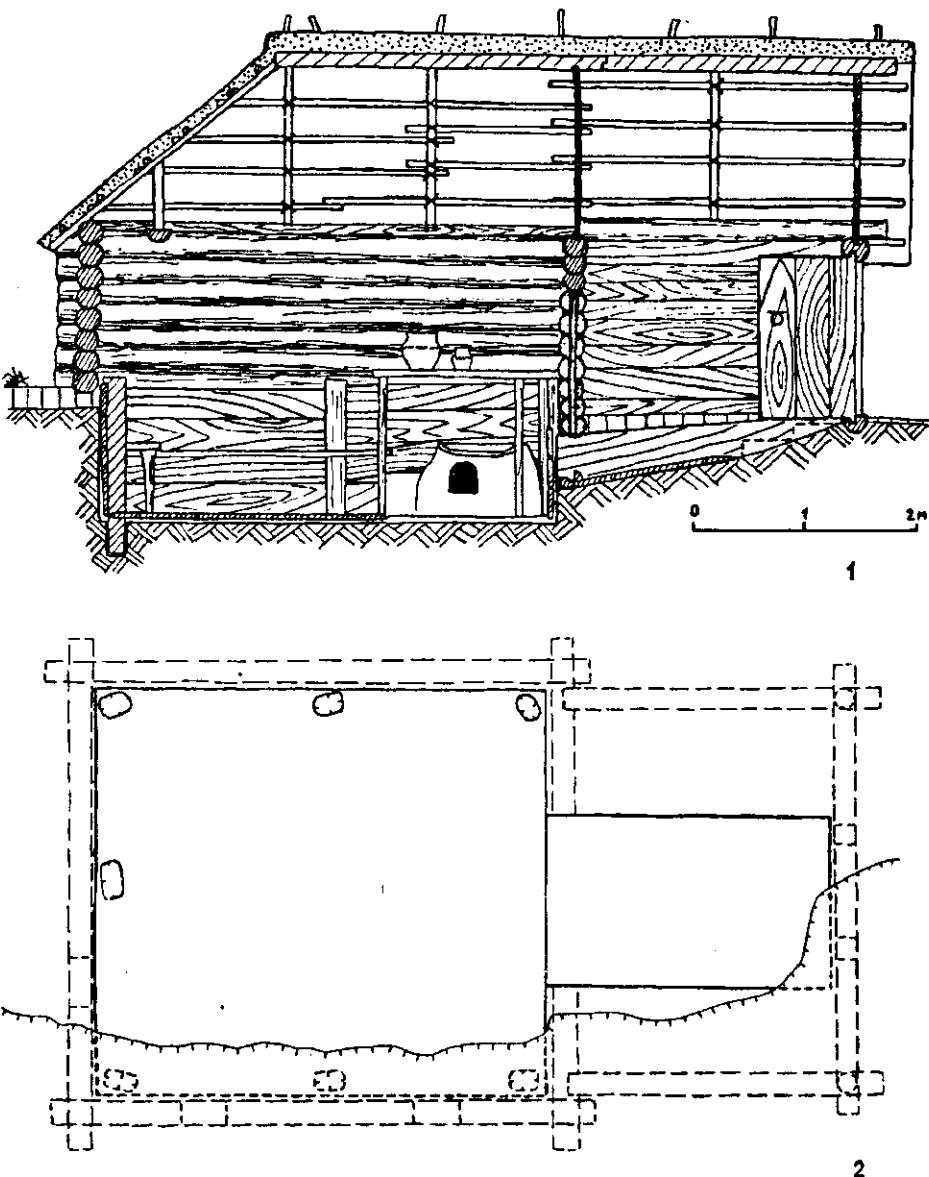

Рис. 6. Реконструкція житла. Поздовжній розріз (1) та план (2).

ла (стіни, дах) повинна була здійснювати відчутний тиск на поверхню землі вздовж краю котловану, але досить масивні кутові та середні стовпи і дерев'яна обшивка котловану перешкоджали деформуванню його стін.

Як відомо, товщина колод житлових зрубів давнього Києва та Новгорода становила в основному 20—25 см. З урахуванням пазів на колодах, в які клалися наступні вінці, товщину кожного вінця взято нами за 20 см. Складним залишається питання про висоту стін житла. Враховуючи обставину відсутності стелі в масовому давньоруському житлі, ми пропонуємо висоту 2,5 м від підлоги. Таким чином, стіни нашого заглибленого житла будуть здійматись над поверхнею землі на висоту близько 1,4 м. Робити вищі стіни було б недоречно, тому що збільшується вчутрішній об'єм житла, що негативно позначається на утриманні тепла.

Цікавим є питання кількості та системи розміщення віконних отворів у стінах житла. Для вікон дослідники традиційно відносять такі функції як освітлення та спосіб димовідводу. Другу функцію можна визнати лише з ве-

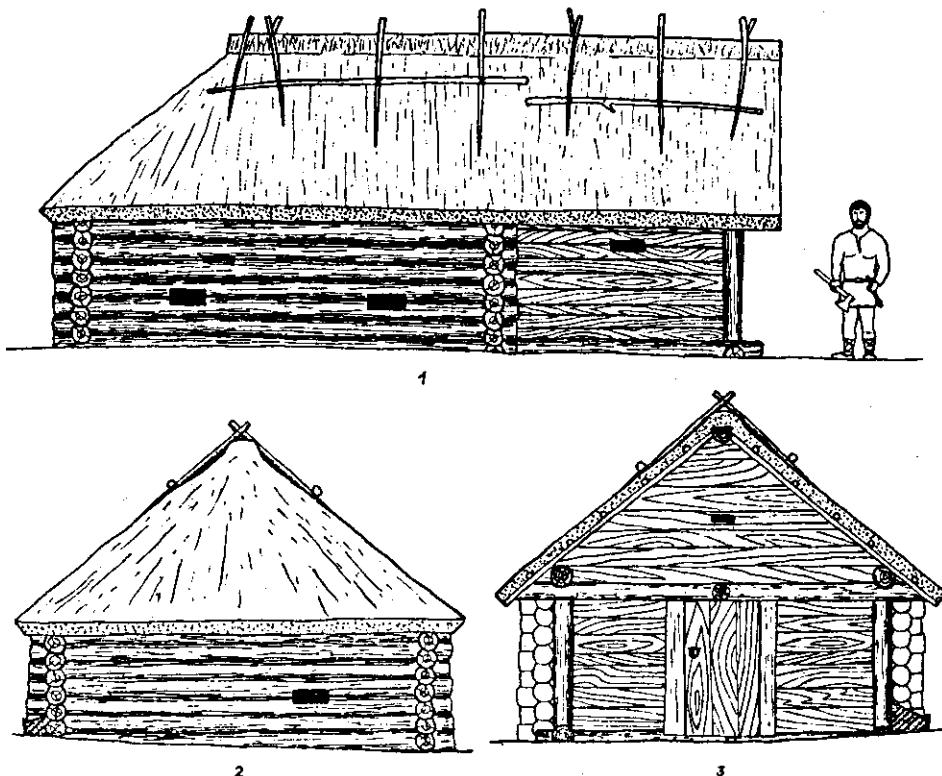

Рис. 7. Реконструкція фасаду (1), південної (2) та північної (3) стінок житла.

ликом застереженням, а саме: оскільки дим в курних житлах досить швидко здіймається під дах, тільки стеля може затримати його і змусити виходити через вікна. Саме такий спосіб виводу диму згадує в своєму описі жителі Московщини західноєвропейський мандрівник Барберіні (1565 р.)⁸. Але не відзначається ще одна, на нашу думку найголовніша, функція вікон — як засобу «спілкування» жителів помешкання з оточуючим світом. Загальнослов'янська (а отже, дуже давня!) назва вікна — окно — не випадково споріднена з людським оком⁹, за допомогою якого людина також «спілкується» зі світом. І якщо в найдавніші часи визираючих у віконце людей-аграріїв найбільше цікавило питання погоди, то з кінця I тис. з розвитком дрібної приватної власності та формуванням малосімейного господарського подвір'я функція вікон для нагляду за особистим майном виходить на перший план. Розпад великих родин, поява селищ лише з кількома подвір'ями, розвиток феодальних відносин — все це призвело до підвищеної уваги членів малої сім'ї до власного господарства. Саме в цей час з'являються такі категорії речей як замки та ключі, юридично оформлюється право приватної власності. Тому вікно стає невід'ємною частиною житла.

На наш погляд, саме приватне господарство (перш за все господарські будівлі), співвідносячись з місцевою мікротопографією, впливало вже в давньоруський час як на внутрішню геометрію подвір'я, так і на планувальну структуру поселень та міст (винятком є планувальна структура невеликих городищ, яка в силу специфічних обставин — обмежена площа, оборонна функція тощо — іноді мала інший вигляд). На поселеннях IX—XI ст. як Прикарпаття¹⁰, так і Чернігівщини¹¹, де археологічно простежені окремі садиби, житло відносно інших будівель садиби майже завжди розміщується певним чином, а саме: напільна стіна житла виходить на край садибної ділянки, а передпічна та причілкова, на яких традиційно розміщаються вікна — до подвір'я, контролюючи його. Така ж картина спостерігається в містах. Зокрема, на дослідженні в Звенигороді вулицю передмістя виходять напільні (виключно!) стіни жителі 7 садиб¹². Аналогічне розміщення жителі на по-

двір'ях зафіксовано на чернігівському передградді¹³. Дещо інша ситуація на розкопаних садибах київського Подолу та Новгорода і запропонованих за ними реконструкціях, але тут треба враховувати багатоповерхівість забудови та спірність деяких планувальних інтерпретацій.

Аналіз розміщення вікон на стінах жител, згідно етнографічними даними, показує, що найстаріші з них мали лише по три вікна — два — на передпічній та одне — на причілковій. Таке розміщення вікон відзначалось дослідниками¹⁴. Ми припускаємо, що наше житло XII ст. також мало три вікна; одне з них містилось між північно-східним кутом та середнім стовпом східної стіни. Воно мало виходити на челюсті печі, освітлюючи вхід до житла та передпічний кут. Друге вікно розміщувалось на цій же передпічній фасадній стіні. Воно освітлювало покуття, допомагало мешканцям житла, що сиділи на лаві вздовж передпічної стіни, займатись ремісничою діяльністю, прядінням тощо. Третє вікно знаходилося асиметрично на причілковій стіні — між покуттям та середнім стовпом. Воно також освітлювало покуття та частину житла біля нього. Крім того, це вікно при відчинених дверях дозволяло робити протяг в житлі, який в літню пору приносив до оселі свіже повітря. Саме ці вікна виходили на схід та південь, що забезпечувало прогрівання та добре освітлення житла протягом всього року. Напільна стіна не мала вікна. Куток з дерев'яним голем, на якому спали, не потребував віконного освітлення. До того ж відсутність вікна в цьому місці створювала тепловий та звуковий затишок.

Принциповим і важливим для реконструкції є питання висоти розміщення вікна в давньоруському житлі. На перший погляд, його доречно робити на рівні очей людини, яка стоїть. Саме на такій висоті розміщають вікна в реконструкціях жител. Ми припускаємо, що вікна розташовувались дещо нижче — на висоті 1,4—1,5 м від рівня підлоги. Це дозволяло дорослому мешканцю житла, який сидів на лаві і займався своєю справою, не змінюючи положення і фактично не відриваючись від виробничого процесу, визирнути у віконце в разі потреби. Оскільки наше житло заглиблене, з зовнішнього боку віконний отвір містився на висоті близько 50 см від землі.

Дахи давньоруських жител крилися соломою чи деревом. У більш ранні часи, а також на частині городищ житла вкривались зверху ще й глиною (землею). Археологічні матеріали з конструкції стріх настільки незначні, що тільки етнографія допомагає використати їх у реконструкціях. Як відомо, форма, висота, матеріал покрівлі стріх визначається, перш за все, місцевими кліматичними умовами¹⁵. Середнє Подніпров'я є районом з помірною кількістю опадів на рік, що не потребує високої (стрімкої) стріхи. При виборі для нашої реконструкції форми та матеріалу даху ми врахували дуже слухнє спостереження А. Харузіна, за яким більш архаїчні форми в народній архітектурі, що втрачаються в будівництві жител, зберігаються в господарських будівлях¹⁶. Солом'яний дах був дуже поширений у пізньосередньовічний час не тільки на терені України та суміжних з нею земель на схід та захід, але й у Західній Європі. У Німеччині він дожив у сільській місцевості до ХХ ст., а в містах середньовічної Європи солома почала витіснятись деревом та чепрециєю тільки з XVI ст.¹⁷. На півночі Європи дерево домінувало як покривельний матеріал, оскільки ефективніше протистояло снігу. Солом'яна стріха в середньоєвропейських кліматичних умовах має суттєві переваги. Вона дешева і має просту конструкцію, більш довговічна¹⁸. Вважається, що крізь солом'яний дах дим легше виводиться з курної хати¹⁹. Нарешті, у випадку крайньої необхідності солома покрівлі може піти на корм худобі (зрозуміло, якщо люди знайдуть інше помешкання). Суттєвий недолік солом'яної стріхи — велика пожежонебезпечність.

Етнографічні матеріали підказують, що солом'яна стріха майже завжди була чотирьохсхилою. Для нашої реконструкції ми вибрали трьохсхилий варіант, оскільки вхід через сіни до житлової камери не дозволяє зробити четвертий схил. Пізніше, коли наддніпрянське сільське житло стало наземним, чотирьохсхилий дах став пануючим. Трьох(чотирьох)схила стріха також має деякі переваги. Вона краще протистоїть сильному вітру; завдяки цій формі дещо зменшується внутрішній об'єм курного житла²⁰, що робить його теп-

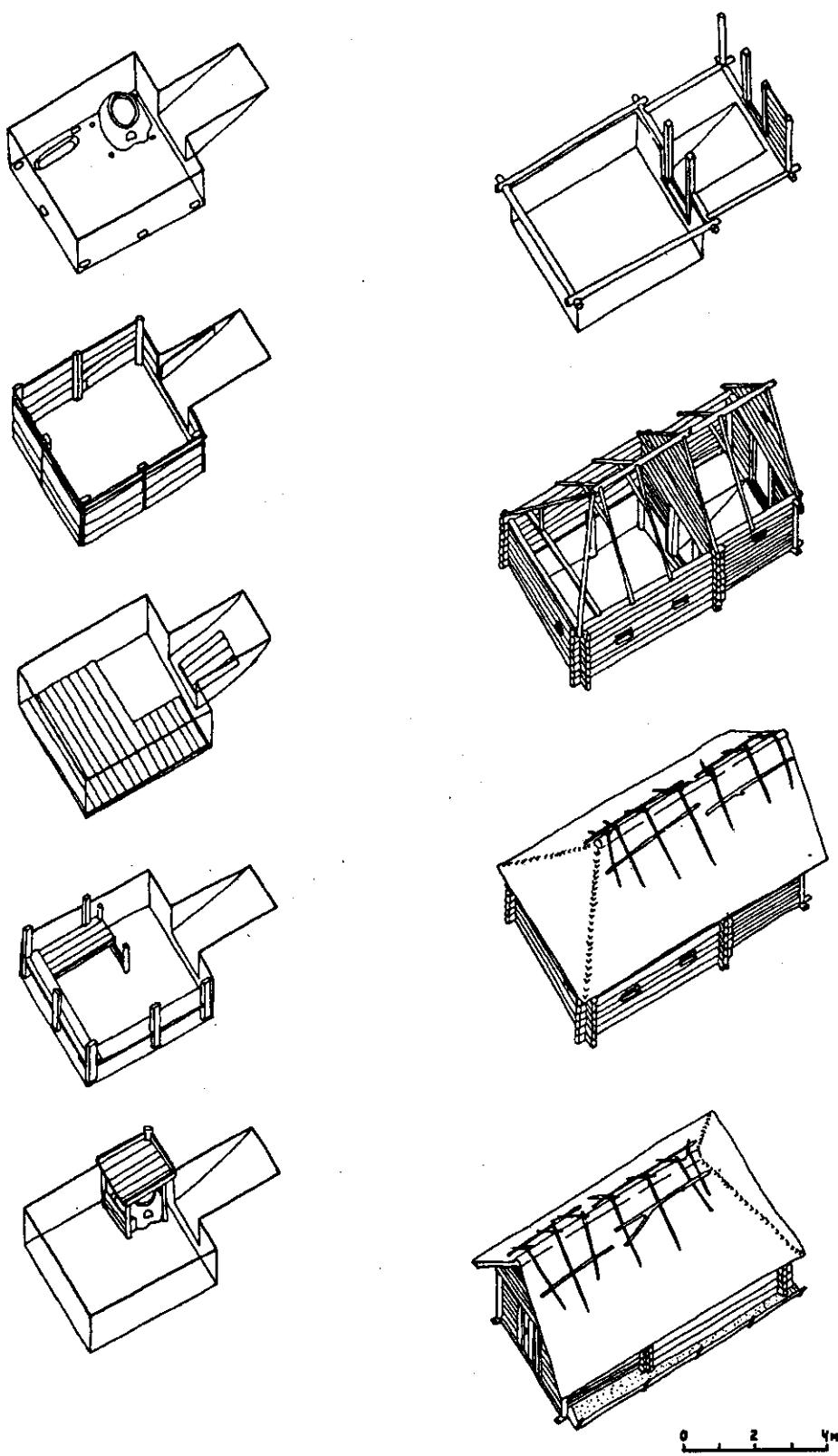

Рис. 8. Основні елементи, використані в реконструкції житла.

лішим, прискорює вихід диму. Зрозуміло, що при пожежах від таких дахів майже не залишається слідів. Але в кількох випадках (Рязань, Ладога, Білоозеро, Вщиж, Пронськ, селище Россьва в Калузькій обл.) залишки солом'яної стріхи вдалося простежити²¹.

Кут нахилу стріхи, як вже зазначалось, залежить від кліматичних умов. Самець фронтону, знайдений у Мінську, мав кут нахилу близько 45° ²², а київський з Житнього ринку — всього 26° ²³. У запропонованій реконструкції при куті нахилу стріхи в 40° її висота становить 2 м. Таким чином, загальна висота житлового приміщення від мостиц підлоги до «князька» становить 4 м. Ззовні висота гребеня стріхи над землею — 3,2, з нижнього краю стріхи — 1,2 м. Конструкція каркасу — крокви, що запазовані в очеп — верхній вінець зрубу. До крокв прив'язано жердини-лати, на яких тримається солома. Третій схил утворюють крокви під нахилом, які спираються на два стовпчики. Останні стоять на напівколоді, покладеній поперек житла в пази очепу. Герметичність житла в місці стику стін зі стріхою забезпечують дошки, якими підбито піддашня та очіп з внутрішнього боку.

У літописі досить докладно подається епізод 1095 р., коли в Переяславі у дворі Ратибора було вбито половецького хана Ітларя. Його разом з почетом було зачинено в «истьбе», а воїни Ратибора «злъзьше на изьбу и прокопаша истьбу» (у Лаврентіївському літописі — «верхъ»), розстріляли їх з луків²⁴. П. О. Раппопорт вважав, що це свідчення наявності земляного шару на даху²⁵. На нашу думку, це повідомлення може свідчити про солом'яну стріху, в якій люди Ратибора «розкопали» отвір. Адже під земляним шаром все одно повинна знаходитись дерев'яна (швидше за все) площина покрівлі, до якої застосування діс слова «прокопаша» не підходить.

У житлі не було виявлено решток меблів, за винятком нерухомих — лави вздовж південної стіни та полу. За етнографічними даними, ширина лав становила 6—12 вершків (27—54 см)²⁶. На мостицах підлоги біля середнього стовпа лежав дерев'яний стовпчик, який потовщувався з одного боку. Він слугував підпорою лави. Найоптимальніша висота лав — 0,5—0,6 м. Лави інколи фіксувалися під час дослідження інших спалених жителів лісостепового Подніпров'я. Зокрема, при розкопках літописного Чучина у житлі 9 знайдено лаву-дошку шириною 40 см, а у житлі 14 одна з лав мала ширину 35 та товщину 5 см, а інша — ширину 50 см²⁷. Як бачимо, археологічний матеріал збігається з етнографічним. Вздовж нагільної стіни від печі до причілкової стіни розташовувався дерев'яний піл — традиційне для східнослов'янського житла місце для сну. Ця частина житла — найтепліша. Традиційність такого розташування полу підтверджується археологічними та етнографічними даними (дерев'яний піл в українській хаті існував до ХХ ст.). Серед жителів XI—XIII ст. цього регіону залишки полу фіксувались у 7 випадках (Іван-Гора — 4, Чучин — 3). Ширина полу за цими матеріалами становила 0,8—1,2, довжина — 1,6—1,9 м; ширина дошок полу була 30—35, товщина — 4—4,5 см. У нашему житлі піл мав розмір $2,4 \times 0,8$ м. Цікава деталь — ширина полу не збігається з довжиною печі, як ми це спостерігаємо за етнографічними даними. Північний край полу спирався на дощату стінку, запазовану між двома стовпчиками з південного боку печі. Висоту полу визначено нами приблизно. За етнографічними даними вона становить близько 1 м. У нашему випадку, враховуючи те, що південна лава спиралась на настил полу, висота останнього була близько 0,5 м. Зазначимо, що іноді в літературі терміни «піл» та «полаті» виступають як синоніми. Аналіз конструкції етнографічних полатей, вживання цього слова в гісемних джерелах та походження самої назви прямо вказує на досить пізнє, не раніше XVII—XVIII ст., поширення цієї конструкції у північних районах східнослов'янського регіону. Натомість піл з'явився ще у другій половині I тис. і з того часу с невід'ємним атрибутом хати на українсько-білоруських землях.

Під за розмірами та побудовою є типовою для Південної Русі. Зверху вона закінчується жаровнею. Жаровні на печах — досить поширене явище для пам'яток цього регіону. Тільки завдяки поганій збереженості верхніх частин кількість зафікованих печей з жаровнями значно нижча за дійсну. Оскільки черінь печі знаходився на незначній висоті над підлогою, господині доводили

лось стояти навколошки. Обслуговування такої приземкуватої курної печі яскраво ілюструє малюнок на карті Росії видання М. Піскатора 1651 р.²⁸ (рис. 5, 2).

Глиняні давньоруські печі іноді мали припічок перед челюстями або збоку печі, як в нашому випадку²⁹. Бічне розміщення припічка дуже зручне тим, що на ньому можна поставити посуд чи покласти якісь продукти під час приготування їжі, у той час як челюсті печі будуть вільними.

Челюсті печі повернуто до входу з незначним (15°) відхиленням до центру житла. Загалом розташування печі біля входу з повернутими до нього челюстями є найтиповішим для жителів південноруських земель XI—XII ст. На нашу думку, саме орієнтування челюстей печей дозволяє досить точно визначити напрямок входу до житлової камери. За матеріалами розкопок відомі випадки іншого розташування входу — у вигляді 1—2 сходинок чи незначної деформації лінії котловану інших стін житла. Звернемо увагу на те, що серед них ми не зустрінемо входів-тамбурів, тобто потенційно правильно визначених входів. Все ж не виключено, що іноді житла мали інше планувальне розташування печі та входу, але як виняток.

У літературі виділено 4 основних типи розташування печі відносно входу в східнослов'янському житлі³⁰. Всі вони відомі і за археологічними матеріалами³¹. Аналізуючи досліжені житла лісостепового Подніпров'я, нами було зафіксовано кілька випадків ще одного типу — піч біля входу, але повернута челюстями до центру житла. Не менше трьох таких жителів знайдено на городищі Іван (житло 8, 9 — 1960—1961, житло 4 — 1964), ще 2 (житла 34, 35) — на Монастирку (Зарубі) і 1 — на Княжій Горі³². Знахідки з цих жителів (кераміка, уламки брускової цегли) дозволяють віднести їх до першої половини XIII ст. Зазначимо, що іноді збереженість печей передуває в незадовільному стані, і визначення напрямку челюстей може бути приблизним. Тому поки передчасно виділяти зазначені випадки в окремий тип без розширення їх кількісної бази даних.

Біля печі розташувались три стовпчики, не пов'язані з конструкцією стін житла. Глибина стовпових ямок під ними (28—30 см) вказує на те, що стовпчики підтримували якесь конструкцію над піччю. Ямки від них (від 1 до 4) фіксуються майже в кожному давньоруському житлі. Дві ямки збоку печі, як правило, пов'язуються з полом вздовж напільної стіни. Але така (відзначена нами вище) деталь, як необов'язковий збіг ширини полу та відстані між цими двома стовпчиками (один з них розташовується завжди по лінії челюстей печі) підказує їх поліфункціональне призначення. Використання стовпчиків збоку печей-кам'янок для фіксації дошками принаймні їх нижньої частини сбумовило розміщення стовпових ямок саме на довжину печі. Але глиняна піч XI—XIII ст. не потребувала дерев'яної обшивки свого боку, проте таке розташування стовпчиків залишається. Досить часто стовпові ямки розміщуються перед челюстями печі. Привабливо було б пов'язати їх з примітивним навісним комином, але археологічних підтвердження такого розміщення комину поки не виявлено. На городищі Іван відомі три житла, печі яких мали круглі отвори на куполі³³, але такі випадки справедливо не пов'язують з системою димовідводу³⁴.

На нашу думку, ці стовпчики підтримували над піччю дерев'яний настил, який міг використовуватись у різних цілях, зокрема, як місце для спання дітей або старих людей, для зберігання посуду та окремих видів продуктів. Про зберігання посуду над піччю свідчать як зафіксовані нами розвали двох горщиків на 20 см вище за рівень жаровні, так і приклади з інших пам'яток, коли безпосередньо на печі чи біля неї знаходили великі скupчення кераміки або навіть цілі форми. Зокрема, піч-кам'янка в одному з жителів Х ст., дослідженню Б. О. Рибаковим у Вітачеві в 1961 р., зверху була вкрита завалом великих уламків горщиків³⁵. Думка про навіс-настил над піччю вже висловлювалась у літературі³⁶. Його площа становила в нашому випадку приблизно $1,4 \times 1,4$ м. Запропонований варіант реконструкції передбачає висоту настилу в межах 1,2—1,3 м над рівнем долівки перед челюстями та 0,6 м над рівнем різу жаровні та майже стільки ж від рівня полу.

Описаний у літописі епізод осліплення князя Василька прямо вказує на «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

присутність в оформленні пічного кута дошок: «повергоша и и связаша и и снемше доску с печи и въложиша на перси его и съдоста обаполы... и не можаста удержати и приступиста ина два и сняста другу доску с печи и съдоста удавиша и рамяно яко персе троскотати»³⁷. З тексту виходить, що конструкція, з якої зняли дошки, мала їх не менше двох і що ці дошки мали значні розміри. Свого часу було зроблено припущення, що дошки, які фігурують у цих подіях, не що інше як «грядки» — жердини, що знаходились над челюстями печі і відомі за етнографічними даними. Але точна вказівка саме на дошки та мету і спосіб їх використання при осліпленні заперечує таке припущення. Нам здається, що ці дошки не можуть також походити з полу або бокової стіни печі, сскільки перший не був об'єднаний єдиною назвою з піччю, а дошки другої не були дівгими. Можливо, саме дошки настилу над піччю використовувались у згаданому літописному епізоді.

У житлах активно використовувався весь об'єм. Широке використання полиць на стінах поки археологічно не доведено. А використання закутків під лавами та під полом можна проілюструвати кількома яскравими прикладами. У житлі на Ходорівському городищі два горщики стояли в покутті, а ще один — посередині передпічні стіни³⁸. У житлі 8 (1960 р.) городища Іван вздовж всіх трьох стін — передпічної, причілкової та напільної — у неглибоких витягнутих ямах знайдено розчавлені горщики — 3, 2 та 2 відповідно³⁹. Житло 1 (1962 р.) мало в покутті розчавлену амфору⁴⁰. На городищі Чучин у житлі 9 під довгою лавою (передпічна стіна) виявлено 10 (!) розчавлених горщиків⁴¹. У житлі 14 під однією лавою — розчавлений горщик, а вздовж іншої стіни — 4 цілих горщики⁴². Як видно, у давньоруський час ще не визначилась окрема постійна частина житла, де б зберігався посуд, як пізніше в українському народному житлі посудник містився збоку від вхідних дверей. Під полом зберігали окремі речі. У житлі 9 Чучина в цій частині знайдено бойову сокиру та стремена, а в житлі 1 у передпічному куті — діжку з зернами льону. Лава вздовж передпічної стіни була робочою. Вона достатньо освітлювалась за допомогою ліконець. Це робоче місце не заважало виконувати інші хатні справи. Ми припускаємо, що скучення глини та конічна ямка під ним у нашому житлі пов'язані з можливим розташуванням тут робочого пристрою, наприклад, ножного гончарного круга чи жорна. У житлі 2 (1962 р.) на городищі Іван та житлі 3 на поселенні в ур. Ревутово жорна знайдено біля передпічного кута, а в житлі 20 Чучина жорно було розташоване в покутті.

Багатий археологічний матеріал не викликає сумнівів стосовно значного поширення сіней у давньоруському як наземному, так і заглибленому житлі. Порушене Ю. П. Спегальським питання про правомірність вживання цього терміну стосовно частини давньоруського пересічного житла⁴³ ажніяк не впливає на сам факт наявності цього елементу житла та його функціонального призначення. Більшість дослідників погоджується з запропонованою І. І. Срезневським етимологією цього терміна⁴⁴. Цілком природно, що свою історію сіні розпочали з дрох стовпів, які підтримували навіс над входом (ймовірно, продовження стріхи заглибленої частини житла). Тому саме стовпи сіней-навісу досить швидко модернізувались, оскільки в примітивному первинному варіанті головну функцію — збереження входу від опадів — виконували не досить вдало. Поява стін, що з'єднували стовпи сіней з основною частиною житла, дозволила зробити останнє значно комфортнішим. З'явилася можливість перенести піч ближче до входу, що зменшило задимленість житла та зробило його теплішим.

Якщо сіні наземних будівель-п'ятистінок добре засвідчені обширним матеріалом з розкопок давньоруських міст, то стосовно їх наявності у заглиблених житлах існують різні погляди. Тільки у жителів, збоку основного котловану яких простежується заглиблення прямокутної чи округлої форми, дно якого, як правило, вище за основний котлован (такі житла відомі, наприклад, у Чернігові, Чучині та Ходорові), наявність сіней не піддається сумніву. Досить поширеним на південноруських пам'ятках є тип житла з входом у вигляді неширокого (в основному не менше 1 м) коридорчика довжиною 1,5—

2,5 м, який був заглиблений у материк і пандусом чи за допомогою кількох сходинок з'єднував денну поверхню з дном қотловану житла. У літературі такий тип входу називають «тамбуром». Нарешті, відомі досить заглиблені житла, вхід до яких не простежений, або має лише 1—2 сходинки. Останні два типи традиційно відносять до однокамерних жител. На нашу думку, в XI—XIII ст. всі без винятку житла мали розвинutий тип входу — чи у вигляді відкритого навису-сіней, чи закритої прибудови.

Оформлення зручного входу до житла є показником певної зрілості домобудівництва. Античні храми прикрашались портиками, середньовічні церкви — притворами та галереями. Давньоруські житла, що мали сіни, іноді почали супроводжуватись ще й ганками, залишки яких добре вивчені на матеріалах Новгорода та Києва. Ганок є прямим свідоцтвом еволюції сіней від навису на стовпах до складової внутрішньої частини житла. Етнографічно добре відомий тип ганку з фронтоном. Вважається, що він прийшов з міста⁴⁵. Двосхилість його даху, розташування зовнішніх та внутрішніх дверей на одній лінії, наявність слухового вікна на фронтоні — в усіх цих деталях вгадуються архаїчні риси сіней заглиблених житл початку II тис. Приблизно такий вигляд мали, за нашим переконанням, всі закриті (тобто, зі стінами) сіни сільських заглиблених жител цього часу: загальна для всієї будівлі дво(трьох)схила стріха, зовнішній рхід за повздовжньою віссю споруди. У давньоруських містах досить швидко зовнішній вхід почали розташовувати збоку, що було викликано кількома обставинами: за повздовжньою віссю житла з'явилася можливість прибудови до сіней ще однієї камери — комори, площа сіней почала використовуватись раціональніше (можливе розташування загородок, пристройів для виводу диму, сходів на горище чи другий поверх тощо). Крім того, вхід виводив безпосередньо до центру подвір'я, до якого повернуто фасад житла, що призвело до скорочення функціональної довжини житла та зменшення його тепловіддачі.

Заглиблений вхід-тамбур, на нашу думку, є складовою частиною більш великих за площею наземних сіней (рис. 6, 2). На це прямо вказує сама будова такого входу. У нашому випадку його розміри становили 2,45×1,47 м, що забагато просто для входу, якому б вистачило трьох сходинок, щоб потрапити з двору до житла. Якщо припустити, що тамбур є закритим об'ємом входу, то конструктивно не просто пов'язати перекриття тамбуру з пороговою (фронтальною) стіною.

Досліджені нами заглиблений вхід, ймовірно, перед порогом мав мостики, розташовані «по ходу». На те, що це не впалі двері, вказує відсутність поперечок, які б з'єднували дошки ґлотовна двері, та її залізних деталей (цвяхи, скоби, ручка тощо). Мостики вкривали менш похилу південну частину коридору, а північна, можливо, мала кілька сходинок. Не виключено, що деревом були укріплені й бокові стіни входу-заглиблення. Дерев'яна підлога в сінях була зафікована й у житлі Згородища Іван (розкопки 1964 р.). Будь-яких залишків дверей та оформлення порогу житлової камери не збереглося. Але за іншими матеріалами ця конструкція загалом відома⁴⁶.

Для реконструкції сіней ми вибрали такий варіант. Сіни зведені на трьох колодах-підвалинах. Стіни складено з горизонтальних дошок, запазованих у колоди та кутові стовпи, які фіксують торцеву стіну. Ці стовпи зверху пов'язані очепом. До житлової кліті сіни прилягають з внутрішнього боку виступаючих вінців зрубу (саме цим можна пояснити трохи меншу відносно житлової камери ширину заглиблених сіней на городищі Чучин). Підвалини таких сіней могли бути запазовані в порогову стіну житла або притиснуті до виступаючого вінця зрубу кілками. Оскільки ми вибрали варіант загальної стріхи, а ширина сіней вужча за кліті житла, для підтримання стріхи потрібна вища стіна. Ця проблема конструктивно вирішується, якщо колоду очепу бічної стіни сіней розмістити вище фасадного очепу житлової камери.

Розкопане житло розташоване на терасі, що має деякий уклон у бік заливі Дніпра. Тому його західна (напільна) стіна, очевидно, повинна бути захищена від вологи земляною присипкою. Подібні земляні (глиняні) присипки відомі в Росії як «завалинки», а в Україні, Білорусі та Польщі — як «призьба» («приспа»). Їх сліди фіксуються по всій території Русі — від Ладоги до Азовського моря.

до Києва. Вони походять з тих часів, коли житла з двох — трьох боків були повністю прикриті землею. Вважається, що російський та українсько-білоруський варіанти назви є синонімами-кальками, які відображають процес спорудження цієї конструкції (її засипають, завалюють землею). На наш погляд, можна дати й інше пояснення цих назв, пов'язане з різницею між наземними і заглибленими житлами. Російську назву можна вивести від терміна «підвальна» («подвальна») — тобто нижній вінець зрубу, який перекривався «завалинкою» або споруджувався безпосередньо на ній. У слові «призьба» («приспа») ми вбачаємо корінь «изъба» («истъба»); саме слово означає земляну присилку біля хати — «при изъбе».

Запропоновані тип реконструкції — своєрідна теоретична модель, культурний модуль, в який з об'єктивних (а іноді — і суб'єктивних) причин мали вноситись зміни та доповнення. Економічний, побутовий, соціальний та духовний світ селян XI—XIII ст. настільки різноманітний та складний для сучасної людини, що сподіватись на його детальну реконструкцію не доводиться. Але ця обставина тільки збільшує вимоги до археології, яка спроможна робити верифіковані наукові реконструкції.

Накопичений археологічний матеріал, дані етнографії та лінгвістики, результати багаторічної роботи дослідників з вивчення давньоруського житла дозволяють на сучасному етапі досить реалістично робити реконструкції заглиблених жител — наймасовішого типу домобудівництва у Південній Русі.

Примітки

¹ Козюба В. К. Про язичницькі пережитки в побуті давнього населення України (за матеріалами давньоруського житла Середнього Подніпров'я) // Матеріали IV Міжнар. археол. конф. студентів і молодих вчених.— К., 1996.— С. 57—59.

² Успенская А. В. Древнерусское крестьянское жилище по материалам селищ // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 194.

³ Борисевич Г. В. Рец. на: Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // СА.— 1978.— № 4.— С. 284.

⁴ Бломквіст Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник.— М., 1956.— С. 78.

⁵ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода // МИА.— 1963.— № 123.— С. 23.

⁶ Щоправда, іноді канавки від лаг вздовж стін також вказують на наявність дерев'яної підлоги, як, зокрема, у житлі 4 з розкопок В. О. Петрашенко 1993 р. в ур. Ревутово поблизу с. Григорівка (у ньому мостили розміщувалися «по ходу»).

⁷ Левина-Дорш А., Кунов Г. Техника доисторической эпохи. Ч. I. Огонь. Жилище.— Одеса, 1923.— С. 52; Ястребицкая А. Л. Западная Европа XI—XIII веков.— М., 1978.— С. 51.

⁸ Харузин А. Славянское жилище в Северо-Западном крае.— Вильна, 1907.— С. 129.

⁹ Трубачев С. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Личгвистические исследования.— М., 1991.— С. 195.

¹⁰ Тимоцук Б. А. Восточные славяне: от общин к городам.— М., 1995.— Рис. 12, 24, 33, 34, 36.

¹¹ Шекун О. В., Сита Л. Ф. Пам'ятки IX—XII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова // Старожитності Південної Русі.— Чернігів, 1993.— С. 43.— Рис. 2.

¹² Могитич Р. І. Вулиця літописного Звенигороду // Археологія.— 1995.— № 4.— С. 141.— Рис. 1.

¹³ Казаков А. Л. К вопросу об усадебной застройке Черниговского Предградья XI—XIII вв. // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1990.— С. 26, 27.— Рис. 2.

¹⁴ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.— К., 1996.— С. 108; Ієрбаківський В. Українське мистецтво.— К., 1996.— С. 154; Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла.— К., 1961.— С. 111; Данілюк А. Наша хата.— Луцьк, 1993.— С. 11.

¹⁵ Бломквіст Е. Э. Указ. соч.— С. 104.

¹⁶ Харузин А. Указ. соч.— С. 41.

¹⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе.— К., 1995.— С. 223.

¹⁸ Самойлович В. П. Вказ. праця.— С. 81, 84.

¹⁹ Левина-Дорш А., Кунов Г. Указ. соч.— С. 51.

- ²⁰ Самойлович В. П. Вказ. праця.— С. 82.
- ²¹ Успенская А. В. Указ. соч.— С. 197.
- ²² Спегальский Ю. П. Жилище Северо-Западной Руси IX—XIII вв.— Л., 1972.— С. 181.
- ²³ Харламов В. А. Опыт историко-архитектурных реконструкций жилой массовой застройки древнего Киева // Ньюое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 130.— Рис. 48.
- ²⁴ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. II.— Стб. 218.— Т. I.— Стб. 228.
- ²⁵ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ.— 1975.— Вып. Е1—32.— С. 136.
- ²⁶ Харузин А. Указ. соч.— С. 202.
- ²⁷ Довженок В. И. Отчет Киевской славянской экспедиции Института археологии АН УССР о раскопках древнерусского городища у с. Шучинка Ржищевского района Киевской обл. // НА ІА НАНУ.— Ф. 1961—65/2.
- ²⁸ Кордт В. Материалы по истории русской картографии.— К., 1899.— Вып. I.— Карта XXXI.
- ²⁹ Раппопорт П. А. Указ. соч.— С. 104, 105.— Рис. 25.
- ³⁰ Бломквист Е. Э. Указ. соч.— С. 234.— Рис. 51.
- ³¹ Древняя Русь. Город, замок, село.— М., 1985.— Табл. 44, В.
- ³² Гончаров В. К. Отчет по исследованию городища Иван в 1960 г. // НА ІА НАНУ.— Ф. 1960/2г.— С. 18; Гончаров В. К. Отчет по исследованию городища Иван в 1961 г. // Там же.— Ф. 1961/2.— С. 8; Гончаров В. К. Отчет по исследованию городища Иван в 1964 г. // Там же.— Ф. 1964/2а.— С. 10; Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырец на Среднем Днепре.— К., 1988.— С. 47; Древняя Русь...— Табл. 38, 5.
- ³³ Це житла 1, 6 (1960 р.) та житло на ділянці 3 розкопок 1961 р.
- ³⁴ Древняя Русь...— С. 137.
- ³⁵ Рыбаков Б. А. Отчет Правобережной Славянской экспедиции за 1961 г. // НА ІА НАНУ.— Ф. 1961/25.— С. 14—16.— Рис. 28.
- ³⁶ Боровський Я. Є., Калюк О. П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989.— К., 1993.— С. 26.
- ³⁷ ПСРЛ.— Т. I.— Стб. 260, 261.
- ³⁸ Кучера М. П. Отчет о раскопках Ходоровского древнерусского городища на Днепре в 1962 году // НА ІА НАНУ.— Ф. 1962/13.— С. 13.
- ³⁹ Гончаров В. К. Отчет... за 1960 г.— С. 13.
- ⁴⁰ Гончаров В. К. Отчет по исследованию городища Иван в 1962 г. // НА ІА НАНУ.— Ф. 1962/13.— С. 4.
- ⁴¹ Довженок В. И. Отчет... за 1962 г.— С. 6.
- ⁴² Довженок В. И. Отчет... за 1964 г.— С. 7.
- ⁴³ Спегальский Ю. П. Указ. соч.— С. 89.
- ⁴⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1987.— Т. III.— С. 602.
- ⁴⁵ Самойлович В. П. Вказ. праця.— С. 77.
- ⁴⁶ Спегальский Ю. П. Указ. соч.— С. 68, 79, 80; Харламов В. А. Указ. соч.— С. 130.— Рис. 50.

В. К. Козюба

ЮЖНОРУССКОЕ СЕЛЬСКОЕ ЖИЛИЩЕ (материалы к реконструкции углубленного жилища XI—XIII вв.)

В последние годы в Среднем Поднепровье были проведены значительные работы на древнерусских сельских поселениях. Исследованы сотни новых жилищ, давших разнообразный материал для реконструкций как интерьера, устройства и внешнего облика углубленных жилищ, так и массовой жилой застройки.

Одно из таких жилищ исследовано автором возле с. Григоровка в Черкасской обл. На основе анализа обгоревших деревянных деталей конструкции жилища XII в. предлагается новый тип реконструкции массового сельского жилища Южной Руси. Используя археологические, лингвистические, этнографические материалы и летописные источники, автор предполагает двухкамерность (клеть + сени) большинства древнерусских углубленных жилищ.

Предложенная реконструкция продолжает дискуссию о характере устройства углубленного жилища (конструкция и высота стен, интерьер, многокамерность и многоэтажность и т. п.). Полученные результаты позволяют говорить о сохранении древнерусских домостроительных традиций в архитектуре украинского народного жилища.

SOUTHERN-RUSSIAN COUNTRYSIDE DWELLING (Data for Reconstruction of Deepened Dwelling of the 11th-13th Centuries)

Interesting and important research works were carried out in the mid Dnieper areas during the recent years in old Russian settlements. Many new dwellings were examined, which gave variable findings for reconstruction of both the interior, equipment, outward appearance of deepened dwellings and mass building of houses.

One of such houses was examined by the author near village Grigorovka (the Cherkassy Region). The analysis of burnt wooden parts of the dwelling design attributed to the 12th century has permitted suggesting a new type of reconstruction of the mass countryside dwelling of Southern Rus. Making use of archaeological, linguistic, ethnographic findings as well as of chronicle sources, the author supposes that most of old Russian deepened houses consisted of the chambers (a store-room and a passage).

The reconstruction suggested contributes to the discussion on the type of arrangement of a deepened house, i. e. on the design and height of walls, interior, the number of chambers and storeys and so on. The results obtained permit concluding that old Russian house-building traditions are preserved in the architecture of the Ukrainian people's dwelling.

Одержано 10.10.96.

ДИНАМІКА КУЛЬТУРНИХ ЗМІН ЗА ДОБИ БРОНЗИ У МЕЗИНСЬКому мікрорайоні на Десні

В. Є Куриленко, В. В. Отрощенко

Стаття підсумовує тридцятирічнім систематичним обстеженням пам'яток археології у «заплавному котловані» поблизу с. Мезин Чернігівської обл. Головним результатом проведеної роботи стала колонна секвенція археологічних культур мікрорайону.

Досліджена місцевість лежить на західних відножинах Середньоруської височини і входить до Європейської широколистої лісової області, її Східноєвропейської провінції та Поліської підпровінції на карті рослинності України. У сучасному адміністративному поділі держави це північно-східний виступ Коропського району, затиснутий між Новгород-Сіверським районом Чернігівщини та Шосткинським Сумщиною. Мікрорайон, що простягнувся на 20—25 км з півдня на північ вдовж Десни і на 3—8 км впоперек заплави, характеризують високі (до 70 м) урвища, яри, ліси, рясні водойми, болота, дюни та острови у заплаві. Природа створила тут чудові умови для проживання людини, які з різною інтенсивністю використовуються нею, починаючи з верхнього палеоліту¹.

Від 1964 р. в Мезинському (як і в сусідньому Кудлаївському²) мікрорайоні провадяться регулярні обстеження пам'яток археології, які, на жаль, гинуть під тиском антропогенного фактору. За цей час одним з авторів статті, В. Є. Куриленком, виявлено понад 60 пунктів (рис. 1), а зібраний матеріал ліг в основу експозиції Археологічного музею в с. Мезин, яка налічує 50 тис. експонатів. Якщо «відняті» маловивчену зону с. Радичев (9 роменських і 6 староруських урочищ, міста Х—XIII ст. тощо), то матимемо практично вичерпане дослідження течії Десни від с. Тимонівка на півдні до с. Кудлаївка на півночі з суміжною заплавою та високим правим берегом. Пам'ятки доби бронзи (їх виявлено з зоною Радичева 89) кількісно переважають знахідки інших епох: кам'яний вік — 52 пункти, раннє залізо — 29, слов'янський до-

© В. Є КУРИЛЕНКО, В. В. ОТРОЩЕНКО, 1998

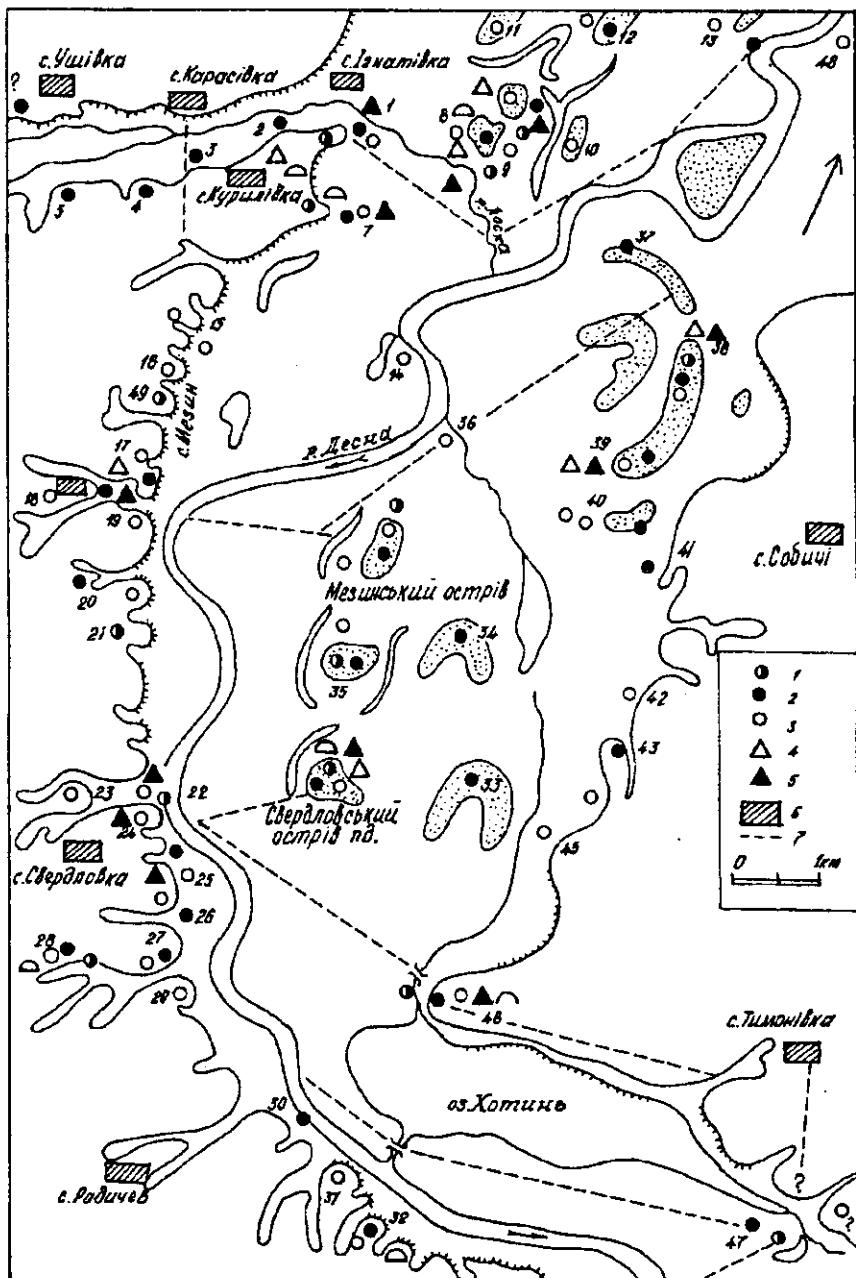

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток Мезинського мікрорайону. Умовні позначення культур: 1 — середньодніпровська; 2 — мар'янівська; 3 — сосницька; 4 — лебедівська; 5 — переддунівська; 6 — сучасні села; 7 — шляхи.

Топоніми урочищ: 1 — Попова (Курилівка-I); 2 — Голе болотце (Курилівка-II); 3 — Гребля (Хоміна калюжа, Курилівка-III); 4 — Курилівка-IV (Кириліна калюжа); 5 — Курилівка-V (Миткова калюжа); 6 — Глиніще-2 сх.; 7 — Хуторище; 8 — Дубина зах.; 9 — Дубина сх.; 10 — Горочки; 11 — Кадунів грудок; 12 — Ігнатівський острів; 13 — Тугай грудок (Бричха); 14 — Косуля; 15 — Забрідки північні й середні (Гайдукова гора); 16 — Куликова гора; 17 — Мезинське городище і Могилки; 18 — Шумейківка; 19 — Мезинська школа і Сіровська гора; 20 — Хоромки пд. I пн.; 21 — Свердловське городище I; 22 — Свердловський паром; 23 — Свердловська школа і могилки; 24 — Свердловське городище III; 25 — Затон; 26 — Перелісок; 27 — Пузирьове пн.; 28 — Хвостинське зах.; 29 — Пузирьове опл.; 30 — Міщанське-2 (яр); 31 — Хотинське городище; 32 — Гай; 33 — Висока грина; 34 — Савин грудок; 35 — Свердловський острів пн.; 36 — Рвачка; 37 — Коса (Грядя); 38 — Березова пн.; 39 — Березова пд.; 40 — Воробйові острови; 41 — Курені; 42 — Накот-2 пн.; 43 — Накот-1 пд.; 44 — Тимоновський бір-2 пн. та Тимоновський бір-1 пд.; 45 — Забілін луг; 46 — Дзвінкове; 47 — Могила; 48 — Чортове озеро; 49 — Забрідки пд. (Оришкин яр).

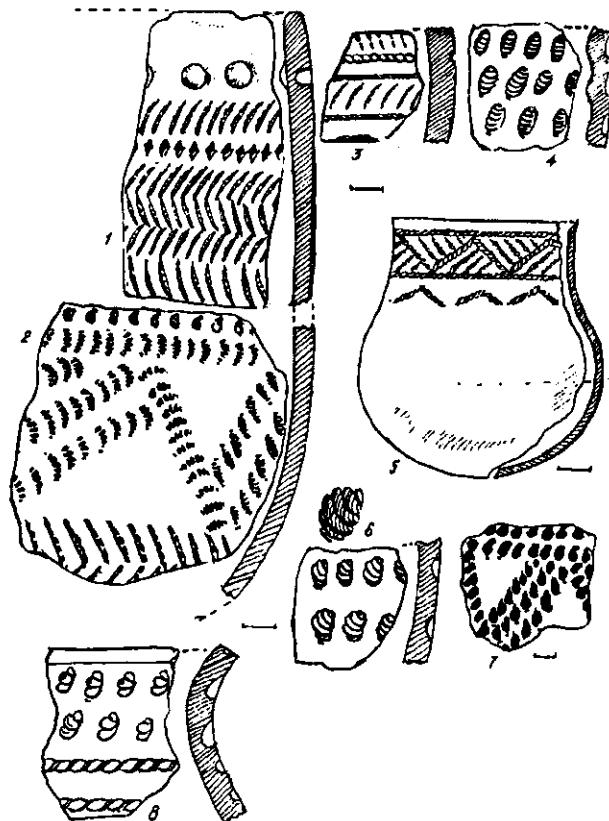

Рис. 2. Кераміка перехідного етапу від доби неоліту до бронзи: 1, 2 — Воробйові острови; 3—5 — Свердловський острів південний; 6—8 — Дубина.

матеріалів доби бронзи дозволяє виділити серед них неолітичні й розподіліти інші за чотирма археологічними культурами: середньодніпровська, сосницька, мар'янівська та лебедівська. У такій послідовності буде розглянуто культурну ситуацію у мезинській окрузі впродовж II тис. до н. е. Кожна з вказаних культур розвивалась впродовж 2—3 століть. Ритми і темпи культурних змін на сході українського Полісся відповідають динаміці культурогенезу по Україні загалом з чотирма горизонтами археологічних культур. Останні формально адекватні епохам ранньої, середньої, пізньої та фінальної бронзи. У Поліссі виявляються, головним чином, широтні напрямки міжкультурних зв'язків та рухів давнього населення.

Доба бронзи прийшла до Східного Полісся з заходу разом з носіями середньодніпровської культури шнурової кераміки наприкінці III тис. до н. е. До їх появи мікрорайон був обжитий неолітичним населенням культури ямково-гребінцевої кераміки (39 пунктів)⁴. Західки кераміки, яка може бути віднесенна до середнього етапу середньодніпровської (за І. І. Артеменком) культури, походять з трьох пунктів (Дубина, Березова та Свердловський острів) у заплаві Десни. Це тонкостінні округлоні горщики з крихким тістом, орнаментовані тонким шнуром по високій шийці. Орнамент утворював фриз із дрібних заштрихованих трикутників. У 1989 р. на Свердловському острів в стінці піщаного кар'єру на глибині 1,96 м знайдено опуклодонний тонкостінний горщик, оздоблений фризом із заштрихованих трикутників (рис. 2, 5). Горщик і інші знахідки вказують на місцезнаходження вже знищеного могильника середньодніпровської культури.

До пізнього етапу цієї культури віднесено матеріали з 14 пунктів, що лежать як у заплаві, так і на корінному березі Десни (рис. 1). Кераміка цього часу стає товстостінною, цупкою, лискованою, з різноманітно оформленими

державний період — 26, Київська Русь — 55, Україна XIV—XVIII ст. (без Радичева) — 27. Тож їх топографія, щільність заселення краю та динаміка культурних змін викликають особливий інтерес на тлі недостатньої вивченості північно-східного кута України загалом.

Оскільки дослідження мікрорайону на перших етапах обмежувалося повнішим обстеженням пам'яток та збиранням підйомного матеріалу, то зробити певні стратиграфічні спостереження було важко. З багатошарових пам'яток походять знахідки кількох археологічних культур і розподілити їх у часі допомагають відповідні розробки І. І. Артеменка та С. С. Березанської³, враховуючи, водночас, неузгодженості за деякими позиціями, які мали місце між цими дослідниками. Аналіз зібраних

краями вінець та пласким дном (рис. 3). Серед елементів шнурового орнаменту переважають горизонтальні лінії, «ялинки», «вузли», гусеничний штамп, імітація відбитків лап тварин тощо. Цікаво, що аналогічні мотиви декору присутні на пізньонеолітичній за фактурою, гостродонній кераміці з ур. Дубина, Воробйового острова та інших пунктів. Ймовірно, що це зразки впливу середньодніпровської керамічної традиції на пізню ямково-гребінцеву (рис. 2, 1—4, 6, 8). Стосовно топографії знахідок середньодніпровської кераміки можна навести деякі спостереження. Високу надзаплавну топографію має лише один пізній пункт Куликова гора, 4 пункти зафіксовано нижче, на правобережніх терасах і один (Дзвінкове) — на лівобережній терасі. Більшість пунктів лежать на низьких заплавних островах і дюнах. Такі місця, відтяті від берегів водою, болотами, посічені струмками та оточені луками, нагадували своєрідні укріплення, зручні для присадибного господарства і важкодоступні для диких звірів і чужих людей. У той же час на високому Мезинському острові знахідок середньодніпровської кераміки мало.

Наявність контактів середньодніпровців з населенням пізньої ямково-гребінцевої кераміки дозволяє зробити припущення, що неолітичне населення не було повністю витиснене прийшлими племенами. Більше того, саме місцеве населення відіграво вирішальну роль у формуванні мар'янівської культури, наступної за середньодніпровською. Відсутність доказових взаємопливів між середньодніпровською та мар'янівською культурами засвідчує їх діахронність.

Кераміку мар'янівської культури знайдено на 31 пункті. Кількість розпізнаних фрагментів відносно невелика, проте їх вдвічі більше ніж знахідок кераміки середньодніпровської культури. Майже на всіх пунктах середньодніпровської культури (11 з 14) знайдено і мар'янівську кераміку. Цей факт свого часу став для І. І. Артеменка аргументом для віднесення останньої до середньодніпровської культури. Проте більшість мар'янівських знахідок походять з пунктів, де кераміка середньодніпровської культури відсутня взагалі (21 поселення). Дещо інша у мар'янівців і топографія розселення в межах мікрорайону: 5 поселень, серед яких 4 одношарових, вперше виходять тут на притоки Десни — р. Лоску та Студінку; 5 — на правобережні родючі кручи висотою 50 м; 3 одношарові — на низькі болотні гриви; 2 одношарові — на важкодоступні й нині лівобережні болотні хащі на терасах Накот, Куреві (рис. 1, 33, 34, 37, 41, 43). Ймовірно, що мар'янівське поселення знайдене і

Рис. 3. Кераміка середньодніпровської культури: 1—5, 9, 11 — Дубина; 6, 8, 10 — Свердловський острів пд.; 7 — Мезинський острів.

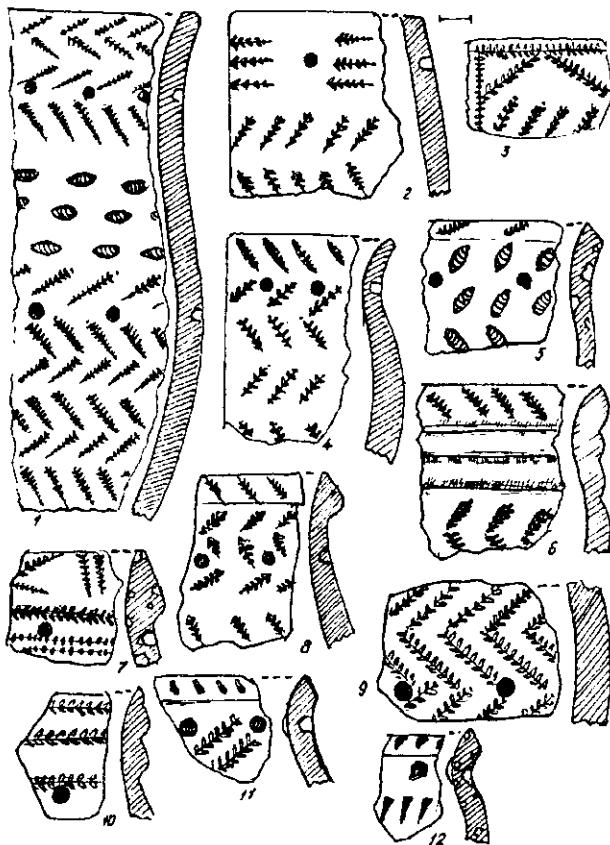

Рис. 4. Кераміка мар'янівської культури: 1, 3, 6 — Попова; 2, 5 — Гребля; 4, 7 — Дубина; 8 — Свердловський острів пд.; 9, 11, 12 — Курені; 10 — Воробйовий острів.

відігнутим назовні, іноді прямим, краєм вінець. У керамічному тісті є велика домішка дрібнозернистого піску. Денця посудин — невеликі, пласкі. Новим елементом декору є оформлення країв вінця деяких горщиків у вигляді неширокого комірця з пригостреним зрізом (рис. 4, 5—8, 10—12). Поверхня посуду, за неолітичною традицією, суцільно вкрита візерунком зі смуг горизонтальних ялинок, розділених горизонтальними ж рядками ямок. Килимова орнаментика посуду робилася лише «неолітичним методом» — короткими ялинчастими відбитками штампу, лозини, т. зв. личинками — слідами дотиків накрученої на паличку нитки. Кольорова гама поверхні посуду — від темно-жовтої до світло-сірої.

Загалом багато мар'янівської кераміки Мезинського мікрорайону виглядає досить ранньою в системі пам'яток цієї культури і може бути віднесена до першого етапу. Серед культур доби середньої бронзи України вона мусить бути синхронною ранньому етапу культури багатопружкової кераміки (КБК) і воронезькій культурі Середнього Подоння. Північний кордон КБК, за С. С. Березанською, проходив лівим берегом Нижньої Десни та Сейму за 40—50 км на південь від мікрорайону. Проте якихось явних впливів КБК на мар'янівську культуру тут не помітно. Щільність заселення краю, встановлення контролю над пунктами, які раніше належали середньодніпровцям, вказують на те, що мар'янівці цілком опанували мікрорайоном, посунувши пізньосередньодніпровське населення на захід, до Дніпра. Власне Мезинський кущ поселень є західним форпостом племен мар'янівської культури. Вглиб Дніпро-Деснянського межиріччя вони не пішли. Така прикордонна ситуація робила можливими нові рішучі культурні зміни. Відбулися вони у середині II тис. до н. е. і пов'язані з утвердженням сосницької культури.

за 15 км від Десни — в с. Ушівка на р. Лоска. Отже, сукупність мар'янівських матеріалів свідчить про те, що перед нами окрема археологічна культура, а не етап чи локальний варіант середньодніпровської. Матеріали Мезинського мікрорайону підтвердили точку зору С. С. Березанської, яка вбачає у мар'янівських пам'ятках своєрідне культурне явище.

Особливо наочно відокремленість мар'янівської культури помітна у зіставленні її кераміки з середньодніпровською (рис. 3, 4). Перш за все впадає в око відсутність шнурової орнаментики на посуді з сuto мар'янівських пам'яток, що формально унеможливлює віднесення її до кола культур шнурової кераміки. Посуд з мар'янівських поселень складається з горщиків гарного випалу, вертикальних пропорцій, з середньогрубими стінками,

Сосницьких поселень у мікрорайоні 35 — гранична щільність заселення за доби бронзи. Топографія сосницьких пунктів має певні особливості: їх немає на обжитих мар'янівцями притоках Десни (Лоска, Студінка) та на гривах, що стали заливними через знищення лісів⁶. Переважна більшість їх розташувалась на освоєних для життя місцях, але відомі й нові пункти у заплавних і надзаплавних місцях (рис. 1). Привертає увагу великий обсяг матеріалу з поселень. Якщо загальну кількість знахідок середньодніпровської культури умовно прийняти за одиницю, то мар'янівських буде вдвічі більше, а сосницьких — у шість разів.

Підрахунки зібраного матеріалу дозволяють провести розподіл пунктів на великі, середні та дрібні. Останні, ймовірно, були супутниками перших двох груп поселень. На великих поселеннях (Попова, Дубина, Хуторище, Березова, острови Мезинський, Свердловський) знайдено тисячі речей, а на пунктах-супутниках, в радіусі 0,4—1,5 км від великих — десятки чи одиниці. Помічено, що правобережні мар'янівські, сосницькі та лебедівські пункти тяжіють до джерел питної води, які діяли ще на пам'яті старожилів місцевості. Це калюжі Миткова, Хомина, Кириліна, Нестерова, Геніна, а в Мезині, Свердловці — Залісна, Переліски та ін. За 1,2 км на схід від Попової, в урочищі Дубина-західна, де знайдено унікальну посудину сосницької культури, схоже, знаходився могильник.

Надзвичайно яскравою є керамічна колекція сосницької культури з пунктів Мезинського мікрорайону, яка може вважатися взірцевою для цієї культури взагалі (рис. 5—9). Переважають горшки видовжених тюльпаноподібних форм, мініатюрні і досить масивні від домішки потовченого каміння у тісті, пласкоденні. Плавний профіль горщиків ускладнюється наявністю у багатьох випадках більш-менш виразного комірця, виразної невисокої шийки, обмеженої на переході до тулуба горизонтальним відтягнутим валиком. Строкатий композиційно та за технікою виконання орнамент прикрашає поверхню сосницького посуду. Трапляються суцільно декоровані горщики, але частіше шийка та нижня частина тулуба від орнаменту вільні. Переважає техніка прокресленого (канелюри), накольчастого та продряпаного (так званий колючий дріт) накладання візерунку, практикувалися також відбитки перекрученого шнуря, гребінчастого, кільчастого штампу, інші наколи, «перли»

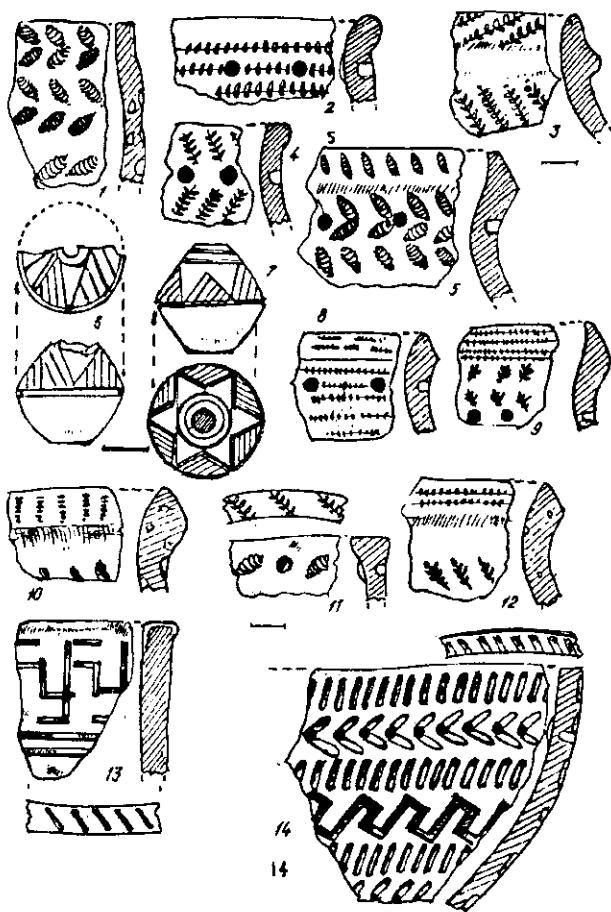

Рис. 5. Кераміка мар'янівської та сосницької (8—10, 12) культур: 1, 2 — Ігнатівський острів; 3 — Лиса гора (Короп); 4, 7 — Мезинське городище; 5, 9, 11 — Дубина; 6 — Хоромки; 8 — Переліски; 10 — 12 — Попова; 13 — Воробйовий остров; 14 — Березова.

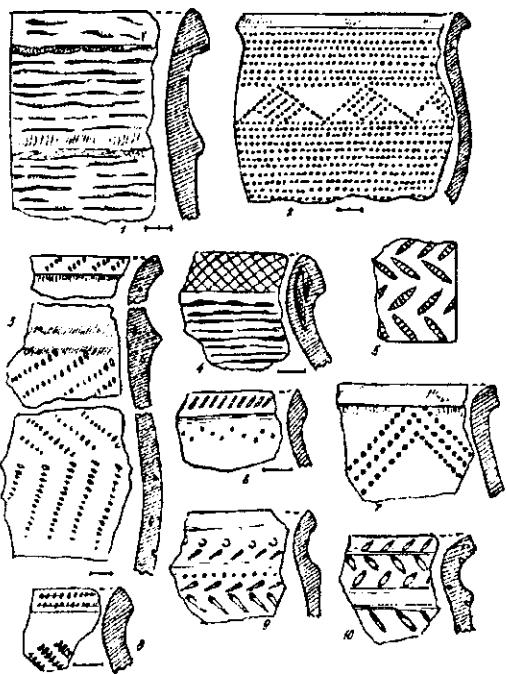

Рис. 6. Рання (1, 4, 5) та розвинена (2, 3, 6—10) сосницька кераміка: 1, 8—10 — Попова; 2, 6 — Свердловський острів пд.; 3 — Березова пн.; 4 — Воробйовий острів; 5 — с. Райгородок (уроч. Тимошкове); 7 — с. Риботин.

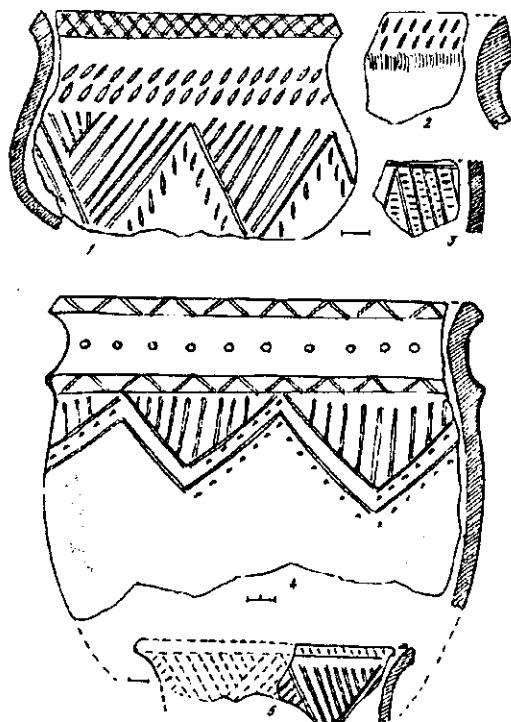

Рис. 7. Сосницька кераміка: 1, 3—5 — Попова; 2 — Березова пн.

ни», нарізки, валики. Серед орнаментальних мотивів переважають горизонтальні лінії по колу, гірлянди звисаючих, заштрихованіх і оточених бахромою трикутників, місяцеподібних заглибин, ромби, солярні композиції на пряслах (рис. 5—9). Слід наголосити на виразній культурній своєрідності сосницького посуду, який репрезентує вищий щабель розвитку керамічного виробництва доби бронзи і первісної землеробської орнаментики регіону взагалі.

На XII—XI ст. до н. е. припадає час рішучих культурних змін на теренах України, пов'язаний з загальною кризою комплексного господарства бронзового віку і помітним скороченням населення. Не оминули епохальні тенденції і Східне Полісся. У Мезинському мікрорайоні спостерігається разоче скорочення кількості населених пунктів, від 35 до 8. Вони лежать у заплаві Десни і лише, мабуть базові, за кількістю знахідок, поселення Глинище 2 (східне) і Мезинські могилки з городищем лежать на високому правому березі (рис. 1, 6 — 17). Дискусійною є культурна належність цих пам'яток, що відрізняються за декором посуду та які І. І. Артеменко відносив до варіантів сосницької культури, а О. М. Мельниківська і археологи з Харкова — до бондарихінської⁷. Обидві точки зору вразливі до критики. Адже сосницька культура припиняє існування у попередній період і різке зменшення кількості поселень і зміна традицій керамічного виробництва наочно свідчать про зміну культур. С. С. Березанська, уточнюючи кордони лебединської культури, проводить її північний кордон по Десні та Сейму, відтинаючи тим самим Мезинський мікрорайон від ареалу бондарихінської культури⁸. У кераміці із згаданих 8 пунктів доби фінальної бронзи краще помітні лебединські, а не бондарихінські прийоми оздоблення посуду (рис. 10, 2, 6—9). До того ж С. С. Березанська відносить до числа лебединських пам'яток по-

блізу с. Мезин та Савинки Корюківського р-ну, посугаючи цим на північ встановлений нею кордон лебедівської культури⁹. Відповідно датуватися пам'ятки фінальної бронзи повинні XI—IX ст. до н. е. Отже є певні підстави відносити згадані вище 8 пунктів до лебедівської культури.

Пожавлення в Мезинському мікрорайоні спостерігається у передюхнівський час — VIII—VI ст. до н. е., для якого виявлено 13 пунктів з характерною керамікою. Вона темно-брунатна, цупка, грубостінна, з домішкою жорстви у тісті, прикрашалася наколами на шийці та групами коротких відбитків масивного гребінчастого штампу (рис. 10, 3; 11, 1, 2, 4, 5). На пункті Попова передюхнівська кераміка залягає над мар'янівською, а між цими шарами виявлено залишки кованих залізних цвяхів (рис. 11, 3) — перше свідоцтво раннього залізного віку. Показовими є знахідки передюхнівської кераміки на городищах раннього залізного віку (Свердловське III), де юхнівського посуду мало, в Хоромках I-пд. Можливо що саме в цей відтинок часу розпочалося будівництво найдавніших у краї городищ.

Простежена на археологічному матеріалі динаміка щільноти заселення Мезинського мікрорайону утворює зигзагоподібну лінію, при порівнянні даних за окремими культурами. Несподівані злети змінюються обвальним скороченням кількості населених пунктів, а далі розпочинається новий поступ у заселенні краю. У конкретних цифрах коливання щільноти населених пунктів (разом з менше вивченим районом с. Радичев) виглядають так: пізній палеоліт — 1—2, мезоліт — 5, ранньонеолітична дніпро-дністровська культура — 6, пізньонеолітична культура ямковогребінцевої кераміки — 39 (перший сплеск щільноті), середньодніпровська — 14, мар'янівська — 31, сосницька — 35 (пік щільноті ранньоземлероб-

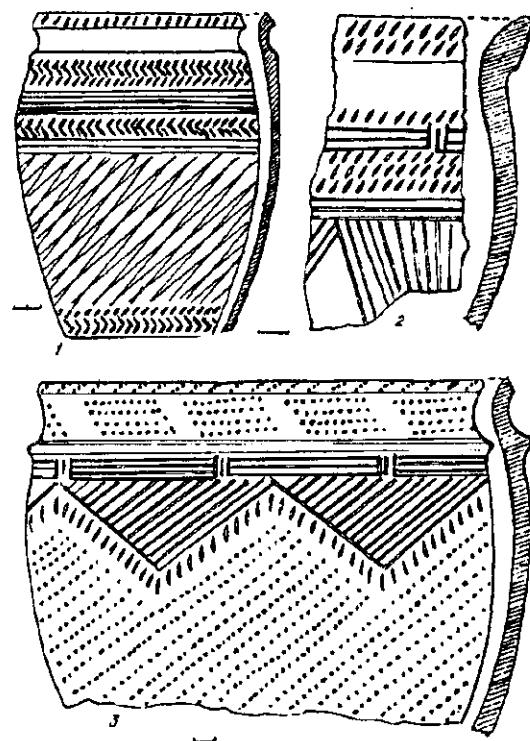

Рис. 8. Сосницька кераміка: 1, 3 — Попова;
2 — Березова пн.

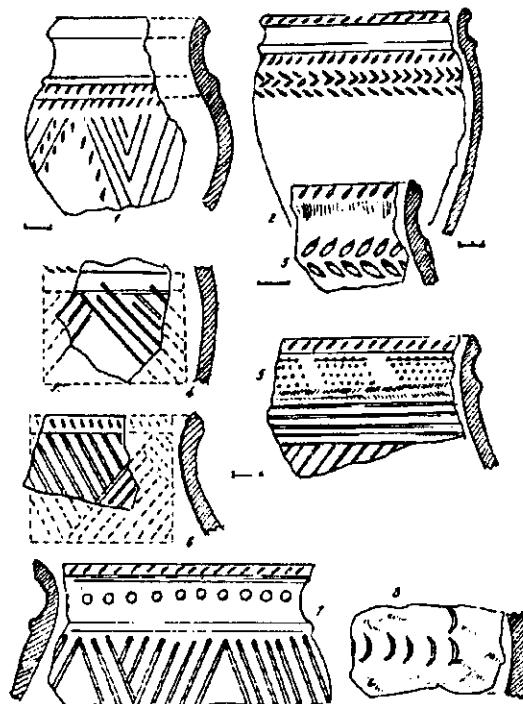

Рис. 9. Сосницька кераміка: 1, 4 — Березова
пн.; 2, 3, 5—7 — Попова; 8 — Дубина сх.

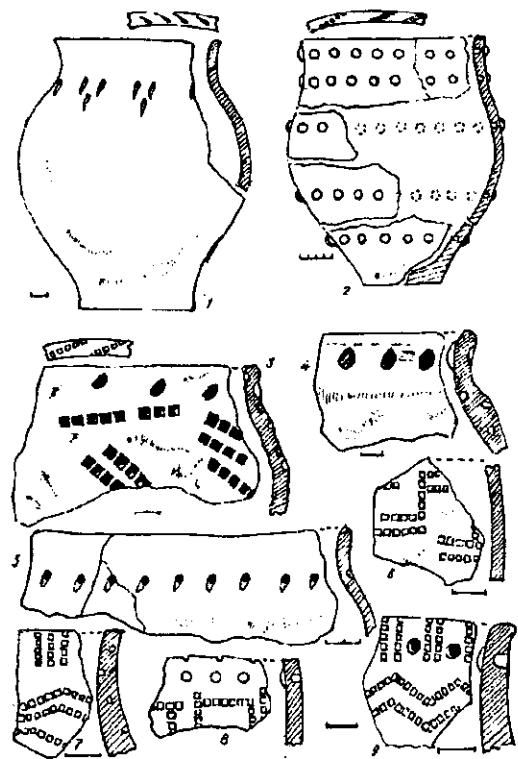

Рис. 10. Кераміка лебедівської (1, 2, 4—9) та передюхнівської (3) культур: 1 — Мезинське городище; 2 — Березова; 3 — Хуторище; 4, 5 — Глинище-2; 6 — Дубина зах.; 7 — Мезинські могилки; 8 — Свердловський острів пд.; 9 — Мезинський острів.

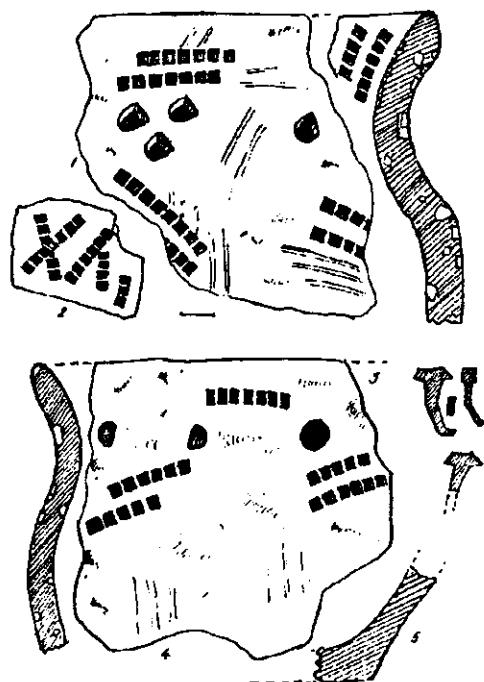

Рис. 11. Кераміка передюхнівської культури: 1 — Дубина; 2, 4, 5 — Попова; 3 — залізні цв'яхи з Попової.

ських культур), лебедівська — 8, передюхнівська — 13, юхнівська — 15 (часто комплексів). Звичайно, треба враховувати певну відносність таких порівнянь, адже культура ямковогребінцевої кераміки функціонувала близько 1500 р. (друга чверть IV—III тис. до н. е.)¹⁰, а культури доби бронзи, як зазначалося вище, по два—три століття. Тому порівняння культур II тис. до н. е. дає об'єктивнішу картину, з поправкою на загальну кількість знахідок по кожній культурі.

Період підвищеної щільноти заселення мікрорайону носіями мар'янівської та сосницької культур (XVIII/XVII—XIII/XII ст. до н. е.) збігається з аналогічними процесами на всіх теренах України і пов'язаний, ймовірно, з найсприятливішим кліматичним відтинком часу, що припадає на XVII—XIII ст. до н. е.¹¹. Суттєве погіршення кліматичних умов наприкінці II тис. до н. е. рішуче вплинула на зменшення кількості населених пунктів.

І ще один аспект, на який слід звернути увагу, характеризуючи кількісні та якісні показники культурних змін, — етнічний. Мезинський мікрорайон постає контактною зоною між прабалтським і прафіноугорським етнічними масивами. На південні від Нижньої Десни та Сейму проходить північний кордон іndoіранського етнічного масиву, який активно впливав на культурні процеси в Подесенні. Згідно розробок С. С. Березанської, культура ямковогребінцевої кераміки, мар'янівська та бондарихінська культури репрезентують прафіноугорську етнічну лінію розвитку на терені України. Продовжує її, ймовірно, передюхнівська група пам'яток у Мезинському мікрорайоні. Культури шнурової кераміки, зокрема середньодніпровська, належали до германо-балто-слов'янської спільноти, а сосницька та лебедівська культури у межиріччі Дніпра та Десни накреслюють прабалтську етнічну лінію розвитку.

Міжетнічні контакти, аж до можливості співжиття в межах од-

ного мікрорайону (наприклад, носіїв середньодніпровської та пізньонеолітичної ямково-гребінцевої кераміки), позначалися на культурному комплексі контактуючих племен. Так на середньодніпровській кераміці з'являються «неолітичні» «перлинні», а на мар'янівській — середньодніпровський чи катакомбний комірець. Сосницьке населення запозичує від мар'янівців орнаментацію в техніці «колючого дроту», а від іndoіранського населення — пружкову орнаментацію.

Проведення стаціонарних розкопок у Мезинському мікрорайоні дозволить конкретизувати і поглибити спостереження, зроблені, в основному, на підставі розвідкових даних. Перспективність їх не викликає сумнівів.

Примітки

¹ Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка.— К., 1965.— С. 14.

² Телегін Д. Я., Куриленко В. Є Неолітичні пам'ятки поблизу с. Кудлаївки на Десні // Археологія.— 1986.— 56.— С. 100—103.

³ Артеменко И. И. Культуры раннего бронзового века // Эпоха бронзы лесной полосы СССР.— М., 1987.— С. 35—51; Артеменко И. И. Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Там же.— С. 106—119; Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— 212 с.

⁴ Куриленко В. Е. Неолит Средней Десны по материалам Мезинского археологического музея // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини.— Тези.— Полтава, 1990.— С. 69—71; Куриленко В. Е. Памятники археологии на стыке Черниговщины и Сумщины у с. Мезин // Питання археології Сумщини.— Суми, 1990.— С. 36—41.— Табл. 1.

⁵ Березанская С. С. Указ. соч.— С. 41—47.

⁶ Куриленко В. Е. Памятники археологии...— С. 36, 37.— Табл. 1.

⁷ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— 196 с.

⁸ Березанская С. С. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 191.

⁹ Там же.

¹⁰ Неприна В. И. Культура неолита с ямочно-гребенчатой керамикой // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 185, 186.

¹¹ Иванов И. В. Изменение климата Южной Украины в голоцене // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1985.— Вып. 2.— С. 29—31.

B. E. Куриленко, B. B. Отрощенко

ДИНАМИКА КУЛЬТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В ЭПОХУ БРОНЗЫ В МЕЗИНСКОМ МИКРОРАЙОНЕ НА ДЕСНЕ

Археологические обследования района Мезина у Новгорода-Северского начались, в основном, с сенсационных раскопок Мезинской палеолитической стоянки, переключаясь и на иные культуры. Но сплошное их выявление началось с открытия в 1965 г. в Мезине археологического музея. За 30 лет непрерывных поисков в районе протяженностью 25 км найдено более 60 пунктов, из них среднеднепровских 14, марьяновских 31, сосницких 35, лебедовских 8. Последних сменило минимум 13 предюхновских поселений, в слое которых найдены и предметы из железа.

Оказалось, что развитие цепи из 18 культур края иллюстрирует взлеты и падения в эволюции культур, из пяти таких плюсовых колебаний амплитуды подъемом отмечены ямочно-гребенчатая, сосницкая, юхновская, киевская культуры и памятники X—XIII вв.

Выявлена группа пунктов особой — предюхновской культуры, открывающей ранний железный век края. В ней заметно влияние сосницкой, бондарихинской и более всего — лебедовской культуры.

DYNAMICS OF CULTURAL VARIATIONS IN THE MEZIN MICRODISTRICT ON THE BANKS OF DESNA (THE Dnieper TRIBUTARY)

Archaeological studies of the Mezin microdistrict near the town of Novgorod-Seversky have begun, mainly, from sensation excavations of the Mezin paleolithic site. The archaeological museum was opened in Mezin in 1965. Over 30 years have passed since that time. Continuous researches carried out in the 25 km-long territory have revealed over 60 sites, among them 14 mid-Dnieper, 31 Mariyanovka, 35 Sosnitsa, 8 Lebedovka sites. The latter were changed by at least 13 pre-Yukhnovian settlements, in their layers some things made of iron were found. It appears that development of a chain consisting of 18 cultures of this area illustrates ups and downs in evolution of cultures. Out of five positive variations of the amplitude the rise is observed for pit-comb, Sosnitsa, Yukhnovka, Kiev cultures and sites of the 10th-13th cent. A group of sites of exclusive, namely, pre-Yukhnovian culture which opens early iron century of this area is discovered. It is obvious that the pre-Yukhnovian culture was influenced by Sosnitsa, Bondarikha and, most of all, by Lebedovka cultures.

Одержано 15.03.95.

СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ЗНАРЯДЬ ЯК ФАКТОР АНТРОПОГЕНЕЗУ

С. В. Смирнов

Стаття присвячена процесу виникнення спеціалізованих знарядь як одному з важливих факторів становлення праці в антропогенезі.

Перш ніж безпосередньо перейти до викладу теми дослідження слід окреслити ті теоретичні позиції, у межах яких воно здійснюється.

По-перше, антропогенез оцінюється як цілісний за характером процес становлення соціальних та біологічних якостей людини, що відповідає пе-рехідному періоду від царства тварин до людського суспільства. Цілісний ха-рактер антропогенезу визначається цілісним результатом цього процесу — виходом на історичну арену цілісної біосоціальної істоти — суспільної люд-ини, у якої біологічне опосередковане соціальним, що відіграє головну, визна-чальну роль. Монізм людини і цілісне уявлення про процес її походження зумовлює негативне ставлення до поширеніх, особливо в археології палео-літу, дуалістичних уявлень про те, що становлення морфофункціональної структури людини та її соціальних якостей — це різні процеси, які відбу-вались у різний час і різними темпами.

Оцінка антропогенезу як переходного періоду від царства тварин до люд-ського суспільства ґрунтуються на розумінні великих якісних відмінностей тварин від людини, тваринного способу життя від людського. Різниця між твариною та людиною настільки значна, що для еволюційного перетворення тварини у суспільну людину мусив мати місце тривалий переходний період. Цим спростовуються спрощені й антиісторичні за змістом уявлення про те, що людина, чи принаймні деякі людські характеристики, як, наприклад, пра-ця, могли виникнути раптово без відповідного розтягнутого у часі генетич-ного процесу. Саме тому теорія антропогенезу в класифікації наук розгля-дається як особлива наукова дисципліна, що не належить ні до біологічних, ні до соціальних наук, а є науковим знанням переходного типу. Усе це визна-чає міждисциплінарний характер теорії антропогенезу, що вимагає від кон-

крайніх наук, і археології палеоліту в тому числі, нетрадиційних методичних зусиль в оцінці фактів.

Таким чином, цілісність і перехідність антропогенезу виступають не як рівні серед інших, а єдино можливі і тому необхідні методологічні засади вивчення цього складного і багатогранного процесу. Цілісність антропогенезу є реалізацією системних уявлень про людське суспільство і процес його історичного виникнення¹. Цілісне уявлення про процес становлення людини дозволяє уникнути багатьох негативних наслідків вивчення внутрішнього механізму цього процесу, викликаних тим, що він розглядається або в руслі еволюційно-біологічного, або соціально-трудового підходу. Принцип цілісності дає змогу позбавитись однобічного акцентування уваги або на біологічних, або на соціальних факторах і забезпечити збалансовану єдність біологічного і соціального в антропогенезі.

По-друге, у цій роботі, як в розробці проблеми антропогенезу взагалі, маєтися бути забезпеченено єдине розуміння людини — її сутності та природи. Сталось так, що у питаннях вивчення антропогенезу існує два різних підходи — еволюційно-біологічний та соціально-трудовий. У межах еволюційно-біологічного підходу проблема походження людини вирішується в руслі дії біологічних закономірностей; якщо і йдеться про соціальні фактори, то вони розглядаються частіше всього самі по собі, тобто без належного ув'язування біологічного і соціального. У межах соціально-трудового підходу проблема розв'язується на шляху відшукання прототипів праці та інших пов'язаних з нею соціальних феноменів у біологічних попередників людини; біологічні фактори розвитку розглядаються як другорядні. У першому випадку під людиною розуміється біологічний рід *Homo*, який включає кілька біологічних видів: пітекантропи (архантропи), неандертальці (палеоантропи) та сучасна людина *Homo sapiens* (неоантроп). Щодо олдовайського презінджантропа, то навколо нього точиться чимало суперечок: одні з огляду на австралопітекову структуру тіла відносять його до викопних мавп, інші, спираючись на наявність найдавніших штучних знарядь з каменю, до роду *Homo*. Звідси назва *Homo habilis* (людина уміла).

Різне розуміння людини спричинило складні пізнавальні колізії. Еволюційно-біологічний підхід до оцінки людини розглядає антропогенез як становлення роду *Homo*, подальший розвиток на шляху до *Homo sapiens* — як еволюцію людини. Соціально-трудовий підхід оцінює антропогенез як становлення *Homo sapiens* та притаманній йому соціальних факторів розвитку. Ось чому в науковій літературі з питань антропогенезу існує маса непорозумінь. Практично не існує праць, автори яких дотримувались би на всіх етапах дослідження якогось одного розуміння людини. У межах однієї авторської концепції, як правило, використовується різне розуміння людини, що створює значні внутрішні суперечності та логічні туники. Навіть такий видатний фахівець у галузі антропогенезу як Ю. І. Семенов, якого завжди характеризує висока теоретична культура досліджень, не зміг уникнути цих вад. Так, час існування хабілісів, пітекантропів та неандертальців ним оцінюється як перехідний період до суспільної людини *Homo sapiens*, і в той же час всупереч цьому пралюдиною названі не перехідні до сапієнса форми, а викопні мавпи австралопітеки. Зрозуміло, що у першому випадку людина розглядається у філософсько-соціологічному смислі, а в другому — в біологічно-класифікаційному.

Позбутися суперечностей і створити логічно впорядковану систему знань про походження людини можна лише за однієї умови — коли всі дослідники незалежно від фахової принадлежності під людиною будуть розуміти соціальну істоту, життєдіяльність якої визначається системною єдністю праці, свідомості та колективності. Йдеться про те, що в усіх випадках необхідно послідовно дотримуватись моністичного погляду на людину і цілісної, системної оцінки антропогенезу, розуміючи, що походження людини — це тривалий перехідний період від царства тварин до людського суспільства, про що ми говорили вище.

По-третє, праця в цьому дослідженні розглядається як основоположна і визначальна суспільна характеристика людини, як основа її багатогранного

соціального буття. Оскільки граця це суто соціальний феномен, що не існує без людини і поза людиною, становлення людини є перш за все і головним чином становленням праці. Саме у цьому смыслі добре відомого афоризму Ф. Енгельса «праця створила саму людину»². Це трактування не є чимось новим; досить вчитатись у перший абзац праці Ф. Енгельса³, з якої взятий цей афоризм, щоб зрозуміти його смысл. І доводиться дивуватись, що більшість наших дослідників протягом багатьох десятиріч розуміли цей афоризм як вказівку на те, що спочатку виникла праця, а потім під її впливом викопна мавпа перетворилася на людину.

Праця — процес перетворення продуктів природи в предмети соціокультурного світу, тобто процес технологічного впливу суспільної людини на природу, що здійснюється за допомогою спеціально створених знарядь праці (засобів праці). Знаряддя праці — необхідний компонент трудової діяльності, і якщо ми говоримо, що становлення праці є основним стрижнем антропогенезу, то мусимо водночас говорити про становлення знарядь праці. Сутність знаряддя праці може бути виявлена лише шляхом системного розгляду усієї сукупності знарядь праці. Оскільки система знарядь праці включає в себе знаряддя праці для виробництва знарядь праці (знаряддя праці першого підрозділу) і знаряддя праці для виробництва предметів споживання (знаряддя праці другого підрозділу), становлення знарядь праці мусить вивчатись крізь призму становлення її двочленної структури. Отже, на статус знаряддя праці може претендувати лише той штучно створений інструмент, який є елементом двочленної системи засобів праці.

Такий підхід дозволяє, спираючись на археологічний матеріал, відшукати межу, коли прості штучні знаряддя переростають у власне знаряддя праці і розглядати цей рубіж як показник завершення процесу становлення трудової діяльності, отже антропогенезу загалом.

Говорячи про теоретичні основи розуміння трудової діяльності, слід наголосити, що головна функція праці не технологічна, бо технологічні зв'язки з оточуючою природою у найпримітивніших формах існують у живій природі. Головне в праці — її соціально-утворюча роль. Праця надає людині не лише предмети, необхідні для підтримання життя: вона є процесом створення соціальних зв'язків між людьми. Лише в праці людина розкриває себе як суспільна істота і створює соціальні відносини, що лежать в основі існування людського суспільства. Матеріальним еквівалентом соціально-утворюючої функції праці є знаряддя праці першого підрозділу. Саме в них від покоління до покоління нагромаджується соціально-трудовий досвід людства. Функціонування цих знарядь спричиняє саморозвиток суспільного виробництва, а відтак і суспільства взагалі. Про це ми вже писали неодноразово⁴. Ось чому в питанні генезису системи засобів праці основна увага мусить бути приділена виникненню спеціально створених знарядь для виробництва знарядь. Не випадково суспільною працею вважається та знаряддєва діяльність, головним компонентом якої є спеціальна діяльність по виробництву знарядь для виробництва знарядь⁵.

Ми не випадково наголошуємо на необхідності всеосяжного розуміння праці. Традиційно склалось так, що в археології палеоліту та інших наукових дисциплінах, що вивчають антропогенез, і до сьогоднішнього дня панують давно віджилі надто спрощені уявлення про працю та знаряддя праці. Загальнозважаною у цих науках є констатація, що праця — це суто технологічний процес за допомогою знарядь. Про значення соціально-утворюючої функції праці і механізми, що її забезпечують, навіть не згадується. Не дивно, що проблема становлення трудової діяльності у цих науках не сформульована як основне завдання вивчення антропогенезу. Вважається, що праця виникає раптово у вихідному пункті цього процесу.

Теоретичне обґрунтування цим поглядам намагався дати В. П. Алексеєв. Головна вихідна теза, яка визначає його підхід до проблеми появи трудової діяльності, полягає у тому, що немає сенсу вивчати якісні етапи розвитку знаряддєвої діяльності на шляху до появи справжньої праці. Диференціація знаряддєвої діяльності за рівнем розвитку, на його думку, може здійснюватись лише у сфері філософського знання; що ж стосується конкретно-науко-

вих розробок, то такий підхід тут, за переконанням В. П. Алєксєєва, не потрібний⁶. За В. П. Алєксєєвим виходить, що філософія реконструює один процес, а конкретні науки — інший. Але ж і філософія, і конкретні науки мусять досліджувати один процес — той, що мав місце в реальному житті, але досліджувати його з різних боків і на різних рівнях узагальнення. Ця помилкова позиція В. П. Алєксєєва пов'язана зі своєрідною оцінкою праці, яку він повторює багато разів: будь-яка знаряддева діяльність є праця. «На глибоке переконання автора, — пише він, — знаряддева діяльність є лише у гомінід. Вона є корисна, цілеспрямована праця»⁷. «Вважаю, — підкреслює він в іншому місці, — що про знаряддеву діяльність або працю можна говорити лише як про працю людську, а вона починається з виникнення людського суспільства»⁸. Завершує розгляд знаряддової діяльності В. П. Алєксєєв таким висновком: «Отже, знаряддева діяльність починається з людини, маючи на увазі не тільки сучасне людство, але і довгий ряд її гомінідних предків»⁹.

Як бачимо, В. П. Алєксєєв фактично все біологічне сімейство гомінід відносить до людей, що є грубою біологічно-класифікаційною помилкою. Він наділяє готовою працею не лише всіх представників роду *Homo*, що вже давно стало типовим для палеоантропології та археології палеоліту, але й іх гомінідних попередників — австралопітеків та близьких до них викопних форм. У цій статті не місце детально аналізувати всі побудови В. П. Алєксєєва, але варто підкреслити методологічну хибність його підходів до проблеми виникнення праці. Надто спрощений підхід до розуміння специфіки трудової діяльності, ігнорування питань становлення праці як фундаментальної основи проблеми антропогенезу — все це привело В. П. Алєксєєва до того, що в його висновках для цього процесу фактично не залишилось місця. «...До появи людини сучасного виду, — пише він, — розвиток матеріальної і духовної культури людства відбувався в тісній залежності від еволюції його фізичних особливостей і рівень розвитку визначався рівнем морфофізіологічної організації найдавніших і давніх гомінід»¹⁰. Тут зігноровано принцип цілісності, і теоретично безпідставними є погляди, що праця і культуротворча діяльність взагалі протягом надзвичайно тривалого часу розвивались в умовах, коли ще не існувало такого важливого соціального феномену як свідомість. Адже сам В. П. Алєксєєв, посилаючись на наукові розробки фахівців з проблеми еволюції мозку та палеопсихологів, доводить, що свідомість і членоподільна мова остаточно склались тоді, коли на історичну арену вийшов *Homo sapiens*. Утворення типово сапієнтних областей мозку на етапі пітекантропа та неандертальця ним справедливо розглядається як морфофізіологічна підготовка до появи свідомості, абстрактного мислення та справжньої людської членоподільної мови¹¹.

Говорячи про спеціалізацію знарядь як фактору антропогенезу, мусимо перш за все сказати, що спеціалізація засобів праці є однією з найсуттєвіших ознак розвитку матеріального виробництва. Людська праця завжди і за всіх умов є процесом диференційованим, котрий підкоряється закону постійного підвищення продуктивності праці. Дія цього універсального закону безпосередньо пов'язана з функціонуванням знарядь праці спеціалізованого типу. І це зрозуміло, адже спеціаліовані знаряддя праці набагато продуктивніші, ніж знаряддя багатофункціональні. Тому постійне зростання продуктивності праці на всіх етапах розвитку сформованого людського суспільства відбувається за рахунок зростання спеціалізації засобів праці, тобто розширення спектру спеціалізованих знарядь праці. Темпи прогресу матеріального виробництва безпосередньо залежать від темпів зростання рівня спеціалізації знарядь праці. Зі сказаного можна зробити висновок: становлення знаряддової спеціалізації є однією з важливих умов генезису праці, а поява остаточно сформованих спеціалізованих знарядь праці є однією з ознак завершення процесу становлення засобів праці, виробництва і всього людського суспільства.

Якщо ці методологічні констатациі правильні і точно використані для оцінки наукових фактів, то результати дослідження процесу виникнення спеціалізації знарядь мусуть логічно узгоджуватись з результатами дослідження процесу становлення універсальної двочлененої системи засобів праці та результатами дослідження процесу становлення виробничих органів тіла лю-

дини — мозку та рук. Йдеться про забезпечення системного бачення генезису трудової діяльності.

Важливою умовою одержання об'єктивних результатів є розробка спеціального термінологічного апарату, котрий використовується при вивчені археологічних джерел з доісторії праці. В археології палеоліту здавна використовуються назви знарядь, котрі склалися у межах їх формально-типологічної оцінки. «Функціональні» назви знарядь протягом тривалого часу давались «на око», і тому слід пам'ятати, що традиційні «функціональні» назви мають умовний характер. Наприклад, олдовайські знаряддя типу різців функціонально не мають нічого спільного зі справжніми різцями, розквіт яких припадає на пізній палеоліт у зв'язку з поширенням в цей час обробкою кістки та рогу. Олдовайські «різці» одержали назву через те, що мають поздовжній скол, що віддалено нагадує різцеві сколи справжніх різців. Ці повздовжні сколи утворювались не в результаті цілеспрямованого оформлення ріжучої окрайки, а цілком випадково від удару по твердому предмету. Їх можна віднайти в матеріалах різних епох — від олдовайських штучних знарядь до трипільських шліфованих сокирок. Теж саме слід сказати і про ранньопалеолітичні скребачки. За формою деякі з них нагадують справжні скребачки пізнього палеоліту, але функціонально вони відрізняються від них, бо не є спеціалізованими знаряддями для обробки шкіри.

Неадекватність традиційних в археології функціональних визначень повною мірою була оцінена тоді, коли набрав силу експериментально-трасологічний метод дослідження археологічних матеріалів. Вивчення слідів виробничого використання ранньопалеолітичних інструментів за допомогою оптичної техніки та зіставлення їх зі слідами спрацьованості на експериментальних аналогах стародавніх знарядь дозволяє переоцінити старі формально-типологічні характеристики і одержати об'єктивну функціональну оцінку. У подальшому викладі ми будемо орієнтуватись на висновки тих фахівців, які професійно працюють у галузі експериментально-трасологічних досліджень, бо саме їх висновки мають для проблеми генезису праці визначальне значення.

Які ж об'єктивні функціональні характеристики ранньопалеолітичних знарядь? Інвентар найдавнішої в ранньому палеоліті, а отже і в антропогенезі, олдовайської епохи характеризується перш за все наявністю так званих галькових знарядь. Це природні гальки зі слідами сколів з одного чи двох боків, якими сформовано грубу робочу окрайку. Часто пишуть, що олдовайські чоппери та чоппінги є типологічно витриманою групою. Це правильно, але слід пам'ятати, що загальна форма галькових знарядь в основному визначається природною формою гальки. Робоча ділянка є створеним серією грубих ударів нерівним лезом з зазубринами, виступами, ум'ятинами тощо, які загалом повторювали форму гальки. «Чоппери і чоппінги, висловлюючись суверо, — пише О. Є Матюхін, — можна віднести до категорії напівстандартних знарядь»¹².

Однією з важливих характеристик чопперів та чоппінгів є те, що виготовлення і використання цих знарядь не було відчленоване від виготовлення і використання ядрищ-нуклеусів. Йдеться про те, що функціонально галькові знаряддя і нуклеуси олдовайської епохи у багатьох випадках не розрізняються між собою. Вони могли використовуватись залежно від конкретної ситуації і як знаряддя універсального призначення, і як нуклеуси для одержання відщепів, які також могли використовуватись як поліфункціональні знаряддя¹³.

Ці специфічні поліфункціональні особливості знарядь з каменю збереглися і в наступну після олдовайської ашельську епоху. «Галькові знаряддя, біфаси, монофаси, колуни та піки, — підбиває підсумок опису функцій ранньопалеолітичних знарядь О. Є Матюхін, — широко застосовувались в палеоліті для перерубування, скобління, стругання, пилиння стовбурів дерев та гілляк, наприклад, при виготовленні списів, різних кілків, палок тощо. Ними також здійснювались вилучення сучків, кори з дерев, затесування дерев'яних предметів, довбання з метою одержання виймок, заглиблень і т. ін. Не можна звичайно виключати також їх використання для видобування коріння

їстивних рослин, а також викопування різних ям. В той же час галькові знаряддя, очевидно, знаходили незначне застосування при розбиранні туш тварин, особливо великих. Навпаки, біфаси, монофаси, колуни і піки поряд з необробленими відщепами, пластинками та знаряддями із відщепів дуже успішно використовувались у цій операції»¹⁴.

Це добре відомі висновки, проте вони не одержали належної соціологічної оцінки. Головне тут полягає у тому, що про функціональну спеціалізацію олдовайських галькових знарядь тут не може бути й мови. З точки зору становлення праці це у повному розумінні зародковий стан, коли функціонально ще нічого не визначено і не диференційовано. Сказане повною мірою узгоджується з тим, що психічна діяльність хабіліса — виготовлювача галькових знарядь та матеріалів, які їх супроводять, — мала досвідомий характер, бо в структурі мозку ще не було зон, котрі відповідають за свідому поведінку. У цьому питанні серед палеопсихологів немає жодних сумнівів.

О. Є. Матюхін на підставі трасолого-експериментальних досліджень доводить, що на початкових етапах раннього палеоліту (олдовай, ашель) «відбувалось перш за все формування творчого мислення, його технологічних, конструктивних та естетичних компонентів»¹⁵. Загальну оцінку знаряддової діяльності олдовайської та ашельської епох О. Є. Матюхін висловлює у таких словах: «Йдеться не про систематичний трудовий процес, не про виробництво як таке, а про формування його елементарних компонентів, про складні форми предметної діяльності, суть якої залишається поки що цілком нез'ясованою. Виготовлення знарядь на цій стадії мало ситуаційний, непостійний характер. Це був період повільного засвоєння найдавнішими людьми найпростіших закономірностей технології обробки каменю, властивостей вихідного матеріалу, а також формування у них усвідомленого конструктивного мислення»¹⁶.

«Ми утримуємося від філософського обґрунтування розглядуваних явищ», — пише О. Є. Матюхін¹⁷. Шкода, що він свідомо не виходить на рівень філософського аналізу зроблених ним цих важливих, сутто емпіричних, висновків. Якби він вчинив навпаки і зробив кроки до філософського осмислення одержаних ним результатів, то дійшов би висновку, що у даному випадку йдеться не про предметну діяльність, «суть якої залишається поки що цілком нез'ясованою», а про генезис трудової діяльності на ранньому його етапі, отже про початкові стадії антропогенезу. І тоді О. Є. Матюхіну довелось би говорити не про найдавніших людей, а про перехідну істоту, тобто про пралюдину періоду антропогенезу, і не про людське суспільство раннього палеоліту як таке, а про перехідний стан від царства тварин до людського суспільства, тобто про період становлення людства. До того ж йому не довелося би говорити, спираючись на горезвісну логіку здорового глузду, про «навички абстрактного мислення» в олдоваї та ашелі¹⁸, і про «абстрактні моделі в свідомості давніх людей»¹⁹, а звернувшись до теоретично грамотних висновків палеопсихологів про когнітивні можливості пралюдини олдовайської та ашельської епох. За одностайними висновками фахівців у галузі еволюції мозку та палеопсихології свідомість та характерне для неї абстрактне, тобто логічне, мислення вперше з'являється у *Homo sapiens* пізнього палеоліту.

Висновки щодо поліфункціональності олдовайських та ашельських знарядь робить також А. К. Філіппов. Він також доводить, що окремі олдовайські вироби, які залучаються до знарядь, взагалі мають випадкове походження: «Олдовайські різці, скребачки та інші форми, з одного боку, є нічим іншим як побічним продуктом розколювання.., з іншого — продуктом утилізації різних сколів. В олдоваї між технічними формами та їх сировинним арсеналом чітких меж немає. Цей період може бути віднесений до самого початку становлення «технічного виробництва»²⁰. Як і у випадку з О. Є. Матюхіним слід критично поставитись до спроб А. К. Філіппова реконструювати пізnavальні можливості архантропа без урахування фактів та висновків палеоневрології та палеопсихології. Так, він пише, що в олдовайську епоху була усвідомлена мета загострення активної частини гальки, а в ашелі — спочатку усвідомлене значення поєднання вістря та леза, одного леза з іншим, а по-

тім — усвідомлені стадії обробки каменю²¹. Знайомство зі спеціальною літературою з питань генезису свідомості доводить, що все було далеко не так.

На зміну ашельській епохі приходить епоха мустє, що безпосередньо передує пізньому палеоліту. Які ж зміни відбулися у сфері функціонального призначення знарядь з каменю? Спробуємо відповісти на це питання, орієнтуючись на результати експериментально-трасологічного вивчення мустєрських знарядь, одержані В. Є. Щелінським — одним з провідних фахівців у цій галузі.

Головне досягнення цієї епохи полягає у тому, що замість тотального поліфункціоналізму олдовайської та ашельської епох в мустєрський час, за висновками В. Є. Щелінського, «...вперше встановлюється різноманітність призначення та функцій мустєрських кам'яних знарядь, задокументоване не тільки відмінностями морфології, але й різними комплексами ознак зносу від роботи, які збереглись на цих знаряддях. Виявилось, — пише він далі, — що мустєрська людина виготовляла та використовувала у своїй виробничій діяльності досить значні за складом набори кам'яних знарядь, котрі включають ножі, різці, скребачки для різних матеріалів, проколки-прокрутки, стамески, струги, свердла. У багатьох випадках можна констатувати зв'язок форми та функції, незважаючи на динамічний характер»²².

Майже половина мустєрських знарядь припадає на різноманітні ножі, які виготовлялись очевидно для оббілювання туш забитих на полюванні тварин. Є скребачки для обробки (обезжирювання та зняття міздри) шкір, і проколки, які дозволяють пропускати, що існувало виготовлення хутряного одягу, а також інші знаряддя. Для нашої теми найважливіше значення мають такі функціональні визначення В. Є. Щелінського: «...багато знарядь виявилися до деякої міри спеціалізованими для конкретних операцій (ніж, різці, струги, скребачки для різних матеріалів, проколки-прокрутки, свердла). Про це свідчать як форма та характер обробки знарядь, так і сліди зносу від роботи на них. Останні нерідко належать не до одного (однофункціональні знаряддя), а до двох-трьох комплексів, котрі зіставляються з трудовими операціями, які звичайно пов'язані, доповнюють одна одну при певних видах роботи (наприклад, ножі для різання і струги, котрі супроводилися вістрям, ножі для різання і струги, проколки-прокрутки). Разом з тим є знаряддя, на яких комплекси ознак зносу мабуть не з результатом послідовних трудових операцій, що виконувались знаряддями (наприклад, ніж для різання, проколовання і стругання; ніж для різання, стругання, проколовання, прокручування та скоблення; виріб незрозумілого призначення, котрий використовувався як скребачка для твердоабразивного матеріалу). Такі знаряддя на відміну від спеціалізованих очевидно були універсальними, а скоріше використовувались у різний час»²³. «Багато мустєрських знарядь, — ще раз повторює В. Є. Щелінський, — безумовно були поліфункціональні. Але такі знаряддя зовсім не переважали»²⁴.

Як бачимо, у мустєрський час вперше з'являються знаряддя, призначені для використання в якісь одній функції. Проте, ця спеціалізація ще не була повною і закершеною. Часто монофункціональні знаряддя додатково використовувалися для виконання інших виробничих функцій. Було помічено, що одні і ті ж операції часто виконувались різними за формою та іншими параметрами знаряддями. І це пояснює той факт, що спектр мустєрських знарядь був набагато ширший, ніж кількість виконуваних функцій. Не випадково, В. Є. Щелінський говорить, що монофункціональні знаряддя епохи мустє були лише до деякої міри спеціалізовані²⁵.

У становленні спеціалізації знарядь докорінні зміни відбулися з початком пізнього палеоліту. У пізньопалеолітичний час з'являються у масовому порядку різці, скребачки, проколки та інші знаряддя, що, як свідчать результати трасологічного аналізу, призначалися для виконання однієї технологічної функції.

Різець — високопродуктивний інструмент для різання кістки та рогу. Численні вироби з кістки, бивня та рогу, котрі є однією з визначальних технічних ознак пізньопалеолітичної епохи, існують завдяки винайденню і значному поширенню різців, спектр яких у пізньопалеолітичний час був досить

великий. Можна не сумніватись, що в цей час різець широко використовувався також і для обробки дерева, яке, на жаль, погано зберігається в землі. Вимочені та розпарені над вогнем кістка та ріг досить легко піддаються обробці різцем, і саме у такий спосіб розчленовувався мамонтовий бивень, з якого потім виготовляли різноманітні речі виробничого та побутового призначення, часто дуже складної конфігурації. У цьому зв'язку досить згадати пласкі орнаментовані браслети з Мізина, пластинчасті нашивки на одяг з Сунгиря, численні жіночі статуетки з багатьох пам'яток Євразії.

Пізньопалеолітичні різці за специфікою ріжучої окрайки (вузька грань, утворена двома площинами, що сходяться під прямим або гострим кутом) разюче нагадують сучасні різці для різання металу. У пізньому палеоліті оброблюваний матеріал лежав нерухомо, а різець приводився в дію руками від себе; у сучасному виробництві оброблюваний матеріал закріплюється нерухомо, або приводиться в обертовий рух на верстаті. У першому випадку різець рухається в одному заданому напрямку, у другому — закріплюється нерухомо. Різниця ще й у тому, що ріжуча окрайка пізньопалеолітичних різців утворюється одним чи кількома точними ударами, а у сучасному виробництві ріжуча окрайка металевих різців загартовується і загострюється за допомогою абразива. Але важливо підкреслити головне — єдиний принцип обробки матеріалів методом різання.

Скребачка на пластині — типовий спеціалізований пізньопалеолітичний інструмент для обробки шкіри. Експериментальний аналіз свідчить, що заокруглена робоча окрайка скребачка дозволяла здійснювати такі важливі операції як обезжирювання та міздриння шкіри, котра потім йшла у виробничий та побутовий вжиток. Скребачкою працювали, натискаючи її на оброблюваний матеріал під кутом і рухаючи її на себе.

Спеціалізоване призначення мала проколка — інструмент з ретельно обробленою на вістря робочою частиною. Технічна суть проколки полягає у тому, що вона не розрізає оброблюваний матеріал, а розсувас його волокна у різні боки, утворюючи таким чином отвір незначного діаметру. Утворений таким шляхом отвір з часом затягується. Так за допомогою проколок, виготовлених спочатку з кременя, а потім кістки, виготовляли хутряний одяг, шкіряні сумки і, можливо, навіть, як свідчать стилізовані дані, посуд.

Вузько спеціалізованими були мисливські списи, оснащені спеціальними наконечниками, що виготовлялись з кременя або кістки і закріплювались у дерев'яному руків'ї. Якщо перші нечисленні мисливські кам'яні наконечники з'явилися ще у пізньому мустіє, то наконечники з кістки — досягнення пізньопалеолітичної доби. Вони являли собою видовжені загострені стрижні, які були монолітними або оснащувались крем'яними платівками, закріпленими у повздовжніх пазах за допомогою в'яжучої речовини.

Крім цих, вузько спеціалізованих знарядь з кременя та кістки у пізньому палеоліті були на широкому вжитку інші знаряддя менш спеціалізованого типу, наприклад, м'ясні ножі, які використовувались переважно для розрізання м'яса, але інколи використовувалися також і для інших потреб.

З огляду на вузько спеціалізовані знаряддя пізньопалеолітичної доби стас зрозумілою неповна, або часткова, як відзначалось вище, спеціалізація окремих мустієрських знарядь. Оскільки суспільна праця — завжди процес технологічно диференційований, поява в мустіє первих, ще не до кінця спеціалізованих, крем'яніх знарядь може бути оцінена як матеріальне свідчення генезису знаряддевої спеціалізації, а отже, як один із боків процесу становлення праці. Зрозуміло, що універсалізм знарядь олдовайської та ашельської епох не міг відразу змінитись звиненою знаряддевою спеціалізацією пізньопалеолітичної доби, і неповна або часткова спеціалізація деяких мустієрських знарядь є історично необхідною проміжною ланкою на тривалому шляху від знаряддевого універсалізму до знаряддевої спеціалізації. Таким чином, показаний на конкретних археологічних матеріалах процес виникнення знаряддевої спеціалізації протягом мустієрської доби виступає як один з показників генезису трудової діяльності і суспільного виробництва.

У цій статті, як і в попередніх працях з питань антропогенезу, ми відзначали цілісний характер цього процесу взагалі і генезису праці зокрема. З

огляду на сказане важливо простежити як появу технологічно спеціалізованих засобів діяльності корелюється зі становленням інших факторів праці.

Ми неодноразово підкреслювали²⁶, що система засобів праці, що включає в себе знаряддя для виробництва знарядь (знаряддя праці першого підрозділу) та знаряддя для виробництва предметів споживання (знаряддя праці другого підрозділу), остаточно складається при переході до пізнього палеоліту. Не будемо знову наводити аргументи, але підкреслимо ще раз, що знаряддям для виробництва знарядь вважається знаряддя, спеціально виготовлене для виконання цієї важливої соціальної функції. Вкрай помилковою є позиція, коли за знаряддя для знарядь приймаються природні брили каменю, котрі використовувались як кувадла або природні гальки-відбійники. Справжнє знаряддя для виробництва знарядь є тоді, коли існує спеціальна діяльність по їх цілеспрямованому виготовленню. При цьому слід нагадати, що знаряддя для виготовлення знарядь акумулюють матеріалізований суспільно-трудовий досвід людства, що вони є матеріальним еквівалентом соціально-утворюючої функції праці, і що їх функціонування є визначальною умовою саморозвитку матеріального виробництва і суспільства загалом. Система штучно виготовлених знарядь набуває статусу засобів суспільного виробництва тоді, коли в ній чільне місце посідають спеціально виготовлені знаряддя для виготовлення інших знарядь. Не випадково в соціології та філософії вважається, що працею може вважатись лише та діяльність, у якій як найголовніший компонент присутня спеціальна діяльність по виробництву знарядь для знарядь. Сказане с фундаментальним теоретичним принципом для оцінки археологічних джерел з проблеми антропогенезу.

У цій статті не місце розкривати механізм становлення системи засобів праці. Проте, спираючись на теоретичні засади, можна говорити, що першими з'явились знаряддя для виготовлення предметів споживання, оскільки потреба в останніх — в їжі перейшла в антропогенез з царства тварин. На відміну від них виникнення знарядь для знарядь є результатом антропогенезу, бо саме вони є вищою соціальною потребою людини і саме їх функціонування забезпечує саморозвиток людства. Ось чому в центрі процесу становлення системи засобів праці передбуває становлення знарядь праці першого підрозділу. Виникнення знарядь для знарядь спочатку відбувалось, мабуть, шляхом одержання знаряддями другого підрозділу нових додаткових функцій і перетворення їх на знаряддя універсального призначення, а потім позбавлення деяких з них генетично первинних соціальних функцій і остаточного перетворення їх у знаряддя першого підрозділу. Лише так можна поєднати теоретично вивірні підходи до проблеми і факти про універсалізм олдовайських та ашельських знарядь. Тут поки що не все ясно, але зрозуміло, що попередні уявлення автора цієї роботи про механізм становлення засобів праці вимагають корекції та доопрацювання.

Безпосередньо повертаючись до теми нашого дослідження, можна сказати, що технологічна спеціалізація у закінченому вигляді виникає тоді, коли виникають спеціально створені знаряддя для знарядь і отже остаточно складається охарактеризована вище система засобів виробництва. Відзначений збіг не випадковий: він відповідає системному баченню процесу генезису засобів праці і трудової діяльності взагалі.

З настанням пізнього палеоліту встановлюється також притаманна матеріальному виробництву всіх історичних епох двоетапна організаційно-технологічна структура праці, що включає два найважливіших технологічних етапи: виготовлення заготовки-напівфабрикату та перетворення його у закінчений виріб необхідного призначення. Суть цієї структури розкрита нами в деяких попередніх працях²⁷. Тут можна лише сказати таке. Впродовж всієї історії матеріального виробництва людство намагається звести трудові витрати до можливого мінімуму, що безпосередньо пов'язано з дією закону постійного зростання продуктивності праці. Досягається це шляхом підвищення значення і ролі першого технологічного етапу і зменшення значення і ролі другого технологічного етапу. Виражається це у намаганні одержати заготовку такої високої якості, яка б не вимагала значних витрат сировини, робочого часу і трудових зусиль на етапі перетворення наявної заготовки у закінчений

виріб. Тобто йдеться про максимально можливе скорочення шляху від сировини до готової продукції. Техніка литва за восковою моделлю у давні часи, сучасна техніка точного кування, точного литва, так звана порошкова металургія — це лише окремі прояви цих намагань.

Цьому правилу підпорядкована і так звана пластинчаста техніка сколювання пізнього палеоліту. Вона була досить економною, адже одержання з піраміdalного або призматичного нуклеуса високоякісної пластинчастої заготовки є водночас підготовкою робочої поверхні нуклеуса до сколювання наступної пластини.

Пластинчасте сколювання пізнього палеоліту виросло в лоні так званої левалузької техніки раннього палеоліту. Її суть полягає в спеціальній підготовці нуклеуса до сколювання заготовки такої якості, яку можна вживати як знаряддя при мінімальній вторинній обробці або взагалі без неї. Цією ознакою левалузька техніка різко вирізняється від інших ранньопалеолітичних систем розколювання каменю, які базувались на одержанні низькоякісних заготовок, котрі вимагали значних трудових зусиль на етапі вторинної обробки.

Мусимо сказати, що ці наші погляди на левалузьку техніку раннього палеоліту і зв'язок з нею пластинчастої техніки пізньопалеолітичної доби за знали критики з боку ряду дослідників, які виступили з думкою про те, що до левалузької техніки слід відносити способи виготовлення та використання так званих черепахоподібних нуклеусів та нуклеусів для трикутних сколів. Що ж стосується паралельного сколювання, то йому вони відводять роль незалежної від левалузького принципу системи сколювання²⁸.

Дискусія щодо історичної долі левалузької техніки раннього палеоліту мабуть без будь-якого просування вперед тривала б і далі, оскільки наші опоненти так і не вийшли за межі термінологічних суперечок. Але останнім часом були знайдені гомогенні комплекси, дослідження яких шляхом ремонтажу показали, що черепахоподібний нуклеус є першим етапом використання ранньопалеолітичних нуклеусів паралельного сколювання, тобто що черепахоподібний нуклеус і нуклеус паралельного сколювання є різними способами реалізації одного і того ж технічного напрямку²⁹. Так наші положення про виростання паралельного сколювання пізнього палеоліту з надр левалузької техніки раннього палеоліту одержали несподіване підтвердження.

Паралельне сколювання в ранньому палеоліті існувало поруч з іншими технічними напрямками обробки каменю. При переході до пізнього палеоліту вони зникають з історичної арени і лише система паралельного сколювання як найефективніша серед них перетворюється на цьому історичному рубежі в універсальну технологічну умову організації матеріального виробництва. Тобто йдеться про завершення процесу становлення універсальної двочлененої організаційно-технологічної структури праці.

Як бачимо, завершення генезису технологічної спеціалізації знарядь збігається також і з часом переходу до організаційно-технологічної структури праці, що з огляду на системне бачення антропогенезу не може не оцінюватись як висновок достатньо аргументований.

Оскільки праця є процес свідомий, у якому суспільна людина реалізує свої соціальні потенції, становлення праці не може розглядатись поза становленням свідомості. Є дві можливості виявити той історичний рубіж, коли перевідна істота перетворюється у свідому соціальну істоту: перша розкриває процес становлення суто людських, так званих сапієнтних зон мозку як біологічного органу свідомості, друга — процес становлення суспільних форм свідомості, найкраще з яких в археологічних реаліях представлена релігія та мистецтво.

Фахівцями з питань еволюції мозку на підставі вивчення відбитків мозкової порожнини викопних гомінід добре показано, що лише сапієнс пізнього палеоліту має сформовані мозкові структури, котрі регулюють логічне мислення, абстрактні уявлення, членоподільну мову, тобто свідому соціальну поведінку. Мозок генетичних попередників сапієнса ще не можна назвати органом свідомості, оскільки суто сапієнтні зони у них перебували на етапі інтенсивного росту, особливо у неандертальців. Щодо цих висновків у палео-«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

неврологів та палеопсихологів немає жодних сумнівів. До речі, саме при переході до пізньопалеолітичного сапіенса завершується формування другого трудового природного органу людини — руки, здатної до силового утримання важких предметів та до тонких леді помітних рухів.

Релігія як форма ілюзорного відтворення в свідомості людини всього сущого на світі у сформованому вигляді з'являється у пізньому палеоліті. Тут не місце вдаватись до дискусій щодо генезису релігії. Відзначимо лише, що методологічний аналіз теоретичних побудов, у яких фігурують найдавніші неандертальські поховання, показує, що ці археологічні комплекси є свідченням не сформованих релігійних вірувань, а складного і тривалого процесу їх історичного виникнення³⁰.

Поява мистецтва — теж досягнення пізнього палеоліту. Деякі повідомлення про так зване мистецтво неандертальців будуються на нічим не віправданій сенсаційності і не витримують ні археолого-джерелознавчого, ні теоретико-мистецтвознавчого аналізу.

Говорячи про походження трудової діяльності та її окремих факторів, зокрема спеціалізації знарядь праці, слід сказати, що праця не така проста категорія, як може здатися на перший погляд, і що теорія антропогенезу не сприймає спрощене, суто побутове її розуміння. Працю можна розглядати з різних боків: і як діяльність по створенню необхідних для людини предметів соціокультурного світу, і як свідому, цілеспрямовану діяльність, і як суто соціальну форму пристосування до природного довкілля. Її можна оцінювати з точки зору предметної структури, враховуючи при цьому, по-перше, суспільну людину як суб'єкта праці з її фізіологічною здатністю до праці (наявність мозку та рук як природних органів праці), по-друге, систему матеріальних засобів праці (знаряддя праці першого та другого підрозділів). Праця в той же час може оцінюватися як пізнавальна діяльність, позаяк саме в праці, спілкуючись з природою, людина пізнає закони її та власного існування. Праця — соціально-утворююча діяльність, вона формує суспільні зв'язки заляки специфічному механізму функціонування засобів праці — перш за все знарядь праці першого підрозділу. Зрештою її можна розглядати як складно організовану диференційовану технологічну діяльність, що здійснюється за допомогою штучно створених матеріальних посередників — спеціалізованих знарядь праці. Саме цей аспект став для нас головним у цій роботі.

Якщо ми дотримуємося системного розуміння праці і всього антропогенезу (а таке розуміння є єдино правильним, бо людина та її спосіб буття у світі — це утворення системного типу), то мусимо зрозуміти, що всі фактори та боки трудової діяльності формувались у тісному взаємозв'язку. І якщо в теоретичних розробках такий взаємозв'язок забезпеченено, то вони мають право претендувати на статус наукових. Ігнорування системного бачення генезису праці як основного стрижня теорії антропогенезу слід оцінювати як таке, що не забезпечує вмотивованість часткових та загальних висновків. У сучасних умовах науково достовірними вважаються лише ті теоретичні концепції, які логічно вписуються у широкі теоретичні полісистеми. Операючи археологічними реаліями та емпіричними висновками археології палеоліту, ми намагались керуватись цим методологічним правилом, і якщо в наших побудовах немає логічних суперечностей, то це означає, що загальну схему розвитку змальовано об'єктивно. Тепер постає завдання її збагачення та вдосконалення.

Примітки

¹ Смирнов С. В. Системность и некоторые вопросы изучения первобытности // Ф. Энгельс и проблемы развития древних обществ.— К., 1984.— С. 45—59.

² Смирнов С. В. Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы).— К., 1983.— С. 64, 65.

³ Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 453.

- ⁴ Смирнов С. В. Становление основ...— С. 29—34; Смирнов С. В. Происхождение человека: современная проблемная ситуация в археологии и пути ее разрешения // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 114—116.
- ⁵ Плетников Ю. К. О природе социальной формы движения.— М., 1971.— С. 20.
- ⁶ Алексеев В. П. Становление человечества.— М., 1984.— С. 135.
- ⁷ Там же.— С. 129.
- ⁸ Там же.— С. 134.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Там же.— С. 164.
- ¹¹ Там же.— С. 222—224.
- ¹² Матюхин А. Е. Орудия раннего палеолита // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 144.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же.— С. 187.
- ¹⁵ Там же.— С. 144.
- ¹⁶ Там же.— С. 145.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Там же— С. 144.
- ¹⁹ Там же.— С. 165.
- ²⁰ Филиппов А. К. Проблема технологического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 62.
- ²¹ Там же.— С. 70.
- ²² Щелинский В. Е. К изучению техники и технологии изготовления и функций орудий мустырской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 117.
- ²³ Там же.— С. 110.
- ²⁴ Там же.— С. 133.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Смирнов С. В. Становление основ...— С. 84—100; Смирнов С. В. Системность и некоторые вопросы...— С. 45—59; Смирнов С. В. Происхождение человека: современная проблемная ситуация...— С. 114—116; Смирнов С. В. Генезис праці — фундаментальна проблема вивчення раннього палеоліту // Археологический сборник.— 1994.— 3.— С. 7—12.
- ²⁷ Смирнов С. В. Значение леваллуазской техники в каменном веке // CA.— 1978.— 4.— С. 5—15; Смирнов С. В. Становление основ...— С. 145—153, 206, 207.
- ²⁸ Кухарчук Ю. В. К истории проблемы леваллуа // Каменный век: памятники, методика, проблемы.— К., 1989.— С. 17—30; Гладилин В. Н. Что же такое «техника» леваллуа? // Каменный век: памятники, методика, проблемы.— К., 1989.— С. 30—45; Ранов В. А. Парадокс леваллуа // Каменный век: памятники, методика, проблемы.— К., 1989.— С. 46—50.
- ²⁹ Boeda E., Geneste J.-M., Meignen L. Identification de Chaines Operatoires Lithiques du Paleolithique ancien et moyen // Paleo.— 1990.— 2.— S. 53—80.— Fig. 4, 6, 7; Inizan M.-L., Roche H., Tixier J. Technologi of Knapped Stone // Prehistoire de la Pierre Taillee.— 1992.— Т. 3.— S. 48—57.— Fig. 24.
- ³⁰ Смирнов С. В. Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 14—23; Смирнов С. В. Релігійність неандертальця: аргументи за і проти // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 3—17.

С. В. Смирнов

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ ОРУДИЙ ТРУДА КАК ФАКТОР АНТРОПОГЕНЕЗА

Одной из характерных черт трудовой деятельности общественного человека является дифференциация труда. Она опирается на функционирование технологически специализированных орудий труда, то есть орудий, предназначенных для выполнения однотипных задач. Важнейшим фактором, определяющим специализацию труда, является специфика производственного процесса. Важно отметить, что специализация труда не является стабильным состоянием, а является результатом исторического развития общества. Важно отметить, что специализация труда не является стабильным состоянием, а является результатом исторического развития общества.

ной определенный технологической функции. Использование специализированных орудий труда является главным условием достижения высших результатов труда. Повышение производительности труда от одной исторической эпохи к другой осуществляется путем расширения спектра специализированных орудий. Можно утверждать, что прогресс материального производства есть прежде всего и главным образом прогресс в сфере изготовления и производственного использования специализированных орудий труда. Без строгой функциональной специализации орудий труда быстрые темпы развития материального производства и человечества в целом были бы невозможны.

Вот почему возникновение орудийной специализации следует оценивать как одну из важнейших сторон становления труда и антропогенеза в целом. Археологические материалы олдовайской и ашельской эпох демонстрируют то состояние, когда функциональной специализации орудий еще не существовало. Материалы мустерьерской эпохи наглядно показывают процесс переростания функционального универсализма олдовайской и ашельской эпох в технологически дифференцированное материальное производство позднего палеолита.

Процесс возникновения функциональной дифференциации орудий совпадает во времени с процессом появления орудий труда первого подразделения и, следовательно, со временем сложения всей системы средств труда. Он совпадает также со временем сложения универсальной двухчленной организационно-технологической структуры труда. Завершение процесса возникновения орудийной специализации ознаменовалось выходом на историческую арену *Homo sapiens* позднего палеолита, обладающего всеми необходимыми психофизиологическими и морфофункциональными способностями к целенаправленному сознательному труду. Эти совпадения не случайны: они раскрывают целостный, системный характер антропогенеза как процесса становления общественного человека и свойственного ему социального способа жизнедеятельности.

S. V. Smirnov

SPECIALIZATION OF LABOUR IMPLEMENTS AS A FACTOR OF ANTHROPOGENESIS

Labour differentiation is one of typical properties characterizing labour activity of a man of community. This differentiation is based on functioning of technologically specialized labour implements, i. e. implements intended to perform one definite technological function. Making use of specialized labour implements is a principal condition for achieving the highest labour results. A progress in labour productivity from one historical epoch to the next proceeds due to widening of the range of the specialized implements. It is possible to state that the progress of material production is first of all and mainly the progress in the field of production and industrial usage of specialized labour implements. Rapid rates of development of material production and mankind evolution would be impossible without severe functional specialization of labour implements.

That is why specialization of labour implements should be estimated as one of the most important aspects of formation of labour and anthropogenesis on the whole. Archaeological findings of the Oldovain and Ashel epochs demonstrate the situation when no functional specialization of labour implements existed. Findings of the Mousterian epoch visually show the process of development of the functional universality of the Oldovain and Ashel epochs into technologically differentiated material production of the late paleolithic period.

The process of appearance of functional differentiation of labour implements coincides in time with the process of appearance of labour implements of the first subdivision and so, with the period of formation of the whole system of labour means. It also coincides with the period of formation of the universal two-member organization-technological structure of labour. The process of appearance of implement specialization was crowned by the late paleolithic *Homo sapiens* entered the historical scene. He possessed all necessary psychophysiological and morphofunctional abilities to purposeful conscious labour. The coincidences described are not occasional; they reveal integral, system-like character of the anthropogenesis as a process of formation of a man of community and a social way of life activity intrinsic to him.

Одержано 16.07.96.

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'Ї ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕЗОЛІТИЧНИХ МОГИЛЬНИКІВ НАДПОРОЖЖЯ

Л. Л. Залізняк

Стаття є спробою реконструкції етнокультурного розвитку Середнього Подніпров'я у фінальному палеоліті та мезоліті, тобто в X—V тис. до н. е. Джерелознавчою базою дослідження є археологічні та антропологічні дані, отримані в процесі розкопок некрополів Волоське, Василівка I та Василівка III у Надпорожжі. Залучаються також дані періодизації мезолітичних культур регіону, розробленої на підставі класифікації крем'яних виробів стоянок кам'яної доби України.

Численні могильники фінального палеоліту, мезоліту та неоліту, досліджені в порожистій частині течії Дніпра у повосній час, дають унікальну можливість для відтворення етнокультурних процесів, що відбувались у Середньому Подніпров'ї, на межі плейстоцену та голоцену, а саме 12—7 тис. років тому. Адже для такої реконструкції можна залучити не тільки дані культурно-хронологічної періодизації археологічних пам'яток на підставі традиційної класифікації крем'яних виробів стоянок, але і багаті антропологічні матеріали.

Спробуємо посднати культурно-хронологічну періодизацію мезолітичної доби Подніпров'я з унікальними антропологічними даними, отриманими в ході вивчення остеологічних решток з вищезгаданих могильників Надпорожжя. У даному дослідженні автор спирається на періодизацію фінального палеоліту та мезоліту України, запропоновану ним в серії статей, опублікованих протягом 1994—1996 рр.¹.

Як відомо, в Україні досліджено близько 100 фінальнопалеолітичних та мезолітичних поховань та 20 неолітичних могильників, в яких загалом розкопано кілька сотень поховань. Всі ці матеріали неодноразово публікувалися та аналізувалися як антропологами, так і археологами. На особливу увагу заслуговують останні узагальнюючі праці Д. Я. Телегіна та І. Д. Потехіної², а також Д. Ю. Нужного³.

Велике значення для мезолітознавства Європи мало дослідження 1952—1955 рр. в Надпорожжі Дніпра трьох мезолітичних могильників.

Волоський могильник, відкритий 1952 р. О. В. Бодянським і розкопаний В. М. Даниленком⁴, складався з 19 поховань. Кістяки залягали у лесових відкладах у дуже скорченому стані, головою на південний схід, головним чином на правому боці. У могилах знайдено вістря мікграветського типу, одне з яких глибоко застрияло в хребці похованого (рис. 1). Василівський I могильник 1953 р. досліджував А. Д. Столляр⁵. Розкопано 24 скорчені поховання переважно східної орієнтації. На 11 чоловічих кістяках виявлено сліди вохри. У трьох інвентарних похованнях знайдено уламки вістер з притупленим краєм (рис. 2).

Василівський III могильник дослідив Д. Я. Телегін⁶. Всього розкопано 45 поховань. Однак, враховуючи розміри зруйнованої центральної частини могильника, висловлено припущення, що всього тут було поховано 60—70 чоловік. У дослідженіх похованнях переважала орієнтація на південний схід. 34 поховання скорчені, 7 — випростані на спині. При скорченіх похованнях знайдено уламки мікграветських вістер, частина яких стирила в кістках похованіх. В усіх трьох могильниках ці вістря з рештками наконечників стріл, якими було вбито частину з похованіх⁷.

У 1950 р. на Чаплинському могильнику під Дніпропетровськом О. В. Добровольський розкопав 5 мезолітичних поховань⁸. Поховання безівентарні, скорчені, переважно східної орієнтації.

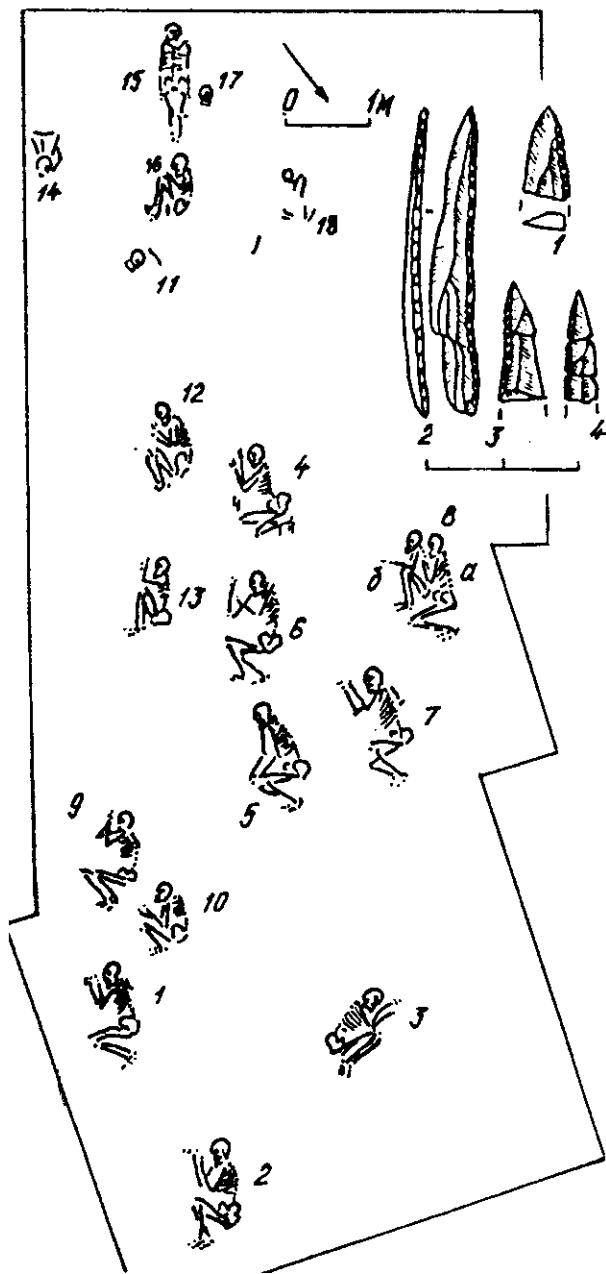

Рис. 1. Волоський могильник. Загальний план поховань та крем'яні мікролітичні наконечники стріл, знайдені у кістках похованих.

слугують нечисленні крем'яні вістря, більшість яких стидало в кістках небіжчиків. Всі вони належать до граветських або постграветських форм і були наконечниками стріл, якими вбито частину похованих в могильниках¹¹. Найархаїчніше виглядає типове пізньопалеолітичне мікрограветське вістря, знайдене в грудній частині кістяка з поховання № 5 (рис. 1, 2) та уламки таких же вістер з сильно скорченіх поховань № 3 та 16 (рис. 1, 1, 3, 4) Волоського пізньопалеолітичного могильника.

Уламки подібних граветів походять з найдавніших поховань некрополя Василівка I, наприклад, поховання № 17 (рис. 2, 1—3). Однак у цьому могильнику з'являються мікрогравети з мікрорізцевим сколом на вістрі (рис. 2,

Скорчене мезолітичне поховання було розкопано в гроті Фатъма-Коба в Криму 1927 р.⁹. У гроті Мурзак-Коба розкопане парне поховання з випростаними кістяками чоловіка та молодої жінки, покладеними головами на схід¹⁰.

Переважна більшість мезолітичних поховань України належить дорослим чоловікам. Небіжчики найчастіше клалися головами на південний схід або схід. Переважають скорчені поховання. Сліди червоної вохри зафіковано на кістяках з Василівки І, меншою мірою, Василівки III.

На жаль поховальний інвентар могильників нечисленний і не відзначається різноманітністю. Більшість крем'яніх виробів, знайдених на території цвинтарів чи в заповненні могил, схоже, безпосередньо не пов'язані з похованнями. Ця категорія знахідок включає різні мікроліти від типових пізньопалеолітичних граветів до трапецій неолітичних типів. Таке размаїття різночасових знахідок на територіях вищезгаданих колективних усипальниць швидше за все пояснюється розташуванням останніх у зручних для первісної людності місцях (край тераси над дніпровим порогом), які неодноразово відвідувались різними первісними колективами.

На більшу увагу за-

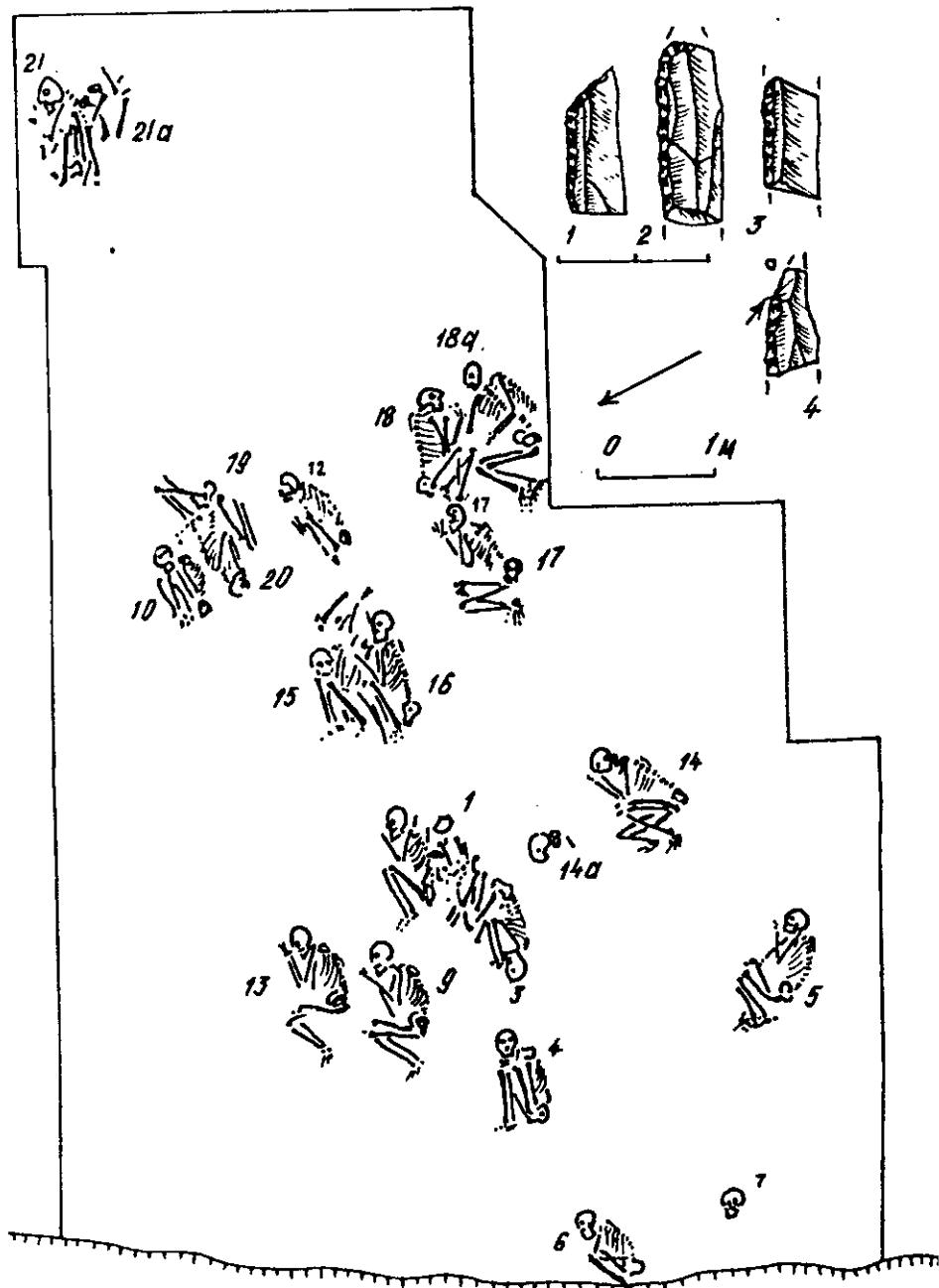

Рис. 2. Могильник Василівка І. План поховань та уламки крем'яних мікролітичних наконечників стріл, знайдених у кістках небіжчиків.

4). Надалі відбувається геометризація мікрограветських вістер, які, за Д. Ю. Нужним, десь на межі плейстоцену та голоцену набувають підтрикутної форми. Цей тип мікролітів представлений у кістках скорочених поховань (№ 5) Василівки III (рис. 3, 1, 2).

У пізніших випростаних похованнях цього могильника знайдено вже справжні трикутники з мікорізцевим сколом на вістрі (рис. 3, 4—6). Найближчі аналогії останнім маємо в крем'яних комплексах ранньомезолітичної шпанської культури Криму. Закономірно, що її генетичне коріння бачать в граветських спільнотах пізнього палеоліту надчорноморських степів¹². У хребці того ж випростаного поховання № 34 стирчав уламок двопазового «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

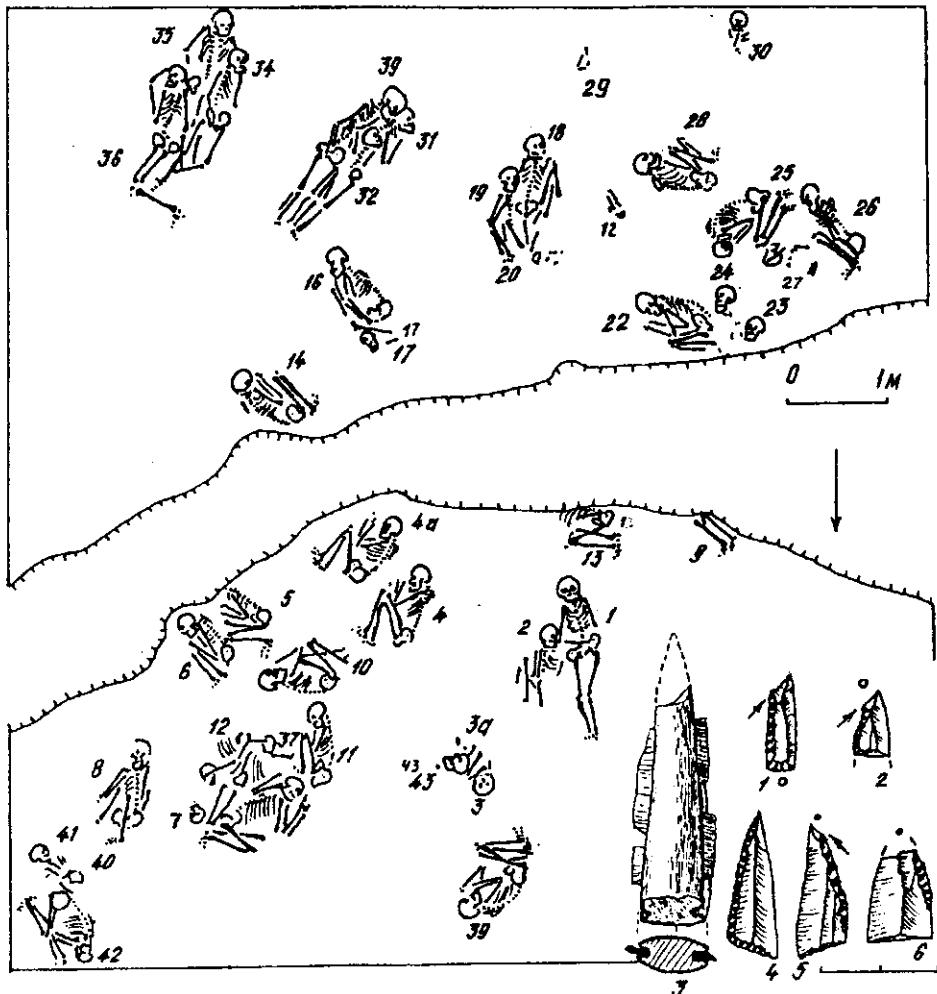

Рис. 3. Могильник Василівка ІІІ. План поховань та крем'яні і кістяні наконечники, знайдені в кістках небіжчиків.

кістяного наконечника дротика з крем'яними мікровкладнями, характерний для кукарецької мезолітичної культури Надчорномор'я, людність якої теж була нащадком Гравету Північного Надчорномор'я (рис. 3, 3).

Отже, крем'яний комплекс пізньопалеолітичних та мезолітичних могильників Волоське, Василівка I та III відображає послідовні етапи розвитку автохтонної граветської культури надчорноморських степів з кінця пізнього палеоліту до кінця мезоліту.

Велике значення для розуміння етнокультурних процесів, які відбувались у фінальному палеоліті, мезоліті та неоліті на Україні, мають антропологічні матеріали. Тим більше, що антропологічна та етнокультурна специфіка населення у давнину були пов'язані між собою значно тісніше, ніж зараз.

Зусиллями різних дослідників встановлено, що у фінальному палеоліті, мезоліті та неоліті на території України мешкали представники чотирьох антропологічних типів¹³:

1. Волоський (давньосередземноморський, вузьколицій, грацільний).
2. Василівський I (помірношироколицій, північноєвропеоїдний).
3. Василівський II (південноєвропеоїдний, вузьколицій).
4. Вовнизький (північноєвропеоїдний, широколицій, дуже масивний).

Волоський давньосередземноморський антропологічний тип найкраще представлений у найдавнішому могильнику України поблизу с. Волоське. Похованальні ями не простежувалися ні в плані, ні у розрізі. Все це свідчить,

що поховання були здійснені ще до початку формування сучасного ґрутового шару, тобто до початку голоцену. Нечисленні археологічні знахідки і перш за все характерні мікровістря з притуленою спинкою (мікрогравет) дають підстави стверджувати, що Волоський могильник залишили пізньопалеолітичні степові мисливці на бізона, коня та інших стадних травоїдних фінального палеоліту Північного Надчорномор'я. Ця фінальнопалеолітична людність залишила на півдні України пам'ятки Східного Гравету¹⁴.

Про заселення Східної Європи в пізньому палеоліті південним грацильним населенням, яке мало навіть деякі австралоїдні та негроїдні риси, свідчить поховання грацильного негроїда зі стоянки Маркина гора в Костьонках на Дону. Але вже у фінальному палеоліті це населення змінюється масивнішими північними европеоїдами, про що свідчать дослідження Василівського I та III могильників Надпорожжя.

До василівського I антропологічного типу належать скорчені поховання могильників Василівка I та III (рис. 4). Кістяки значно масивніші і більші, а черепи ширші порівняно з рештками похованих у Волоському могильнику. Найближчі антропологічні аналогії цьому населенню маємо серед решток мезолітичних мешканців центральної та північної Європи (Гоєдик у Франції, Лепинський Вир в Подунав'ї, Звейнеки в Латвії, Оленій Острів у Карелії, Попове на Сухоні, а також Фатьма-Коба в Криму). Його безпосередніми пращурами були пізньопалеолітичні кроманьйонці Європи (Шанселяд, Пшедмістя, III, IV, Младеч)¹⁵.

Виникнення антропологічного типу Василівка I на півночі Східної Європи (Звейнеки, Оленій Острів, Попове), вірогідно, слід пояснювати поширенням з Поліської та Польської низовин у цьому напрямку на рубежі плейстоцену та голоцену свідерського та красносільського населення, що, як відомо, генетично пов'язане з пізнім палеолітом середньої смуги Європи.

Про прихід цього типу північних европеоїдів у Надпоріжжя ще у фінальному палеоліті свідчить залягання їхніх решток у Василівському I та III могильниках в чистому лесі без слідів поховальних ям, тобто у геологічних умовах, подібних до поховань могильника Волоське. З появою цієї людності в лісостепах та степах України у фінальному палеоліті, очевидно, слід пов'язувати поширення тут осокорівської та зимівниківської культур¹⁷. Останні генетично виростають з пізнього палеоліту Верхнього та Середнього Дніпра, Десни та Верхнього Дону (пам'ятки типу Боршеве II, красносільська культура). Поширюючись на південь, ця людність витісняє з Надпорожжя грацильне давньосередземноморське населення, яке було носієм так званого східного гравету Надчорномор'я (волоський антропологічний тип). Витіснений на рубежі плейстоцену та голоцену у пониззя Південного Бугу, на Інгул та в Приазов'я останній змішується з масивнішими мігрантами з півночі і трансформується у менш грацильний василівський II антропологічний тип. Цей антропологічний процес відбивав формування кукрецької мезолітичної культури¹⁸ на культурно-генетичному підгрунті східного гравету¹⁹, що розвивався в степах Надчорномор'я наприкінці палеоліту.

Василівський II південноєвропеоїдний грацильний тип представлений невеликою серією випростаних кістяків (7 поховань) Василівського III могильника. Вони залягали дещо вище фінальнопалеолітичних поховань, які містили кістки людей Василівського I антропологічного типу. Рештки кістяків та крем'яних наконечників металевої зброй, знайдені у випростаних похован-

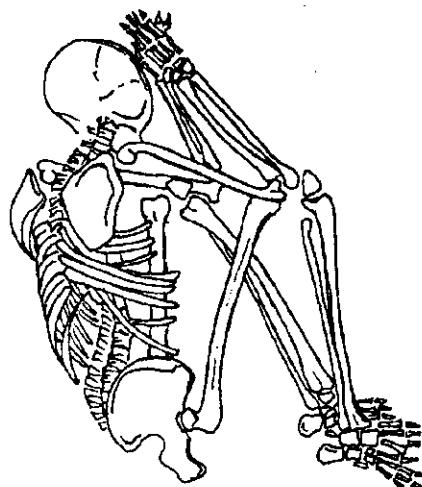

Рис. 4. Могильник Василівка III.
Скорчене поховання.

нях, мають аналогії в матеріалах мезолітичних пам'яток степового Надчорномор'я та Криму²⁰. На особливу увагу заслуговує уламок двопазового кістяного наконечника дротика з мікропластинками в пазах (рис. 3, 3), який стирчав у хребці поховання № 34. Він має безпосередні аналогії серед кукрецьких наконечників мезолітичних пам'яток степової зони України (Ігрень 8, Кам'яна Могила, Мирне та ін.). Отже, є підстави припускати, що василівський II антропологічний тип пов'язаний з кукрецьким населенням, яке, вірогідно, було нашадком грацильної пізньопалеолітичної людності, відомої під назвою волоського антропологічного типу.

Вовнізький північноєвропейський дуже масивний і широколицій антропологічний тип з'являється в Надпоріжжі в кінці мезоліту (деякі черепи могильника Василівка III за І. Д. Потехіною). Масово поширяється він у неолітичних могильниках маріупольського типу. Саме до нього належить переважна більшість випростаних групових поховань у цих колективних усипальницях V тис. до н. е.²¹, а також в дніпро-донецьких могильниках Подніпров'я та Лівобережжя²².

Безпосередні антропологічні та археологічні аналогії цим похованням мають в мезолітичних (Ведбек) та неолітичних (Ертебеле) могильниках Західної Балтії. Поява цього північноєвропейського населення у Подніпров'ї пояснюється переселенням мисливсько-рибалської мезолітичної людності з західної Балтії у східному та південно-східному напрямках. Ця міграція почалася близько 6000 р. до н. е. внаслідок трансгресії Балтії, яка привела до поширення постмаглемезьких яніславицьких культурних традицій у Польщі, Польсі, Надпорожжі, на Сіверському Дніпрі²³.

Антропологічні матеріали свідчать, що північні масивні европеїди в неоліті просуваються далеко на схід у Подніпров'я, на Дон (Ракушковий Яр), Поволжя (С'єзже) і навіть Приаралля (могильник Тумек-Кичеджик). Є підстави стверджувати, що на цьому культурно-антропологічному субстраті у IV тис. до н. е. виростають перші іndoєвропейські культури Європи (середньостогівська та ямна). Антропологічний тип носіїв цих найдавніших іndoєвропейських культур постас на вовнізькому північноєвропейському типі. Однак, у пізніших серіях (особливо ямної культури) простежується поступова грацилізація кістяків внаслідок змішування з грацильними південними европеїдами східносередземноморського типу²⁴.

Проблема прайндоєвропейського субстрату на території України заслуговує докладнішого розгляду. Неважаючи на те, що найдавніші іndoєвропейці відомі з енеоліту, їхні генетичні корені простежуються в неоліті і навіть у мезоліті України.

Підsumовуючи сказане, зазначимо, що на українських землях у фінальному палеоліті та мезоліті відбувалися складні процеси взаємодії двох антропологічних груп людності: грацильних південних европеїдів з масивними північними. В кінці пізнього палеоліту Північне Надчорномор'я було заселене грацильними середземноморцями (волоський антропологічний тип), які лишили пам'ятки Східного Гравету. З фінального палеоліту сюди просуваються масивні північні европеїди василівського I антропологічного типу, до якого, схоже, належали носії зимівниківської, а, можливо, і осокорівської культур. Під впливом останніх волоський антропологічний тип трансформується у менш грацильний василівський II, носіями якого, вірогідно, була людність кукрецької культури. У другій половині мезоліту хвиля постмаглемезького населення з Балтії прокотилася через Полісся (яніславицька культура) до Подніпров'я. Ці дуже масивні північні европеїди (вовнізький тип) домінували в Подніпров'ї до енеоліту, коли на їхній базі почали формуватися найдавніші іndoєвропейські спільноти (Маріуполь, Середній Стіг, Новоданилове тощо)²⁴.

Ні в якому разі не наполягаючи на жорсткій відповідності етнокультурних спільнот первісності окремим антропологічним типам, зазначимо, що певна кореляція між ними схоже мала місце. Тому дані антропології є додатковим інформативним джерелом при реконструкції етнокультурних процесів у первісному суспільстві.

Примітки

- ¹ Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах.— Донецьк, 1994.— № 3.— С. 231—244; Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт України // Археология.— 1995.— № 3; Залізняк Л. Л. Пізній мезоліт України // Археология.— 1995.— № 4.— С. 3—16.
- ² Telegin D., Potekhina I. Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper basin.— Oxford, 1987.— 224 p.; Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 202—223; Телегін Д. Я. Неолитические могильники маринопольского типа.— К., 1991.— 92 с.; Потехина И. Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным.— Автограф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1992.— 19 с.
- ³ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.— К., 1992.— С. 122—124.
- ⁴ Даниленко В. Н. Волошский эпипалеолитический могильник // СЭ.— 1955.— № 3.
- ⁵ Столляр А. Д. Первый Васильевский мезолитический могильник // АСГЭ.— 1959.— Вып. I.— С. 78—165.
- ⁶ Телегін Д. Я. Третий Васильевский могильник // КСІА АН УССР.— 1957.— № 7.— С. 9—12; Телегін Д. Я. Василівський третій некрополь в Надпоріжжі // Археология.— 1962.— Т. XIII.— С. 3—19.
- ⁷ Нужний Д. Ю. Вказ. праця.— С. 123, 124.
- ⁸ Добровольський А. В. Могильник в с. Чаплі // Археология.— 1954.— № IX.— С. 106—118.
- ⁹ Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения Крымского палеолита // Труды II международной конференции АИЧПЕ.— М.—Л., 1935.— Вып. V.— С. 114—183.
- ¹⁰ Бибиков С. Н. Гrott Мурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка Крыма // СА.— 1940.— 15.— С. 159—178.
- ¹¹ Нужний Д. Ю. Вказ. праця.— С. 123, 124.
- ¹² Там же.— С. 79—81; Яневич О. О. Шпанська мезолітична культура // Археология.— 1993.— № 1.— С. 3—15.
- ¹³ Гофман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита: (Антропологический очерк).— М., 1966; Кондукторова Т. С. Палеоантропологические материалы из мезолитического могильника Васильевка I // Сов. антропология.— 1957.— № 2; Дебец Г. Ф. Черепа из эпипалеолитического могильника у с. Волошское // СЭ.— 1955.— № 3.
- ¹⁴ Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт України...— С. 12, 13; Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України...— С. 233, 234.
- ¹⁵ Потехина И. Д. Указ. соч.— С. 14.
- ¹⁶ Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт України...— С. 7—10.
- ¹⁷ Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України...— С. 234—236.
- ¹⁸ Залізняк Л. Л. Ранній мезоліт України...— С. 8—10.
- ¹⁹ Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт України...— С. 12, 13.
- ²⁰ Нужний Д. Ю. Вказ. праця.— С. 123, 124.
- ²¹ Телегін Д. Я. Неолитические могильники маринопольского типа...— С. 91; Потехина И. Д. Указ. соч.— С. 14, 17.
- ²² Залізняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 39; Залізняк Л. Л. Пізній мезоліт України...— С. 11, 14; Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України.— К., 1994.— С. 89, 97—99.
- ²³ Круц С. И. Антропологический состав населения территории Украины в эпоху камня, меди и бронзы // Археология Украинской ССР.— 1985.— Т. I.— С. 527—535; Потехина И. Д. Указ. соч.— С. 15—17.
- ²⁴ Залізняк Л. Л. Пізній мезоліт України...— С. 10—14.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ ПО МАТЕРИАЛАМ МЕЗОЛИТИЧЕСКИХ МОГИЛЬНИКОВ НАДПОРОЖЬЯ

Статья представляет собой попытку реконструкции этнокультурного развития Среднего Поднепровья в финальном палеолите и мезолите, а именно в X—V тыс. до н. э. Источником базой исследования служат археологические и антропологические материалы из могильников Волошское, Васильевка I и Васильевка III Надпорожья. Также привлекаются данные периодизации мезолитических культур Украины, разработанные автором на основе классификации кремневых изделий стоянок каменного века Украины.

В финальном палеолите и мезолите на украинских землях проходили сложные процессы взаимодействия двух антропологических групп населения: грацильных южных европеоидов с массивными северными. В конце позднего палеолита Северное Причерноморье было заселено грацильными средиземноморцами (волошский антропологический тип), которые оставили в украинских степях стоянки восточного Гравета. С финального палеолита с севера сюда начинают продвигаться массивные северные европеоиды первого васильевского антропологического типа, к которому похоже относились носители зимовниковской, а, возможно, и осокоровской культур. Под воздействием последних волошский антропологический тип трансформировался в менее грацильный васильевский II, носителем которого вероятно были люди кукрекской культуры. Во второй половине мезолита волна постмаглемесского населения из Южной Балтики прокатилась через Полесье (яниславицкая культура) в Поднепровье. Эти очень массивные северные европеоиды (вовнижский тип) доминировали в Поднепровье весь неолит до начала энеолита, когда на их основе начали формироваться древнейшие индоевропейские культурные общности (Мариуполь, Средний Стог, Новоданилово, скелянская, квитянская, деревянская группы и т. п.).

L. L. Zaliznyak

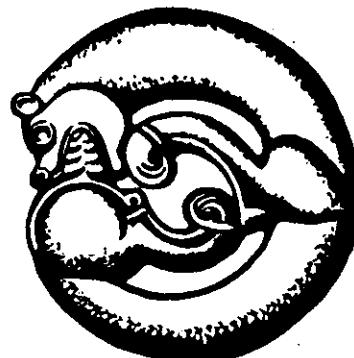
ETHNOCULTURAL PROCESSES IN THE MID DNEPER TERRITORY ACCORDING TO FINDINGS FROM MESOLITHIC CEMETORIES OF NADPOROZHIE (TERRITORY UPPER THE RAPIDE)

This paper is an attempt to reconstruct ethnocultural development of the mid Dnieper territory in the final Paleolithic and Mesolithic, i. e. in the 10th-5th millennia B. C. The source basis of the study backs on archaeological and anthropological findings from cemeteries Voloskoe, Vasilievka 1 and Vasilievka 3 of Nadporozhie (territory upper the rapids). Data concerning periodization of Ukrainian mesolithic cultures developed by the author on the basis of classification of flint articles from sites of the Stone age in Ukraine were also attracted to this study.

The final Paleolithic and Mesolithic in Ukraine were accompanied by difficult processes of interaction between two anthropological groups of population: gracile southern europeoids and massive northern ones. In the end of the Late Paleolithic the Northern Black Sea coast was populated by the gracile mediterraneans (the Volosky anthropological type) who left sites of the Eastern Gravet in Ukrainian steppes. Beginning from the final Paleolithic the massive northern europeoids of the 1st Vasilievka anthropological type which, it seems, embraced also carriers of Zimovnyk and, likely, of Osokorovian cultures began moving to the Northern Black Sea territory from the north. Under the impact of Zimovnyk and Osokorovian carriers the Volosky anthropological type changed into the less gracile Vasilievka 2 type which carriers were, probably people of Cuckrekian culture. In the second half of the Mesolithic a wave of the post-Maglemesian population from the Southern Baltic area drove through the Polessian territory (Yanislavian culture) to the Dnieper banks. These very massive northern europeoids (the Vovnizhian type) dominated on the Dnieper banks during the whole Neolithic to the beginning of the Eneolithic, when they gave rise to formation of the most ancient Indo-European cultural communities (Mariupol, Sredny Stog, Novodaniilovo; Skelyanian, Kvityanian, Dereivian groups and so on).

Одержано 24.06.96.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ДО ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ТА ТИПОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВКЛАДИШІВ КУКРЕЦЬКОГО ТИПУ*

Г. В. Сапожникова, І. В. Сапожников

У статті на підставі трасологічного та техніко-морфологічного аналізів розглядаються питання функціології, типології і техніки виготовлення вкладишів з підтескою з брюшка із мезолітичної стоянки Кукрек у Криму.

Одну з категорій крем'яних виробів, що визначають специфічні риси інвентаря північнопричорноморської кукрецької археологічної культури мезолітично-неолітичного часу, становлять так звані вкладиши кукрецького типу. Хоча ці знаряддя відомі вже понад п'ятдесят років, цілий ряд питань їх типології і функціонального призначення залишаються дискусійними.

Уперше вкладиши кукрецького типу були виділені Г. А. Бонч-Осмоловським у матеріалах стоянки Кукрек у Криму. Учений не тільки навів їх детальний опис, але й реконструював технологію виготовлення: «Довга пластинка ламалась на дві-три частини певної довжини (близько 3 см). Для зламу в потрібному місці її заздалегідь прорізали з обох країв глибокими виїмками, зробленими простою ретушшю. Потім ламали стрижень, який залишився, і без підправлення кінців ретушували з брюшка плоскою віджимною ретушшю. Значення останньої досить вірогідно: воно зводиться до виправлення симетрії по основній площині вкладиша, до переміщення леза більче до цієї площини». Він вважав дані вкладиши складовими частинами металевої зброї, але, на жаль, не дав їх графічної реконструкції¹.

У подальшому типологія і функціологія курсецьких вкладишів не раз привертала увагу фахівців. Так, Е. А. Векилова виділила серед перетинів пластин з підтескою брюшка кримських пам'яток вироби із зігнутим профілем, які, на її думку, не могли бути вкладишами, і на даній підставі припустила різнофункціональне використання цих знарядь². Аналогічні вироби з поселення біля Кам'яної Могили в Приазов'ї В. М. Даниленко спочатку описував як «...інструменти з ріжучими виступами на лезі, які знімалися з брюшка чи спинки плоскою ретушшю» і вважав їх своєрідними «прорізувачами», що використовувалися для формування пазів у кістяних чи дерев'яних оправах³. Пізніше він, крім власне «прорізувачів» з одним або двома лезами, обробленими плоскою ретушшю, а іноді різцевими сколами на кінцях перетинів пластин, виділив більші вироби з зігнутим профілем і плоскою підтескою по боках, що створює одно чи два подовжених зубчастих леза, якими «...розпилювали дерево і вирізували кістяні стрижні для вкладишів». Як вважав В. М. Даниленко, особливу групу кукрецьких вкладишів становлять знаряд-

* Доповідь, виголошена 20 жовтня 1987 р. в Інституті археології НАНУ на VI Республіканській конференції молодих археологів.

дя, які об'єднують функції різців та «прорізувачів»⁴. Описуючи вкладиши кукрецького типу з кримської стоянки Балін-Кош, В. А. Степаненко відзначає, що вони дуже часто мають додаткову обробку у вигляді суцільної або часткової крайової ретуші, виїмки, навіть різцевого сколу⁵. Л. Г. Мацкевич, спираючись на матеріали неолітичних пам'яток Керченського п-ва, запропонував розділяти кукрецькі вкладиши на п'ять типів: з ретушшю тільки з брюшка; з ретушшю з брюшка і спинки; з різцевим сколом; з виїмкою; на вигнутій пластині⁶.

На наш погляд, найближче до вирішення цієї проблеми підійшов Д. Я. Телегін, який виділив серед кукрецьких вкладишів два типи — «класичні» (тип А) і псевдовкладиши (тип В). На його думку, заготовками для знарядь обох типів слугували пластини середніх розмірів, у яких обламувалися кінці, іноді за технологією, описаною Г. А. Бонч-Осмоловським. Після цього «класичні» вкладиши додатково оброблялися плоскою ретушшю з брюшка, тоді як окремі, часто короткі сколи на брюшку «псевдовкладиши» могли утворюватися випадково при використанні пластин як ножів для обробки твердих матеріалів. «Класичні» вкладиши, у свою чергу, розділені Д. Я. Телегіним на два підтипи — прямокутні видовжених пропорцій з рівними боковими сторонами (підтип А-1) та короткі з виступами або зубцями, які оформлені притуплюючою ретушшю по боках. Питання про функціональне призначення вкладишів кукрецького типу вчений вважає відкритим і допускає їх поліфункціональність⁷.

Новий етап у вирішенні означеных проблем став можливим з використанням експериментально-трасологічного методу. Перші кроки в цьому напрямку зроблені Г. Ф. Коробковою при вивченні під мікроскопом виробів з меолітичної стоянки Мирне в Нижньому Подунав'ї⁸. В. Н. Станко повідомляє, що вкладиши кукрецького типу з Мирного не можна вважати знаряддями єдиного функціонального призначення, тому що вони використовувалися як для ножів, так і для бічних скребачок, скobelів, свердел, різців та ін. Виходячи з цього, він пропонує підходити до виділення і визначення цієї категорії знарядь дуже обережно і використовує для її опису, як рівнозначний, термін «пластиинки з підтескою по брюшку». Перстини масивних призматичних пластин «...зі стесаними плоскою ретушшю одним чи двома краями або їх частинами, незалежно від наявності або відсутності інших видів обробки» В. Н. Станко розглядає як самостійну морфологічну групу⁹.

У 1986 р. авторами статті було проведено комплексний техніко-морфологічний і трасологічний аналізи 103 пластин з підтескою брюшка із розкопок 1926—1927 рр. Г. А. Бонч-Осмоловським стоянки Кукрек (нижній культурний шар)¹⁰. Спираючись на морфологічні ознаки, можна описати технологію виготовлення вкладишів наступним чином. Пластиини шириною 10—15 мм, як правило, з прямим профілем розламувалися на частини після ретушування виїмок притуплюючою ретушшю з брюшка (рис. 1, 1, 9, 16, 19, 28) або спинки (рис. 1, 4, 7—8, 10—11, 17—18, 22, 24—27), іноді пластинки ламалися контрударним способом без попереднього ретушування виїмок (рис. 1, 12—14, 19—28). Більшість вкладишів спеціально оформлені крайовою притуплюючою ретушшю по боках. Іноді таким чином оброблялися і їх кінці так, що навіть неможливо вказати: злам у цьому місці був зроблений навмисно чи ні (рис. 1, 23 — 56 — 23). У вказаному випадку вони можуть мати форму прямокутника (рис. 1, 2), паралелограма (рис. 1, 3), пластини зі скосеним кінцем (рис. 1, 6). Хоча для вкладишів частіше використовувалися перстини пластин, все ж серед заготовок зустрічаються як верхні (рис. 1, 2, 6, 14, 16, 18, 22), так і нижні (рис. 1, 13) їх частини. Середня довжина вкладишів становить 25—30 при ширині 12—13 мм. Okремі екземпляри мають ширину 16—18 мм, але дуже рідко перевищують 20 мм. Найдовший вкладиш досягає 48 при ширині 13 мм. Таким чином, можна говорити про значну стандартизацію вкладишів, форма яких у більшості випадків наближається до видовженого прямокутника. Отже, однією з найхарактерніших ознак кукрецьких вкладишів є їх цілеспрямоване виготовлення з метою надання потрібної форми.

Другою ознакою, що характеризує кукрецькі вкладиши, за одностайнюю

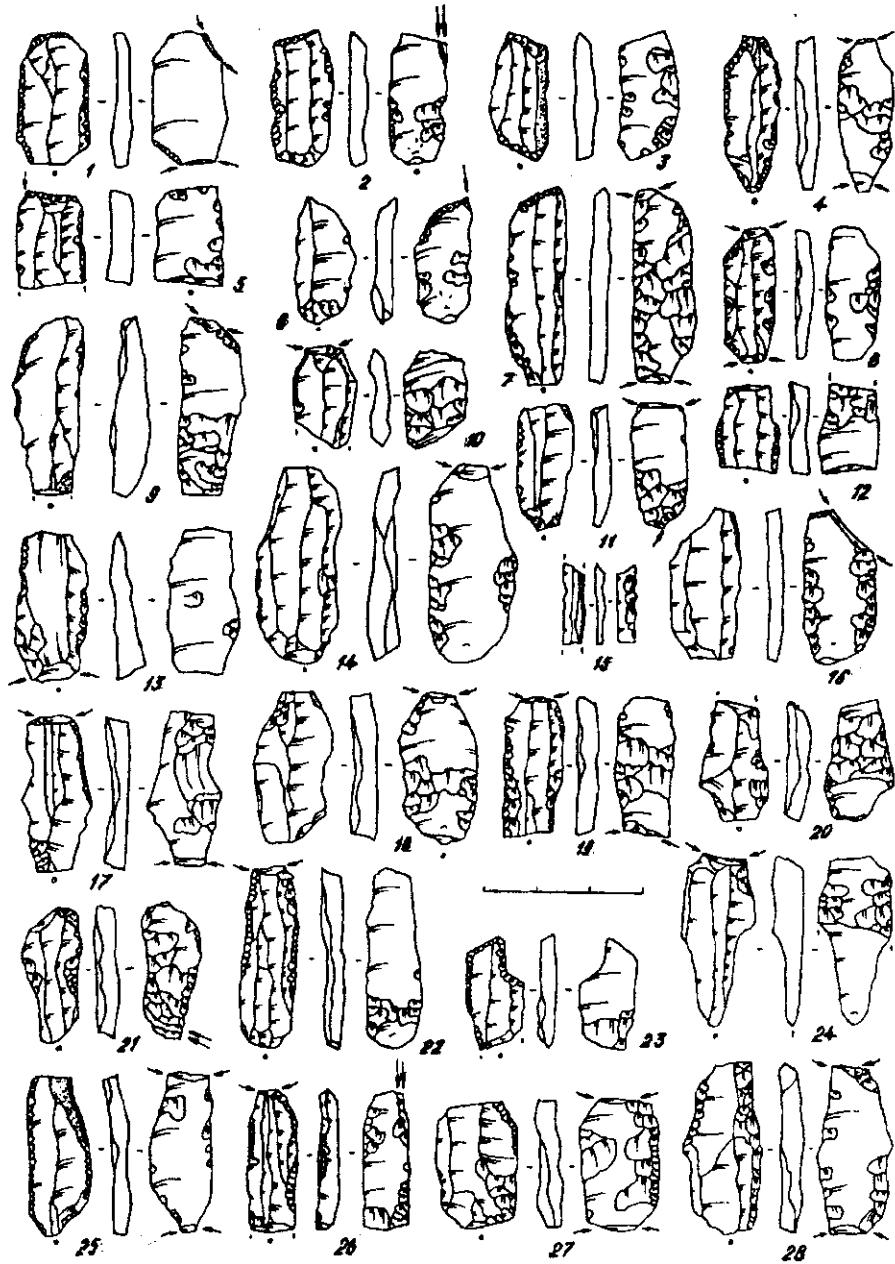

Рис. 1. Вироби з підтескою брюшка зі стоянки Кукрек у Криму.

думкою вчених, є плоска підтеска з боку брюшка. Більшість вчених вважають, що вона була зроблена навмисно. Цьому висновку, на нашу думку, суперечать наступні факти. По-перше, серед цілеспрямовано виготовлених вкладишів з Кукреку є вироби без підтески (рис. 1, 1). По-друге, якщо на одних предметах присутні лише поодинокі фасетки плоскої ретуші (рис. 1, 6, 13, 25), то на інших вона вкриває значні ділянки площини брюшка (рис. 1, 4, 7, 9—12, 17—21, 24, 26—28). По-третє, хоча і рідко, але трапляється плоска підтеска на заготовках, які не можна розглядати як кукрецькі вкладиши, наприклад, на мікропластині з затупленим краєм (рис. 1, 15). Крім цього, серед розглянутих вкладишів є кілька зламаних виробів, на яких місце зламу знаходитьться там, де і підтеска по брюшку (рис. 1, 5, 9, 10, 12, 20, 23). Вказані дані дозволяють вважати своєрідну підтеску по брюшку кукрецьких вкла-

дишів слідами використання. Ця думка підтверджується тим, що плоскі фасетки на брюшку часто зріають притуплюючу ретуш, нанесену зі спинки, значно змінюючи попередню форму вкладишів (рис. 1, 9, 12, 19, 22). Іноді вона створює на робочих лезах зубці та виймки (рис. 1, 2, 17, 20, 21, 28). Відзначимо також, що так звана підтеска буває як однобічною (рис. 1, 5, 13, 17, 23), так і двобічною зустрічною (рис. 1, 2—4, 6—12, 14, 16, 18—22, 24—28).

Трасологічний аналіз матеріалів з Мирного, Абузової Балки, Кукреку, Вишеного I та інших пам'яток, проведений Г. Ф. Коробковою і Г. В. Сапожниковою, свідчить про те, що характерна «підтеска» з брюшка в більшості випадків з'явилася на знаряддях цієї групи в процесі їх використання при струганні твердого дерева або кісток¹¹. С. А. Семенов зазначав, що для крем'яних стругальних ножів по дереву і кістці типовим є полірування, наявність подряпин та рисок, спрямованих під прямим кутом або по діагоналі до краю леза. На заключному етапі використання на лезі, більшою частиною на брюшку знаряддя з'являються дрібні зазубрюючі фасетки. Леза цих інструментів могли заздалегідь оброблятися крайовою ретушшю зі спинки, як і на більшості кукрецьких вкладишів, але це не обов'язково¹². Для комплексу ознак від стругання на обсидіанових виробах Єреванської стоянки В. Е. Щелінський вказує в цілому ті ж самі елементи макро- і мікрослідів і визначає серед основних макроознак фасетки викрошування, гостроту і зазубреність леза¹³. А. К. Філіппов розділяє стругальні ножі по дереву, кістці і рогу на дві групи. Знаряддя першої з них, неретушовані і ретушовані, використовувалися звичайно для вибирання матеріалу на окремих ділянках. Інструменти другої групи слугували для вирівнювання поверхні та інших подібних робіт як знаряддя з міцним ріжучим краєм¹⁴. На вивчених нами вкладидах з Кукреку на брюшку простежуються фасетки плоскої загострюючої вищербленості. Вони різних розмірів, завдовжки 8—9 мм. На лезах ці фасетки розміщаються окремо чи групами. Краї деяких з них знівельовані та заокруглені. На виготовлених ділянках лез під мікроскопом простежується полірування, спрямоване під прямим чи близьким до нього кутом до краю леза. Подібні сліди використання відзначенні також на експериментальних стругальних ножах для кістки, рогу і твердих порід дерев (дуб, самшит), виготовлених в експериментально-трасологічній експедиції ІМК Російської АН м. Санкт-Петербурга під керівництвом Г. Ф. Коробкової в Литві і Молдавії. Вкладиши з Кукреку за слідами використання близькі до стругальних ножів першої групи, виділеної А. К. Філіпповим. Необхідно відзначити, що схожі макросліди характерні для експериментальних тесел за тими самими матеріалами. На нерозривний зв'язок функцій стругальних ножів і тесел вказував і С. А. Семенов¹⁵.

Особливе значення має той факт, що вкладидашами стругальних ножів з Кукреку та інших стоянок виконувалися різноманітні операції. Із 101 вкладиша з Кукреку налічується лише 33 знаряддя з однією функцією стругальних ножів з одним чи двома робочими лезами (рис. 1, 3, 7, 8, 10, 13, 14, 16—20, 24, 27, 28). На інших відзначено леза різчиків і різців (рис. 1, 2, 5, 6, 11, 21, 23, 26), бокових скребачок (рис. 1, 1, 12), скobelів (рис. 1, 22), свердел (рис. 1, 4, 25), розверток (рис. 1, 9), ножів для різання м'яса та шкур. Причому різці і різчики кількісно перевищують (виділені на 40 вкладидах). Питання про те, чи використовувалися кукрецькі вкладиши в «додаткових» функціях в тій же справі, що і стругальні ножі або пізніше (після пересформування — ?), є найбільш складним. Якщо одночасне використання стругальних ножів, скobelів, інших скребачок і м'ясних ножів без заміни справи можна легко пояснити¹⁶, то присутність на кукрецьких вкладидах лез різців, різчиків, свердел, розверток і ножів для шкур, швидше за все, було повторним. Так, на трьох вкладидах добре видно, що різцеві сколи були нанесені пізніше, бо вони зріають плоскі фасетки на брюшці (рис. 1, 26), а робоче лезо однієї з розверток сформоване на зламаному дволезевійному стругально-му ножі (рис. 1, 9). Виходячи з цього, поліфункціональність багатьох кукрецьких вкладишів необхідно пояснювати дбайливим ставленням до стандартних пластинчастих заготовок.

Таким чином, під традиційним терміном «вкладиши кукрецького типу»

можна розуміти, зроблені шляхом цілеспрямованого розділення і додаткового ретушування пластин, складові частини знарядь, основною виробничою функцією яких було стругання і тесання твердих порід дерев, кістки і рогу. Тому слід виділяти власно кукрецькі вкладиші, які присутні в ряді мезолітичних і неолітичних комплексів північнопричорноморських культур, від пластинок з підтескою по брюшку (стругальних ножів), що трапляються в інвентарях багатьох археологічних культур кам'яного віку. Наприклад, у так званій анетівській пізньопалеолітичній культурі на Південному Бузі¹⁷. Це важливо ще й тому, що дуже часто на основі наявності в колекціях пластин з підтескою робляться необґрунтовані висновки про належність тієї чи іншої пам'ятки до кукрецької археологічної культури або навіть спроби пошукув її генетичних коренів¹⁸.

Примітки

- ¹ Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды II Международной конференции АИЧПЕ.— Л.—М.— Новосибирск, 1934.— Вып. V.— С. 161.— Табл. IX, 6.
- ² Векилова Е. А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА.— 1966.— № 126.— С. 152.
- ³ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— С. 9, 10.
- ⁴ Даниленко В. М. Кам'яна Могила.— К., 1986.— С. 25, 26.
- ⁵ Степаненко В. А. Кукрекский комплекс стоянки Балин-Кош в Крыму // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977.— С. 9.
- ⁶ Мацкевич Л. Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма.— К., 1977.— С. 34, 53, 54.— Рис. 12, I—5.
- ⁷ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 98, 100.
- ⁸ Коробкова Г. Ф. Экспериментально-трасологическое изучение мезолитических и неолитических орудий // АО 1978.— М., 1979.— С. 347.
- ⁹ Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 37—39.
- ¹⁰ Зберігаються в МАЕ РАН. Інв. № 5396, 5399.
- ¹¹ Сапожникова Г. В. Взаимоотношение культур и хозяйственных комплексов финального палеолита и мезолита Южного Побужья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1986.— С. 12; Яневич О. О. Етапи розвитку культури Кукрек в Криму // Археологія.— 1987.— Вип. 58.— С. 16. Строби візуального визначення функціонального призначення кукрецьких вкладишів належать Д. Ю. Нужному, але, на жаль, опубліковані їх результати суперечать один одному. Пор.: Даниленко В. М. Вказ. праця.— С. 25 і Яневич А. Поздний неолит и мезолит Крыма.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 9.
- ¹² Семенов С. А. Первобытная техника // МИА.— 1957.— № 54.— С. 134.— Рис. 45—49.
- ¹³ Щелинский В. Е. К изучению техники, технологии изготовления и функций орудий мистерской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 100.
- ¹⁴ Филиппов А. К. Проблемы технического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 52.
- ¹⁵ Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— Л., 1968.— С. 107.
- ¹⁶ Филиппов А. К. Указ. соч.— С. 53, 54.
- ¹⁷ Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II.— К., 1989.— С. 41, 42.— Рис. 21, I—10.
- ¹⁸ Станко В. Н. Указ. соч.— С. 90, 106, 107, 112—115.

Г. В. Сапожникова, И. В. Сапожников

К ПРОБЛЕМЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ И ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ВКЛАДЫШЕЙ КУКРЕКСКОГО ТИПА

В статье на основе трасологического и технико-морфологического анализов рассматриваются вопросы функциологии, типологии и техники изготовления вкладышей с подтеской с брюшком из мезолитической стоянки Кукрек в Крыму. Авторы приходят к выводу, что основным назначением вкладышей кукрекского типа является «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

стругание или тесание кости, рога, твердых пород деревьев и предлагают отличать собственно кукрекские вкладыши, для которых характерна значительная стандартизация заготовок, от пластин с подтеской с брюшком, которые встречаются в коллекциях разновременных памятников позднего палеолита-неолита, не связанных с кукрекской культурной традицией.

G. V. Sapozhnikova, I. V. Sapozhnikov

CONCERNING FUNCTIONAL AND TYPOLOGICAL INTERPRETATION OF THE KUKREKIAN TYPE INSERTS

Problems of functionology, typology and way of production of inserts with trimmed abdomen found in Mesolithic site Kukrek in the Crimea are discussed. The authors have come to the conclusion that the Kukrekian type inserts were intended, mainly, to shave or to trim bones, horns, hard species of trees. They suggest to discriminate between Kukrekian inserts proper, characterized by significant standardization of blanks, and plates with trimmed abdomen which are met in collections of numerous different-time sites of the late Paleolithic-Neolithic and are not related to the Kukrekian cultural tradition.

Одержано 25.10.90.

СКІФСЬКІ КУРГАНИ ПОБЛИЗУ с. МАР'ЯНІВКА НА МИКОЛАЇВЩИНІ

Ю. О. Білан, О. Б. Солтис

У статті введено до наукового обігу дані про нові пам'ятки скіфського населення Пойнгуля, досліджені в 1986 р. на Миколаївщині. За виявленими в однотипних могилах матеріалами, кургани Мар'янівського могильника датуються першою половиною IV ст. до н. е. В них були поховані рядові общинники, які належали до трьох нижчих прошарків скіфського суспільства.

У 1986 р. Білоусівський загін Миколаївської новобудовної експедиції ІА НАН України здійснив розкопки курганного могильника на південь від околиці с. Мар'янівка Баштанського р-ну Миколаївської обл.*. Він розташований на плато лівого берега р. Інгул та складався з десяти насипів висотою до 1,5 м, що інтенсивно розорювались (рис. 1). Три з них (к. № 4—6) були насипані над похованнями скіфського часу. Одна скіфська могила була впущена в курган доби бронзи (к. 3)**.

Курган № 3 знаходився за 2 км на південь від околиці села. На початку розкопок його насип мав висоту близько 1,3 м, діаметр — 35 м (рис. 2, 1).

У кургані було 8 поховань: 4 — ямні, 2 — катакомбні, 1 — раннього залізного віку й 1 — скіфське.

Поховання № 6 (скіфське, впускне) розташоване за 6,4 м на південь та 3,3 м на захід від Ро. Здійснене в ямі видовженої, прямоугольної в плані форми з дуже заокругленими кутами та дещо ввігнутою південною стіною. Західна

* Автори висловлюють ширу подяку начальникові Миколаївської експедиції О. Г. Шапошникові за надану можливість використати матеріали розкопок для публікації, а також Є. В. Черненку, О. Є. Фіалко та Л. С. Ключко за консультації.

** Курган № 3 розкопав Ю. С. Гребенников, кургани № 4—6 — О. Б. Солтис. Графічні роботи здійснив П. О. Улько. Малюнок скіфської статуй Г. Л. Свдокимова.

стінка трохи розширяється до дна. Розміри ями становлять $2,1 \times 0,7$ м, орієнтована по осі З—С (рис. 2, II). Дно на глибині 1,55 м від Ро (0,75 м від рівня давнього горизонту).

Небіжчик лежав на спині головою на захід. Череп повернуто право-руч. Права рука була витягнута вздовж тулуба, ліва трохи зігнута в лікті й кисть її лежала на кістках тазу. Ліва нога зігнута під прямим кутом і коліном упиралася в північну стінку ями. Трохи зігнута права нога лежала на гомілкових кістках лівої. У північно-західному куті, за потилицею небіжчика виявлено ребра барана (?). Біля них лежали фрагменти леза залізного ножа (1). Тут знайдені і дві залізні скоби (2), мабуть, від дерев'яного блюда. На тазових кістках ліворуч лежали частини ями, ближче до

Опис знахідок:

1. Лезо залізного ножа (2 фрагменти), клиноподібне в перетині, дуже по-
ганої збереженості. Кінчик та колодочка не збереглися. На поверхні леза є
сліди від дерев'яної обкладки ручки. Довжина фрагментів — 4,2 та 3,1 см.
Ширина леза — 1,5—2,1 см.

2. Скоби залізні (2 екз.) зі слідами дерева на внутрішній поверхні (рис. 2, 2–3). Прямоокутні в перетині, з трохи вигнутою підковальною пластинкою. Розміри — 4,2×1,3 та 2,2×1,3 см. Ширина пластинки — 1,2 см; 0,8 см.

3. Кістяна ворварка у вигляді низько зрізаного конуса з круглим наскрізним отвором у центрі (рис. 2, 4). Висота — 0,47 см, діаметри: нижній — 2, верхній — 0,7, отвору — 0,5 см.

4. Бронзові вістря стріл (4 екз.). Три з них — тригранні, одне — трилопатеве;

а) тригранне, з глибокою напівовальною віймкою в основі граней та схованою втулкою (рис. 2, 5а). Довжина — 2,6, ширина основи — 0,7 см;

б) тригранне, з опущеними донизу ребрами граней, що утворюють шипи, та схованою втулкою (рис. 2, 5б). Довжина — 2,0, ширина основи — 0,7 см;

в) тригранне, пірамідальне з невеликою виїмкою в основі граней та схованою втулкою (рис. 2, 5б). Ширина основи — 0,8, довжина — 2,8 см;

г) трилопатеве, з гострими кінцями лопатей, що утворюють шипи, та схованою втулкою (рис. 2, 5г). Довжина — 2,6, ширина основи — 0,6 см.

Курган № 4 знаходився за 100 м на південь від кургану № 3. Насип повністю розораний. Виділявся на полі скучченням дрібних каменів по колу діаметром 10×18 м. У кургані досліджено два поховання.

Поховання № 1 (впускне) розташоване за 1,5 м на північ від Ро (рис. 3). Вхідний колодязь прямокутної в плані форми з дуже заокругленими кутами, дещо розширяється донизу. Його розміри становлять 1,5×1,6 м. Орієнто-
«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

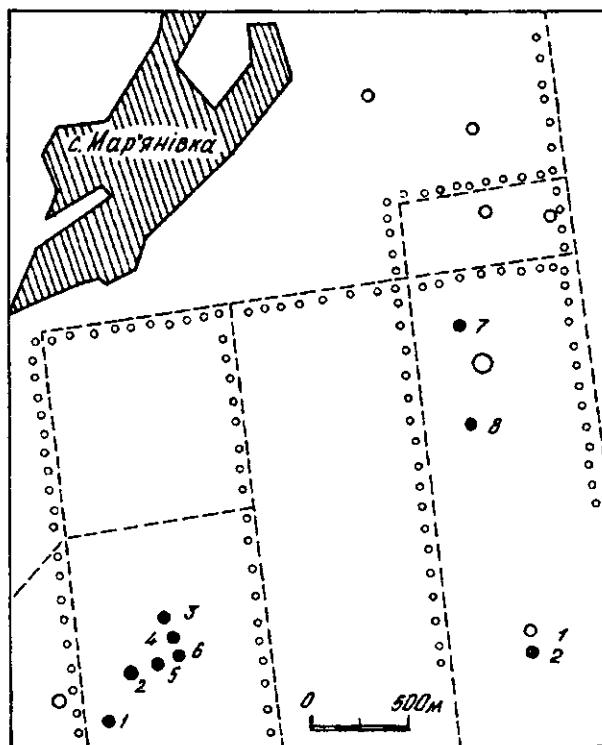

Рис. 1. Схематичний план розташування курганів
Мар'янівського могильника.

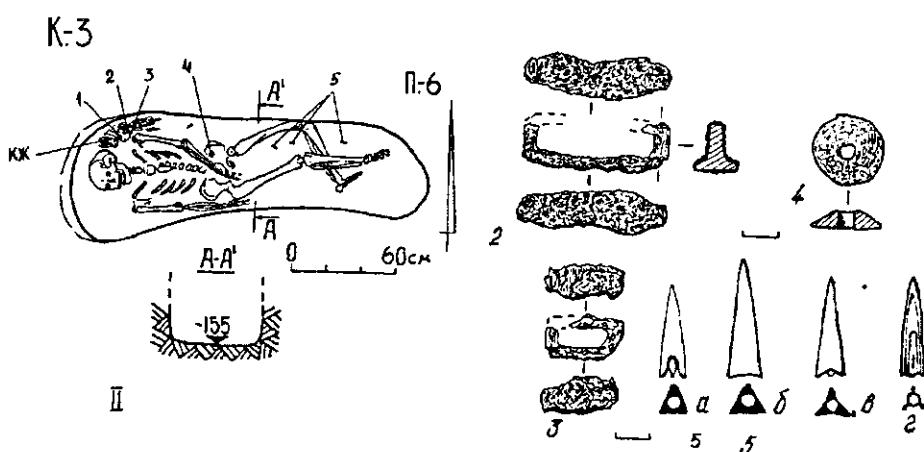
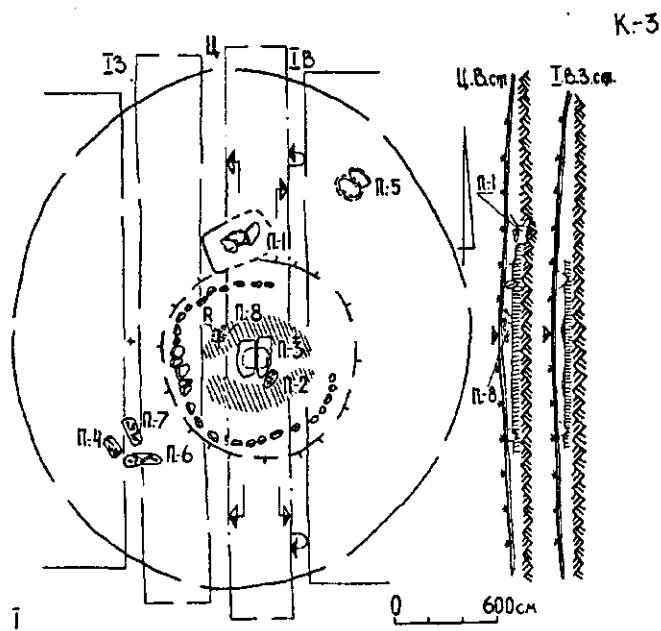

Рис. 2. I — загальний план та профіль кургану 3; II — план та розріз п. 6, к. 3 та речі з нього: 1 — фрагмент ножа; 2, 3 — скоби; 4 — ворварка; 5 — вістря стріл (1—3 — залізо, 4 — кістка, 5 — бронза).

ваний по осі ЗЗПд—ССПн. Глибина — 1,7 м від рівня сучасної поверхні. У західній частині дно знижувалося на 0,35 м. Перед входом до камери був напівкруглий майданчик розмірами 1,1×0,6 м, на якому розташовувався заклад із необрблених каменів розмірами 0,4×0,4×0,15 м. Ці камені спиралися на чотири плити, що лежали на похилому спуску до камери. Ширина закладу — 1,15, висота — 0,5, ширина входу — 1,2 м.

Дно камери на 0,35 м нижче основи закладу (2,4 м від рівня сучасної поверхні). Камера неправильної овальної у плані форми, розмірами $2,4 \times 1,4$ м, орієнтована по осі З—С. В її південній стінці був вихід із грабіжницького лазу довжиною 0,5 та ширину 0,4 м, який вів із камери поховання № 2.

Скелет лежав випростано на спині, головою на ПнЗ. Черепа, кісток правої та частково лівої рук не було.

На дні камери, переважно біля голови, було знайдено безліч окислених фрагментів дрібних бронзових виробів. Праворуч від голови — напівсферична бронзова платівка — аплікація (1), поряд — бронзова кільцеподібна сережка (2); за головою, на грудях та на кисті лівої руки — набори пастового та скляного намиста (3); між тазом та північною стінкою камери — три свинцеві пряслиця (4).

Опис знахідок:

1. Бронзова напівсферична платівка-аплікація з двома отворами по краях (рис. 3, 2). Збереглася погано. Діаметр — 0,7 см.

2. Кільцеподібна сережка, з круглого в перетині бронзового дроту з відламаними кінцями (рис. 3, 1). Діаметр — 4, товщина дроту — 0,2 см.

3. Набори намиста, знайдені:

а) за головою (101 екз.) — кільцеподібні та округлі намистини із склопасті жовтого (більшість), синього та зеленого кольорів (рис. 3, 3а). Жовта склопаста — пориста, непрозора; синя та зелена — напівпрозорі. Діаметр — 0,4—0,6 см, товщина — 1,2 мм;

б) на грудях (78 екз.). Переважно такі, як вищезгадані (73 екз.). Чотири — великі, кільцеподібні із непрозорої зеленої, синьої (2 екз.), та прозорої темно-жовтої склопасті. Їхній діаметр — 0,8—0,9, діаметр отвору — 0,4 см. Одна намистина округла з ребристою поверхнею синього кольору. Діаметр — 0,7 см;

в) на кисті лівої руки (22 екз.). Більшість із них схожі на дрібні намистини, розташовані за головою та на грудях, мають жовтий, зелений та темно-синій кольори (рис. 3, 3б). Діаметр — 0,4—0,6 см. Єй чотири довгі пронизки діжкоподібної форми з прозорої темно-синьої склопасті, орнаментовані прошарком білої. Довжина — 1,3, діаметр — 0,5 см. Ще чотири діжкоподібні довгі пронизки білого кольору з бежевим прошарком збереглися дуже погано та розшарувалися.

Крім вищезгаданих, до складу всіх розсипів входили дрібні кільцеподібні кістяні намистини, що теж дуже погано збереглися. Їх кількість порахувати не пощастило. Діаметр — 0,3—0,4 см.

4. Пряслиця свинцеві літі у вигляді зрізаного конусу (3 екз.):

а) діаметри: нижній — 2, верхній — 0,9; висота — 0,8 см (рис. 3, 4а);

б) Дн — 1,6; Дв — 1; Н — 0,9 см (рис. 3, 4б);

в) Дн — 1,3; Дв — 0,7; Н — 0,6 см (рис. 3, 4в).

Діаметр отвору пряслиць — 0,3—0,4 см.

Поховання № 2 (основне). Розташоване в центрі кургану. Вхідна яма прямокутна в плані з дуже заокругленими кутами, розмірами 1,3×0,8 м. Орієнтована за віссю ЗЗПн—ССПд. З глибини 1 м східна стінка ями похило знижувалася та утворювала уступ шириною 0,2 та висотою 0,15 м, що переходив у сходинку шириною 0,45 м. Дно вхідної ями знаходилося на 0,25 м нижче сходинки (1,4 м від рівня сучасної поверхні) та мало розміри 0,9×0,7 м. Ще нижче на 0,25 м був викопаний короткий дромос довжиною 0,5 м, що розширювався до спуску в камеру. Під стінками дромосу та вхідної ями лежали розкидані грабіжницькими камені від закладу. Край дромосу вертикально обривався до камери на 0,8 м.

Поховальна камера неправильної овальної форми 2,15×0,9—1,3 м, звужена в середній частині. Максимальна глибина — 2,5 м від рівня сучасної поверхні. Могила пограбована через вхідну яму. У північній стінці камери зроблено грабіжницький хід в поховання № 1. У заповненні камери біля дромосу траплялися невеликі (блізько 0,3×0,4 м) камені від зруйнованого закладу, а поблизу грабіжницького лазу лежали кістки тварини (бик?, кінь?) та аморфні фрагменти залізних предметів. За грабіжницьким ходом, у заповненні, біля північної стінки камери знайдено кістки людини, дві склопастові намистини (1) та два вістря стріл (2).

Опис знахідок

1. Намистини округлі, з ребристою поверхнею (2 екз.) із склопасті синього кольору (рис. 3, 6). Діаметри: намистини — 0,6, отвору — 0,2 см.

2. Вістря стріл бронзові тригранні (2 екз.):

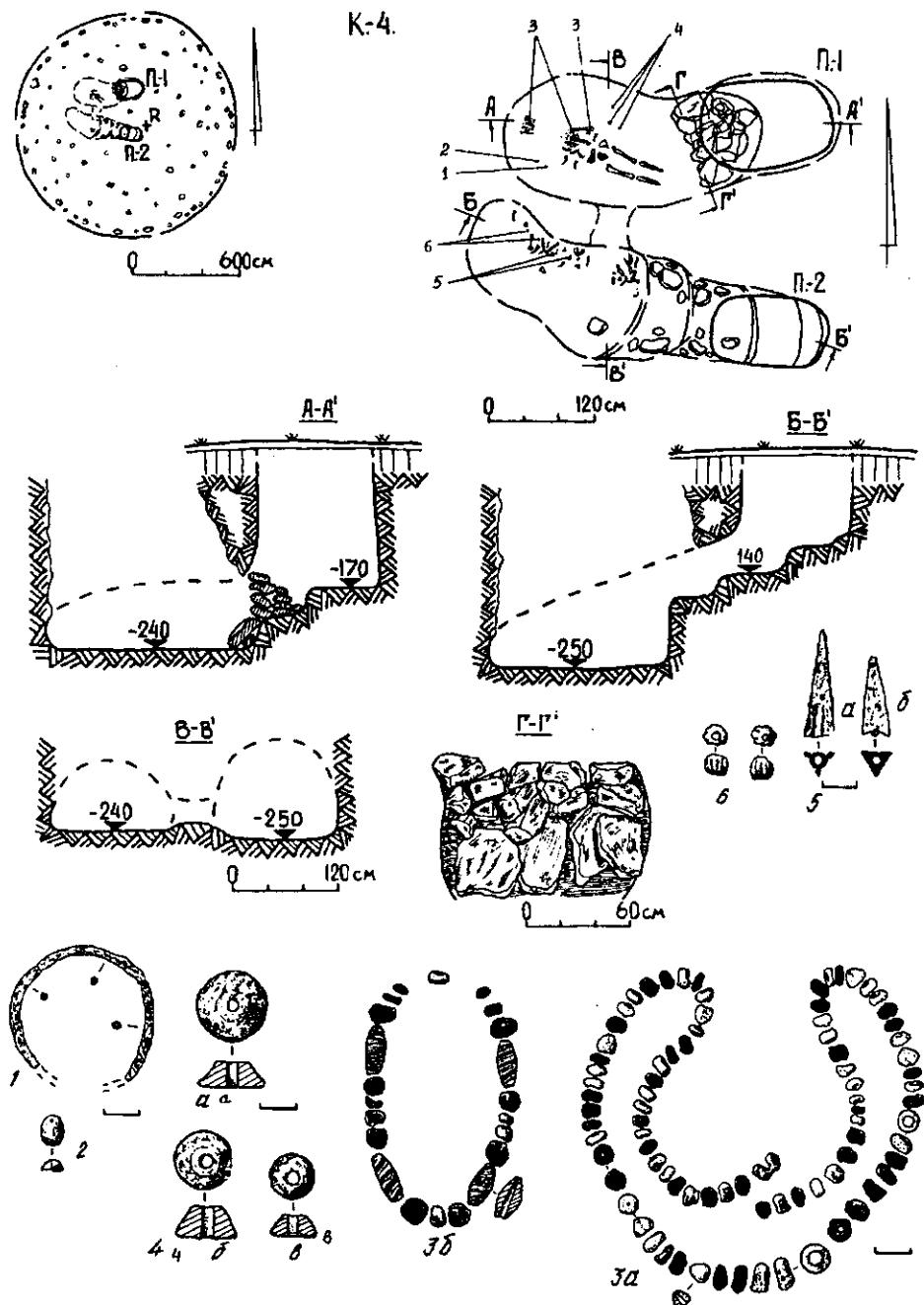

Рис. 3. Загальний план кургану 4; плани і розрізи поховань 1 і 2 та речі з них: 1 — сережка; 2 — платівка-аплікація; 3 — разки намист; 4 — пряслице; 5 — вістря стріл; 6 — намистини (1, 2, 5 — бронза, 4 — свинець; 3, 6 — склопаста; 1—4 — з поховання 1; 5, 6 — з поховання 2).

а) з опущеними донизу ребрами граней, що утворюють шипи, та скованою втулкою (рис. 3, 5б). Довжина — 2,2, ширина основи — 0,8 см;

б) видовженої пропорції з опущеними трохи нижче основи кінцями граней, що утворюють шипи, за втулкою, що дещо виступає і виділяється на гранях на $1/3$ висоти (рис. 3, 5а). Довжина — 3,5, ширина основи — 0,8 см.

Курган № 5 знаходився за 100 м на південь від кургану № 4. Круглий в плані насип розкопували, залишаючи центральну бровку за віссю Пн—Пд. Висота насипу — 0,20, діаметр — близько 20 м.

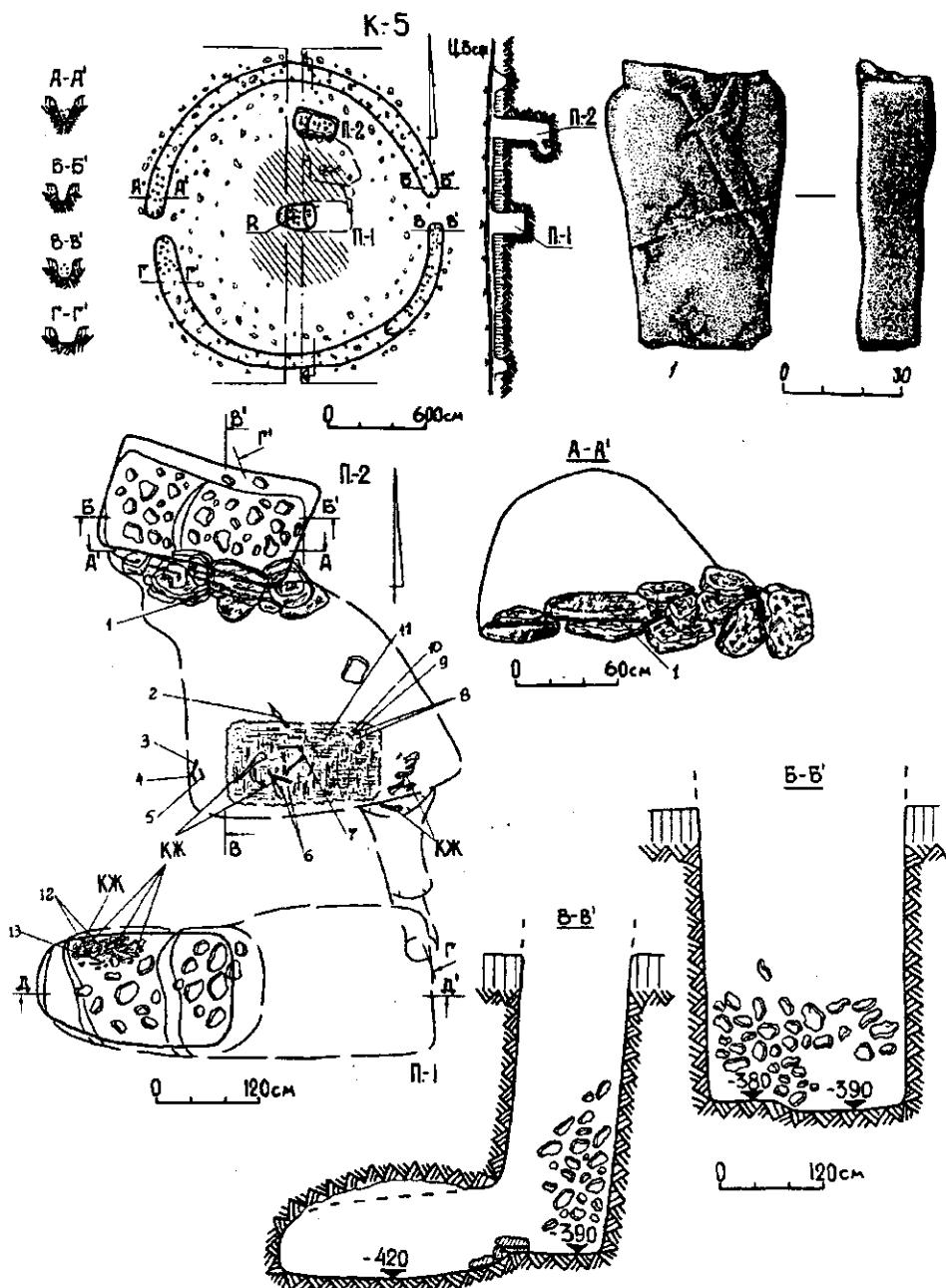

Рис. 4. Загальний план та профіль кургану 5; плани і розрізи поховань 1, 2 та речі з них: 1 — фрагмент статуї; 2 — фрагмент підтока; 3 — фрагмент пера списа; 4 — підток списа; 5 — уламок клинка однолезового меча; 6 — вістря стріл; 7 — вістря дротика; 8 — намистини; 9 — уламок клинка дволезового меча; 10 — фрагмент леза ножа; 11 — уламки платівки; 12 — фрагменти підтока; 13 — коліщатко (1 — вапняк; 2, 5, 7, 9, 10, 12 — бронза; 8 — склопаста; 11 — спрібло; 13 — свинець; 1—11 — з пох. 2; 12, 13 — з пох. 1).

Під насипом відкрито рів діаметром 18 м з двома перемичками на сході та заході шириною 1,2—1,4 м. Ширина рову на рівні материка — 0,8—1,2 м, біля дна — 0,5—0,7 м, глибина — 0,8—1,4 м від рівня давньої поверхні. У заповненні рову, переважно біля перемичок, траплялися фрагменти стінок амфор та кістки тварин (кінь?, бик?). У кургані виявлено два поховання (рис. 4).

Поховання № 1 (основне). Розташоване в центрі кургану. Вхідна яма «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

трапецієподібної в плані форми із заокругленими кутами, розмірами $2,3 \times 0,95 - 1,35$ м. Орієнтована за віссю З—С. На північ та південь від ями були розміщені сегментоподібні в плані материкові викиди, розмірами $6,0 \times 3,5$ м та потужністю до 0,3 м. Біля західної стінки ями на глибині 1,2 м від рівня давньої поверхні залишена сходинка шириною 0,4 м. Дно ями — на глибині 2 м від рівня давньої поверхні. В її заповненні та на дні траплялися камені від зруйнованого грабіжниками закладу. У північній частині — кістки людини та тварини (корова?), а також фрагмент залізного підтона, мабуть, списа (1) та свинцеве коліщатко (2). У східній частині вхідної ями дно похило спадало до камери на 0,35 м ($2,35$ м від рівня давньої поверхні). У плані вона прямокутна із заокругленими кутами, розмірами $2,9 \times 1,8$ м. Орієнтована за віссю З—С.

Опис знахідок:

1. Фрагмент підтона (втулки?) списа, згорнутий із залізного листа товщиною 0,2 см. Діаметр — 2,3 см; довжина, що збереглася, — 3,5 см.

2. Коліщатко свинцеве лите з шістьма спицями та маточиною, що виступає з обох боків (рис. 5, 12). Діаметр обідка — 2,5 см, зовнішній діаметр маточини — 0,95 см, внутрішній з одного боку, де вона виступає, менший — 0,55, з другого — 0,65 см; довжина маточини — 1 см.

Поховання № 2 (впускне). Розташоване за 5,5 м на північ від Ро. Вхідна яма прямокутна в плані, розмірами $2,4 \times 1,2$ м. Орієнтована за віссю ПнЗ—ПдС, дно на глибині 3,9 м від Ро (3,6 м від рівня давньої поверхні). З глибини 2,2 м в заповненні ями траплялися необроблені камені, розмірами близько $0,6 \times 0,3 \times 0,2$ м, із зруйнованого грабіжниками закладу, який знаходився у південній стінці. Від нього збереглися *in situ* лише два ряди горизонтально складених плит. Центральною у верхньому ряду лежала нижня частина скіфської статуї із вапняку-черепашнику, трапецієвидної у плані форми, розмірами $0,73 \times 0,46 \times 0,2$ м*. Статуя схожа на стилізовану чоловічу постать з прокресленою талією. На лицьовому боці прокреслено меч із брускоподібним навершям та метеликоподібним(?) перехресям. Він вкладений у піхви, що мають отвір у боковій лопаті, та підвішений до гладенького паска спереду, вістрям до стегна. Загальна ширина закладу — 2,4 м; висота, що збереглася — 0,45 м.

Вхід до камери арковий, має ширину — 2,4 та висоту — 0,9 м. Дно вхідної ями полого спускається до камери на глибину 4,2 м від Ро (3,9 м від рівня давньої поверхні). Камера трапецієвидної в плані форми, розмірами $3,2 \times 2,2 - 2,8$ м. Викопана в південно-західній стінці вхідної ями, у напрямку на південний схід. Орієнтована за віссю З—С. Праворуч від входу до камери зроблена ніша шириною 0,5, висотою 0,5 та глибиною 0,6 м для розміщення частини каменів закладу. Біля південної стінки камери зафіксована прямокутна в плані підстилка, розмірами $1,8 \times 0,9$ м, орієнтована за віссю З—С. Вона складалася із шару шкіри, під яким лежав шар дерева товщиною до 0,7 см. Дно під підстилкою посипане крейдою.

За межами підстилки знайдено: біля західного краю — залізний підток списа чи дротика (1), уламок клинка однолезового меча (2) та кінчик залізного вістря списа; біля південного — кістки тварини; біля східного — ребра барана (?) та фрагмент леза залізного ножа (3). На підстилці та в заповненні залишилися: в західній частині — пофарбовані окисами бронзи гомілкові кістки, у центральній — вістря дротика (4), а в північній — вістря списа (5), у південній — три бронзових вістря стріл (6), у північно-східній — два фрагменти срібної платівки (7), чотири аморфні фрагменти залізних предметів, 29 намистин із склопасті (8), уламок клинка дволезового меча (9).

У південній стінці камери, біжче до південно-східного кута, прокопано овальний в перетині грабіжницький хід, що вів до поховання № 1. Висота його — 0,35, ширина — 0,55, довжина — 2 м. Дно лазу було на 0,4 м вище дна камери і закінчувалося тупиком, який виявився на 1,45 м нижче північно-східного кута камери поховання № 1.

* У праці В. С. Ольховського та Г. Л. Федокимова¹ помилково вказано місце знахідки статуї в кургані № 4.

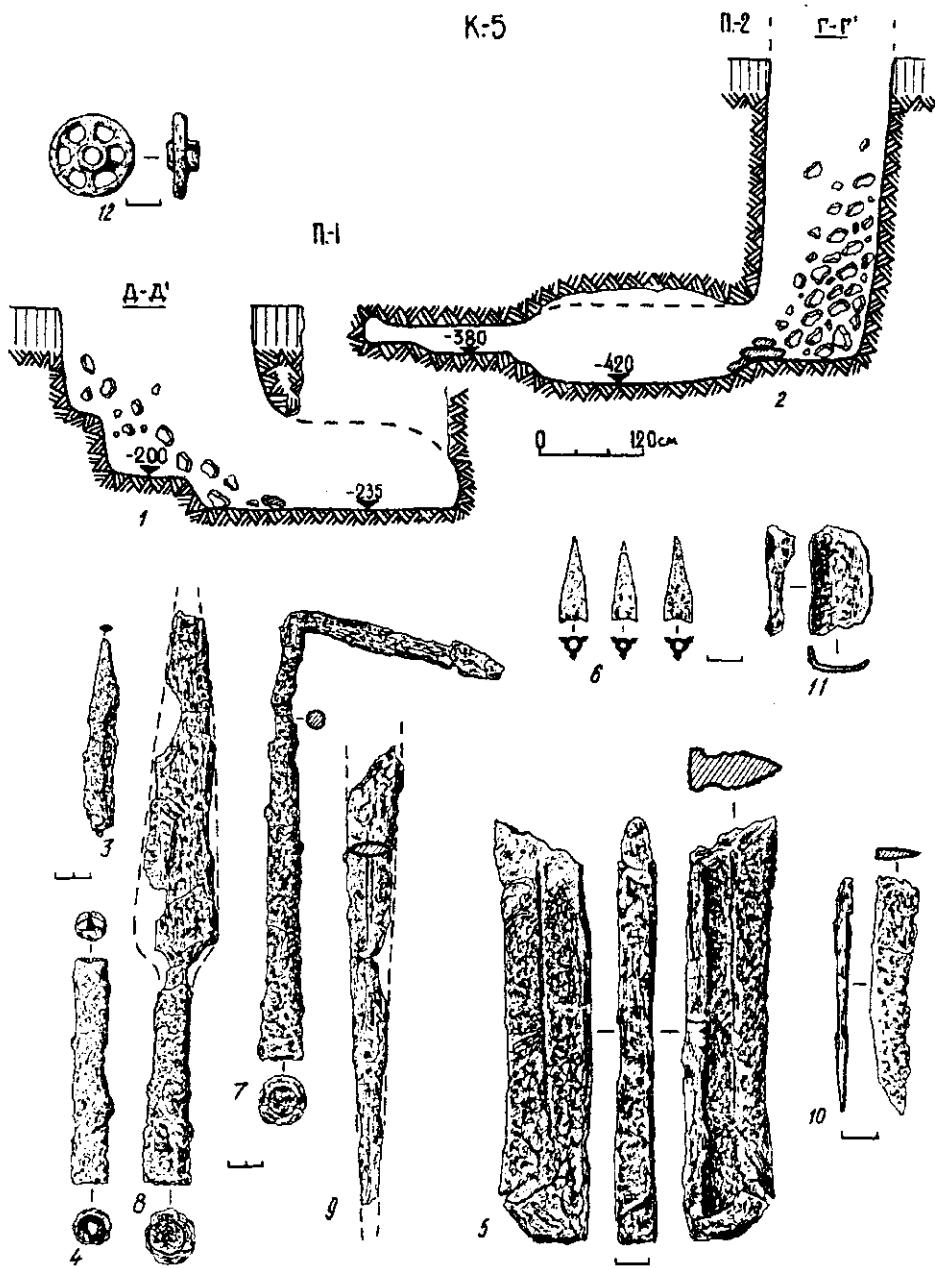

Рис. 5. Розрізи поховань 1, 2 кургану 5 та речі з них: 1 — розріз п. 1; 2 — розріз п. 2; 3 — фрагмент вістря списа; 4 — підток списа; 5 — уламок клинка однолезового меча; 6 — вістря стріл; 7 — вістря дротика; 8 — вістря списа; 9 — уламок клинка дволезового меча; 10 — фрагмент леза ножа; 11 — уламок платівки; 12 — коліщатко (3—5, 7—10 — залізо; 6 — бронза; 11 — срібло; 12 — свинець; 3—11 — з поховання 2; 12 — з поховання 1).

Опис знахідок:

1. Підток списа чи дротика. Згорнутий у циліндричну трубку із залізного кованого листа, товщиною — 0,2 см. Довжина — 13, діаметр — 2 см.

2. Уламок клинка залізного однолезового меча з прямою спинкою, дещо ввігнутим клиноподібним у перетині лезом та неглибокими двосторонніми чітко виявленими нервюрами: однієї широкої — біля спинки, та вузької — паралельної їй (рис. 5, 5). Довжина уламку — 12,5, ширина — 2,5, товщина спинки — 1,1 см, ширина нервюр — 0,6 та 0,2 см.

3. Фрагмент леза залізного ножа (рис. 5, 10). Воно ввігнуте, клиноподібне

в перетині, з горбатою спинкою. Дуже погано збереглося. На лезі зафіковані сліди від дерев'яної ручки. Довжина леза — 7, максимальна ширина — 1,3, товщина спинки — близько 0,3 см.

4. Вістря дротика залізне із жалоподібним пером, круглим у перетині стрижнем та довгою втулкою, що плавно розширюється до нижнього краю, на якому є комірець (рис. 5, 7). Кінчик голівки відламаний. Загальна довжина — 38, довжина голівки — 3,3, ширина — 1,8 см. Діаметри втулки: біля комірця — 2,8, біля голівки — 1,3 см. Усередині втулки збереглися залишки дерев'яного держака. На відстані 12,6 см від кінчика стрижень зігнутий трохи більше, ніж на 90°.

5. Вістря списа залізне з гостролистим лінзоподібним у перетині пером, що різко під тупим кутом переходить у слабоконічну втулку з комірцем (рис. 5, 3, 8). Кінчик пера та втулка відламані. Усередині втулки збереглися залишки дерев'яного держака. Загальна довжина вістря списа — 39, довжина пера — 26,5, максимальна ширина — 5, довжина втулки — 12,5 см. Діаметри втулки: біля комірця — 3,3, біля пера — 2,2 см.

6. Вістря стріл бронзові тригранні (3 екз.) із зрізаними під тупим кутом до основи та опущеними донизу ребрами граней, що утворюють шипи, П-подібною віймою та схованою втулкою (рис. 5, 6). Довжина — 2,4, ширина основи — 0,8 см.

7. Уламки срібної платівки (2 екз.), розмірами 2,6×2,3 та 3,0×1,8 см. Край останньої загнутий під прямим кутом (рис. 5, 11). Товщина платівки — 0,2 см.

8. Намистини кільцеподібні (29 екз.) із склопасті синього (11 екз.) та зеленого (18 екз.) кольорів. Діаметр 0,3—0,5, товщина 0,1—0,2 см, діаметр отворів 0,2—0,3 см.

9. Уламок клинка залізного дволезового меча, лінзоподібного в перетині, що рівномірно звужується до кінчика (рис. 5, 9). На його поверхні є кілька канелюр. Довжина уламку — 26,5, максимальна ширина — 3, мінімальна ширина — 1,2, товщина — 0,9—1,1 см.

Курган № 6 знаходився за 50 м на південний схід від кургану № 4. Насип повністю розораний. Виділявся на полі скupченням дрібних каменів по колу та світлою плямою розтягнутого під час оранки викиду. У кургані досліджена одна могила з двома входними ямами (рис. 6).

Вхідна яма № 1 (основна). Трапецієвидної в плані форми, розмірами 2,4×1,1—1,3 м. Орієнтована за віссю З—С. До низу яма розширяється і досягає розмірів 2,65×1,25—1,6 м. Дно починається з глибини 3,7 м від рівня сучасної поверхні (3,3 м від рівня материка) та похило спускається до камери на глибину 4 м від рівня сучасної поверхні.

Поховання пограбовано через цей вхід. На глибині 2,4 м від рівня сучасної поверхні біля східної стінки ями було зафіковано камені, які лежали на твердому, заплілому ґрунті, що доходив до другого нерозібраного ряду закладу. Він розміщувався в західній стінці та був складений із пласких необрблених вапнякових плит, укладених горизонтально. Ширина закладу — 1,5 м, висота, що збереглася — 0,4 м. Ширина входу до камери — 1,55 м, висота, що збереглася — 1 м.

Вхідна яма № 2 (впускна) розташована за 2,1 м на південний схід від входної ями № 1. Вона прямокутної в плані форми, розмірами 1,6×1 м. Орієнтована за віссю ПнЗ—ПдС. Дно на глибині 3,6 м від рівня сучасної поверхні. Яма викопана похило до входу в камеру, що знаходився в північному її куті та був закритий незайманим грабіжниками закладом із пласких необрблених каменів, покладених горизонтально. Ширина входу до камери — 0,9, висота — 0,8 м. На камені третього ряду лежав срібний перстень (1).

Камера трапецієвидної в плані форми, розмірами 2,8×1,2—1,9 м. Орієнтована за віссю З—С. У південній її стінці, біля входної ями № 2, викопана ніша, розмірами 2,1×0,4 м. Дно камери знаходилося на глибині 4,1 м від рівня сучасної поверхні (3,7 м від рівня материка). На дні та в заповненні біля північно-західного кутка камери знайдено розкидані грабіжниками кістки дорослої людини та підлітка, а також срібні персні (2), вістря стріл

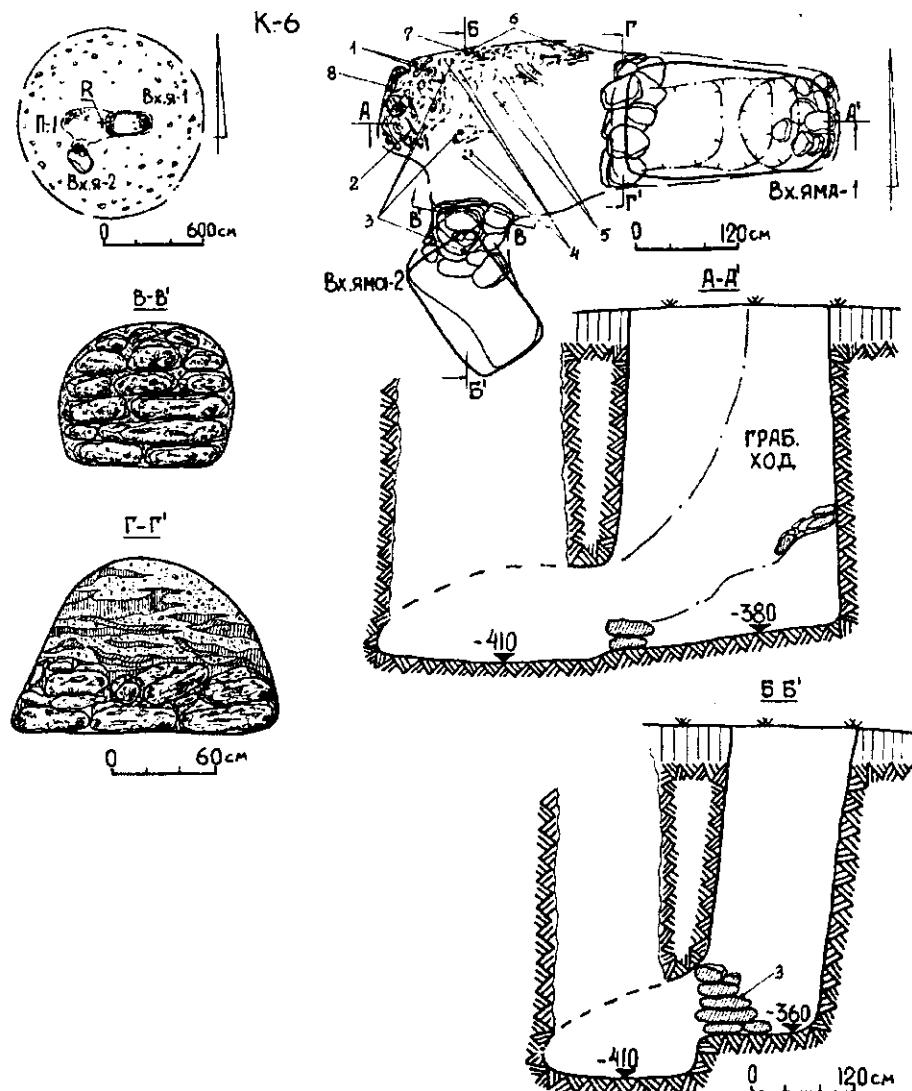

Рис. 6. Загальний план кургану 6; план і розрізи поховання та речі з нього; 1 — сережки; 2 — ніж; 3 — персні; 4 — намистини; 5 — підвіски; 6 — вістря стріл; 7 — шпилька; 8 — фрагменти леза ножа (1, 5 — золото; 2 — залізо, кістка; 3 — срібло; 4 — склопаста; 6, 7 — бронза; 8 — залізо).

(3), намистини (4, 5), ніж (6), фрагменти леза ще одного ножа (7), бронзова шпилька (8), золоті підвіски (9) та сережки (10).

Опис знахідок:

1. Перстень срібний з пласким, круглим у плані щитком та незімкненими кінцями, що заходять один за один (рис. 7, 3а). Вирізаний із суцільного листа срібла товщиною 0,6—0,7 мм. Діаметри: щитка — 1,9, кільця — 1,9 см.

2. Персні срібні (3 екз.). Аналогічні за типом та розмірами вищезгаданому (рис. 7, 3б). Щитки і дужки в них обламані. Два персні збереглися у фрагментах, від одного лишилася лише частина дужок та щитка.

3. Вістря стріл бронзові (33 екз.). Тридцять два — тригранні, одне — трилопатеве:

а) трилопатеве, з гострою піраміdalною голівкою, опущеними лопатями, що утворюють шипи та втулкою, що виступає. Довжина — 3,4, ширина основи — 0,9, діаметр втулки — 0,5 см (рис. 7, 6а);

б) тригранне, з опущеними трохи нижче основи ребрами граней, що ут-

ворюють шипи та схованою втулкою. Довжина — 3, ширина основи — 0,7 см (рис. 7, 6б).

в) тригранні, з опущеними нижче основи ребрами граней, що утворюють шипи, виймкою на 2/3 довжини з прямокутною перемичкою та схованою втулкою (16 екз.). Довжина — 2,5—3, ширина основи — 0,7—0,8 см (рис. 7, 6г);

г) тригранні з опущеними нижче основи ребрами граней, що утворюють шипи, П-подібною виймкою та схованою втулкою (15 екз.). Довжина — 2,5—3,4 см, ширина основи — 0,7—0,8 см (рис. 7, 6а).

4. Намистини кільцеподібні, склопастові (4 екз.). Три з них — зеленого, одна — жовтого кольорів (рис. 7, 4б). Діаметр — 0,5, ширина — 0,2 см.

5. Намистини пастові великі (5 екз.), схожі на сплющену кулю, з косими рядами вічок (рис. 7, 4а). Чотири з них — темно-синього кольору з білими вічками, одна — наполовину біла, наполовину зелена з шарувато-щітковими вічками, диски яких перемежовуються та мають біле й темно-синє забарвлення. Діаметр намистин — 1,8—1,9, ширина — 1,2—1,6, діаметр отворів — 0,6—0,7 см.

6. Ніж залізний з кістяною ручкою (рис. 7, 2). Лезо клиноподібне в перетині, пряме, з горбатою спинкою. Кінець обламаний. Ручка восьмигранна в перетині. Лезо входить у паз ручки на 3,5 см та прикріплена до неї двома залізними заклепками діаметром — 0,3 см. Довжина: леза — 7, ручки — 9,3 см; розміри ручки в перетині — 1,8×1,4 см; ширина леза — 2,1 см, товщина спинки — 0,4 см.

7. Уламки леза залізного ножа (рис. 7, 8). Лезо, клиноподібне в перетині, пряме, з горбатою спинкою. Загальна довжина — 8 см, максимальна ширина — 1,3, товщина спинки — 0,3 см.

8. Шпилька бронзова із круглого в перетині стрижня, один кінець якого був загострений (кінчик обламаний), а другий — розклепаний, у результаті чого утворилася сплющена овальна в плані голівка довжиною — 2, ширину — 0,7 та товщиною — 0,1 см (рис. 7, 7). Загальна довжина шпильки — 0,2 см, діаметр стрижня — 0,2 см.

9. Підвіски золоті у вигляді бутону (6 екз.), порожнисті, що складаються із двох спаяних тиснених (4 екз.) рифленої та гладенької половинок (рис. 7, 5). До одного з кінців припаяне дротяне кільце для підвішування. Висота підвісок — 1,6, ширина — 0,7, діаметр кільця — 0,4 см.

10. Сережки кільцеподібні золоті (2 екз.) з медальонами, що складаються із двох спаяних тиснених половинок із зображенням змісного та рукокрилої скіфської богині Апі анфас, та з порожнистими підвісками-«бутонами», що теж складаються із двох спаяних половинок (рис. 7, 1). Кільце однієї сережки зроблене із круглого в перетині дроту, а другої — із чотиригранного в перетині, крученої. Кінці кільце загострені та заходять один за один. До двосторонніх медальонів припаяно по пластинчастому рифленому вушку та по 8 дротяних кілечок (по два з лівого та правого боків й чотири знизу), до яких за допомогою проміжних кілечок прикріплені підвіски у вигляді бутону. Діаметр кільце — 2,6 та 2,3 см. Розмір медальонів — 3,5×3,0 см. Загальна висота сережок — 8,8 та 8,6 см. Розміри підвісок аналогічні описаним вище. Одна сережка з круглим в перетині кільцем не має однієї бокою підвіски.

Усі досліджені насипи розорані і виділялися на поверхні скученням дрібних каменів (табл. 1). В одному з курганів (к. 5) знайдено рів із залишками тризни та двома перемичками — на заході та сході. Переважають кургани з двома похованнями. В одному з них (к. 6), було поховання з двома вхідними ямами. Домінуючим типом похованальної споруди є катакомба, у якої довгі осі вхідної ями та камери знаходяться на одній (к. 4, п. 1—2; к. 5, п. 1; к. 6) чи майже одній лінії із зміщенням у бік (к. 5, п. 2). Орієнтовані вони за віссю З—С, іноді з відхиленнями. Вхідні ями прямокутної чи трапецієвидної форми в плані, з заокругленими кутами, площею були приблизно удвічі менші від камер, підівальної, трапецієвидної чи прямокутної в плані форм. У двох похованнях (к. 4, п. 2; к. 5, п. 1) є по одній сходинці. В одному з них (к. 4, п. 2) — короткий дромос. У всіх випадках вхід до камери закрито кам'яним закладом. Переважають поодинокі поховання, в одній мо-

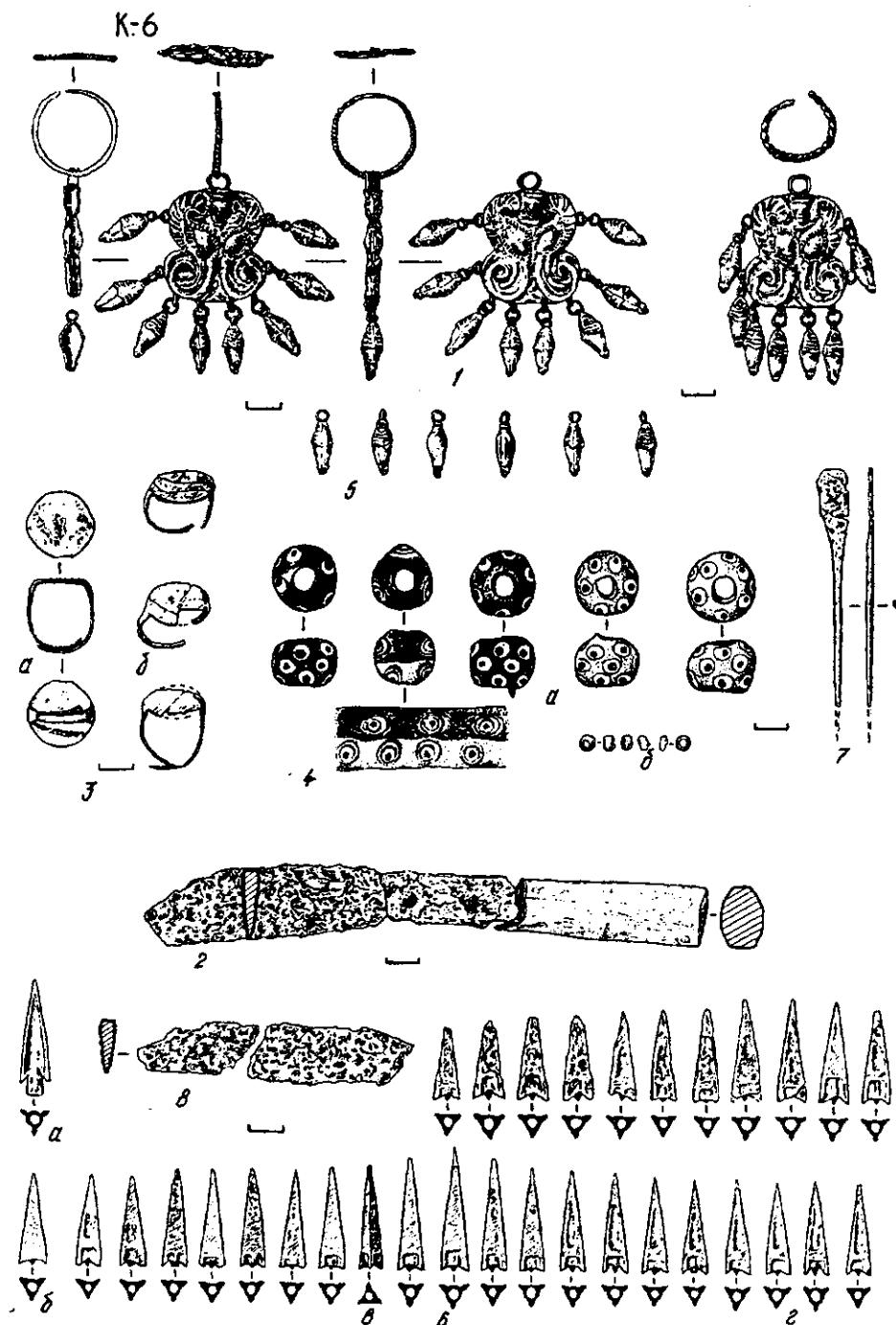

Рис. 7. Речі з кургану 6: 1 — сережки; 2 — ніж; 3 — персні, 4 — намистини; 5 — підвіски; 6 — вістря стріл; 7 — шпилька; 8 — фрагменти леза ножа (1, 5 — золото; 2 — залізо, кістка; 3 — срібло, 4 — склопаста; 6, 7 — бронза, 8 — залізо).

гилі (к. 6) — парне, в якому одного небіжчика внесли в камеру через другу вхідну яму.

Ймовірно, основним обрядом поховання було трупопокладення на спину з випростаними вздовж тіла кінцівками, що характерно для скіфів. За розміщенням залишків кістяків таку позу небіжчиків зафіксовано лише в двох могилах (к. 4, п. 1; к. 5, п. 6). Якщо зважити на однотипність поховань

них споруд, то можна припустити аналогічне положення кістяка і в інших пограбованих камерах Мар'янівського могильника. Варіантом витягнутого положення є схрещення ніг в гомілках та покладення лівої кисті на таз (к. 3, п. 6). Таке положення кінцівок дослідники пов'язують із східним савромато-сарматським² або грецьким впливами³.

Простежується певна закономірність в орієнтації поховань. Так, коли в катакомбі даного типу камеру викопували в західній стінці вхідної ями, то небіжчика клали головою на захід, а якщо у східній — то на схід. Таким чином, у могильнику переважає, ймовірно, західна орієнтація (к. 3, п. 6; к. 6) та з невеликими відхиленнями (к. 4, п. 1—2). Лише у двох могилах (к. 5, п. 1—2) небіжчики лежали, мабуть, головою на схід — характерна риса для греків Північного Причорномор'я. Така орієнтація померлих на рубежі VI—V ст. до н. е. стала поширеною серед варварських поховань Приольвійської групи⁴. Це ще одне свідчення того, що різnobічні тісні стосунки з сусідніми грецькими містами-колоніями сприяли еллінізації частини скіфського населення, зокрема Степового Побужжя.

В одній катакомбі (к. 5, п. 2) померлий лежав на підстилці з дерева та шкіри та на крейдяній підсипці.

Залишки жертовної їжі (кістки тварин) простежені в чотирьох похованнях (к. 3, п. 6; к. 4, п. 2; к. 5, п. 1—2), у двох із них (к. 3, п. 6; к. 5, п. 2) вони зафіксовані біля голів померлих разом з ножем.

До складу інвентаря входила зброя, знаряддя праці, прикраси та предмети туалету. Із зброї найчисленнішу групу складають бронзові вістря стріл: три-гранні (40 екз.) і трилопатеві (2 екз.). Вони були майже в кожному похованні могильника. Скіфи використовували ці вістря протягом другої половини V—IV ст. до н. с.⁵. Вістря дротика та списа з гостролистим пером (к. 5, п. 2) побутували у скіфського населення в IV ст. до н. е.⁶.

Мечі представлені двома фрагментами клинків: дволезового та однолезового (к. 5, п. 2). Клинок дволезового меча, лінзоподібного в перетині, має вигляд видовжного трикутника. Таку форму клинків застосовували в Північному Причорномор'ї з кінця V ст. до н. е. та пізніше⁷. На його поверхні виділяється кілька канелюр. Подібний клинок був у меча з антенним навершям у вигляді кігтів з «вічками» біля основи та псевдотрикутним перехрестям з к. 6, п. 1, розкопаного поблизу с. Тимофіївка Миколаївської обл.⁸. Такі мечі датуються кінцем V—IV ст. до н. е.⁹.

Привертає увагу уламок клинка однолезового меча з прямою спинкою та дещо ввігнутим, заокругленим на кінці та клиноподібним у перетині лезом. Особливістю його є наявність з обох боків клинка чітко виявлених нервюр: однієї широкої — біля спинки, та вузької, паралельної їй. Це, певно, махайра, але в скіфській переробці. Поодинокі знахідки цих мечів відомі на Кавказі та в Північному Причорномор'ї в VI—IV ст. до н. е.¹⁰. Класичні грецькі зразки знайдені в могильнику Гуад-іху в Абхазії¹¹ та в гробниці поблизу Керчі. До махайр належить також меч з некрополя Мірмекія та частина меча у вигляді голови трифона (ручка) з третього Семібратьнього кургану¹². На думку Є. В. Черненка унікальними для усього Північного Причорномор'я є знахідки частин клинка махайри. Один такий уламок, знайдений у 1975 р. в напівземлянці № 22 в Ольвії, датується рубежем третьої та останньої чверті VI ст. до н. с.¹³. У пам'ятках Скіфії мар'янівський клинок махайри є першим із згаданих.

У похованнях даного могильника представлені знаряддя праці. У трьох із них (к. 3, п. 6; к. 5, п. 2; к. 6) знайдено чотири ножі, а в двох (к. 4, п. 1; к. 5, п. 1) — чотири пряслиця. Ножі дуже характерні для скіфського часу. Вони, як правило, з горбатою спинкою, прямим або ввігнутим клиноподібним у перетині лезом та дерев'яною чи кістяною ручкою. Датуються IV ст. до н. е.¹⁴. Свинцеві пряслиця у вигляді зрізаного конусу з'явилися в скіфських пам'ятках Нижнього Подніпров'я також з IV ст. до н. е.¹⁵. Виділяється коліщатко із свинця з шістьма спицями та маточиною, що виступає з обох боків (к. 5, п. 1). В. С. Ольховський згадує про подібні вироби із п'яти скіфських поховань IV ст. до н. е. із Степового Причорномор'я та відзначає, що вони часто траплялися в Подністров'ї та на Інгульці¹⁶. Оскільки у двох випадках

(к. 6, п. 1 Дмитрівського могильника, Північна ніша ЦПС кургану Огуз) вдається зафіксувати положення цих речей біля голови небіжчика, це дало привід В. Г. Петренко визначити їх як підвіски та пов'язати з прикрасами голови¹⁷. Але, мабуть, треба віддати перевагу точці зору В. С. Ольховського, який вважає ці предмети пряслицями. Це підтверджується й різницею в 1 мм діаметрів отворів у маточині коліщатка, що публікується. Крім того, вони були є й солярними символами та могли виконувати роль амулетів¹⁸.

Прикраси та предмети туалету представлени пастовими та скляними намистинами, срібними перснями, бронзовими платівкою-аплікацією та шпилькою, бронзовою та золотою сережками й золотими підвісками.

Найчисленніші з них — намистини. В одному похованні (к. 4, п. 1) вони складали три набори. Переважають кільцеподібні або округлі, трапляються й округлі з ребристою поверхнею. Ці прикраси відомі з VI ст. до н. е., але скіфські жінки мали їх ще й у IV ст. до н. е.¹⁹. Довгі пронизки у вигляді діжечок із спіралеподібним орнаментом були у вжитку в IV ст. до н. е., але, на думку дослідників, могли використовуватися і раніше²⁰. Для VI—IV ст. до н. е. характерні також великі темно-сині намистини з двома чи трьома косими рядками частик шарувато-щиткових вічок, диски яких мають, як правило, біле або синє забарвлення²¹.

Більшість намистин походять з Ольвії²². Але не виключено, що вони могли потрапляти до Скіфії й з деяких поселень Ольвійської хори, де виробляли різні предмети вжитку для збуту в скіфському середовищі.

Одним з таких центрів склоробного, залізоробного та бронзоливарного виробництва в VI—V ст. до н. е. було Ягорлицьке поселення, майстри якого спеціалізувалися на виготовленні скляних та пастових намистин, скіфських бронзових вістер стріл, свинцевих прясл тощо²³.

Пластиначасті безрозмірні персні з пласким круглим у плані щитком (к. 6) з'являються у Степовому Причорномор'ї з IV ст. до н. е.²⁴. Аналогічні прикраси із золота знайдені в багатьох жіночих похованнях Десного, Мординівського та Мелітопольського курганів, Товстої Могили та ін. Такі ж персні, але із срібла, знаходять в могилах середніх верств скіфського суспільства.

Кільцеподібні сережки були поширені в IV ст. до н. е. як у Степовій Скіфії, так і в Лісостеповому Подніпров'ї²⁵. Для рядового населення їх виготовляли із бронзи (к. 4, п. 1), а для заможної частини скіфського суспільства — із коштовних металів, та ще й з різноманітними підвісками. Так, в одному з поховань могильника (к. 6) знайдено дві золоті кільцеподібні сережки з двостороннім медальйоном у вигляді скіфської богині Апі анфас та з підвісками «бутонами». Вони зберігаються з 1991 р. в Музеї історичних коштовностей України*. Схожі парні золоті сережки знайдені в 1972 р. в к. 2, п. 3 поблизу с. Бутори Григоріопольського р-ну Молдови²⁶ та в к. 8, п. 3 (парне) поблизу с. Тягинка Бериславського р-ну Херсонської обл.²⁷. Усі вони відтиснуті різними матрицями, але, мабуть, за єдиним зразком, оскільки форма, розмір медальйонів, а також ракурс та манера зображення на них майже одинакові. Збігається й кількість (по 8) та місце кріплення підвісок. Лише у сережок з кургану поблизу с. Тягинка їх було на дві більше**. Медальйони останніх дуже схожі на мар'янівські. Тільки в них замість відсутніх вушок з обох боків голови богині Апі пробито отвори для підвішування на срібне кільце. Крім того, в мар'янівських медальйонах пружок навколо грудей богині оформлено навскінні насічками. Розрізняються всі ці вироби за формою підвісок: у вигляді бутону з гладенькою поверхнею — у буторських; подібні до жолудя — у тягинських та з хвилястим рифленням у верхній частині — в мар'янівських. Є відмінності також в орнаментації головного убору типу калаф на голові зображеній богині.

Якщо взяти до уваги пункти цих знахідок, то найбільш вірогідним центром виробництва вищезгаданих сережок може бути Ольвія. Проте не слід

* Їх інвентарний № АЗС-3839/1-2. Вага — 10,27 та 11,16 г; проба — 500. Уперше опубліковані в австрійському каталогі: Gold aus Kiew.— Wien, 1993.— Kat. № 49.

** Автори висловлюють подяку Г. Л. Євдокимову за надану можливість використати деякі матеріали його розкопок для інтерпретації.

Таблиця 1. Характеристика поховального обряду Мар'янівського могильника

Номер кургану	3	4		5		6	
Номер поховання / (о — основне, в — впускне)	6/в	1/в	2/о	1/о	2/в	1/о	2/в
Висота кургану / діаметр кургану, м	1,3/35	Розор.		0,2/20		Розор.	
Деталі конструкції: скупчення каменів (СК), рів (Р)	-	СК		СК, Р		СК	
Тризна	-	-		+		-	
Поховальна споруда	в х і д н а я ма	Тип/ варіант *	I/1	II/1А	II/2А	II/1А	II/1Б
		Конструктивні деталі: сходинка (с), заклад (з), дромос (д)	-	3	с, з, д	с, з	з
		Орієнтація	3—С	33Пд—33Пн— ССПн	3—С	Пн3—ПдС	3—С Пн3— ПдС
		Розміри, м	2,1×0,7	1,5×1,0	1,3×0,8	2,3×0,95— 1,35	2,4×1,2
камера		Глибина **, м	1,55	1,7	1,4	2,0	3,9
		Орієнтація	-	3—С	Пн3— ПдС	3—С	3—С
		Розміри, м	-	2,4×1,4	2,15×0,9— 1,3	2,9×1,8	3,2×2,2—2,8
		Глибина, м	-	2,4	2,5	2,35	4,2
Стать похованого ***			Ч	Ж	?	?	?
Орієнтація			3	Пн3	Пн3 (?)	С (?)	3 (?)
Початковий інвентар	зброя	Стріли	4	-	2	-	3
		Спис (с), дротик (д), підток (п), меч (м)	-	-	-	п (?)	с, д, п, 2м
	з н п а р а ц і д д я	Ніж	1	-	-	-	1
		Приєлице	-	3	-	1	-
прикраси		Намистини	-	201	2	-	29
		Перстень (п), сережки (с), підвіски (пд)	-	1с	-	-	4п, 2с, 6пд
Жертвонаїжа			+	-	+	+	-
Інший інвентар			ворварка, 2 зализні скоби	блішка	фрагменти залізних предметів	-	2 фрагменти платівки, фрагменти залізних предметів
Примітки				заклад <i>in situ</i>		в закладі фрагмент кам'яної ста- туї	заклад <i>in situ</i>

* класифікацію поховальних споруд подано за В. С. Ольховським

** глибина поховань дана від рівня давньої поверхні (основні), від Ро (впускні).

*** Ч — чоловік, Ж — жінка, П — підліток

відкидати припущення про їхнє пантикапейське походження, бо це північно-причорноморське місто-колонія в IV ст. до н. е. відігравало суттєву роль у торгівлі із скіфами.

Взагалі, поховання з цими сережками можна віднести до першої половини IV ст. до н. е., оскільки ця дата підтверджується двома пантикапейськими амфорами, знайденими біля голови жінки в комплексі з подібними прикрасами в кургані поблизу с. Тягинка²⁸. Треба відзначити, що саме в цей період споруджуються катакомби з розміщеними на одній лінії по довгій осі камери та входної ями, які належать до найбільш раннього повзувального типу катакомб скіфського часу²⁹. Однотипність поховальних споруд та характер інвентаря дозволяють зробити висновок про одночасовість перелічених вище поховань Мар'янівського могильника й датувати їх першою половиною IV ст. до н. е.

Не суперечить цьому датуванню і знахідка в закладі однієї з впускних могил (к. 5, п. 2) нижньої частини скіфської статуй V ст. до н. е.³⁰. При порівнянні часу виготовлення статуй з часом спорудження поховань, де їх застосовували як плити у закладі, В. С. Ольховський дійшов висновку, що їх могли використовувати вдруге не більш ніж через 100 років після встановлення³¹.

Під час дослідження великого масиву поховань рядових скіфів-кочовиків із Нижнього Подніпров'я, К. П. Бунятян виділила з їх середовища чотири прошарки, що розрізняються розмірами поховальних споруд, кількістю та якістю інвентаря³². На підставі аналізу соціального стану небіжчиків із поховань Мар'янівського могильника з'ясовується, що в них покладені рядові общинники, які належали до трьох нижчих прошарків скіфського суспільства. До першого, найбіднішого, належало поховання, впущене в курган доби бронзи (к. 3, п. 6). Два поховання — до другого, який складала основна маса скіфського населення (к. 4, п. 1—2). В одній могилі (к. 6) поховані представники третього, заможного, прошарку. До однієї з останніх двох груп належать, можливо, ще два поховання в кургані з ровом (к. 5, п. 1—2).

Примітки

¹ Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.— М., 1994.— С. 19.

² Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.).— М., 1991.— С. 153.

³ Корпусова В. Н. Некрополь Золотое.— К., 1983.— С. 92.

⁴ Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 102.

⁵ Мелюкова А. И. Вооружение скіфов // САИ.— Д.1-4.— М., 1964.— С. 23—25, 29.

⁶ Там же.— С. 42, 44, 45.

⁷ Там же.— С. 60.

⁸ Гребенников Ю. С. Памятники Степного Побужья XI—III вв. до н. э.— Дис. ... канд. ист. наук // ИА ІА НАНУ.— № 12/690.— С. 102, 103.— Рис. 30, 1.

⁹ Мелюкова А. И. Указ. соч.— С. 58.

¹⁰ Бруяко И. В. Однолезвийное клиновое оружие Степной Скифии // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей ХХ Республіканської конференції.— Одеса, 1989.— С. 30.

¹¹ Воронов Ю. Н. Вооружение древнеабхазских племен в VI—I вв. до н. э. // Скифский мир.— К., 1975.— С. 224.— Рис. 26.

¹² Русєєва А. С., Черненко Е. В. Новые находки оружия из Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.— К., 1980.— С. 102.

¹³ Там же.— С. 100, 101.

¹⁴ Шрамко Б. А. Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії // Питання історії народів СРСР.— Харків, 1965.— Вип. 1.— С. 141—147.

¹⁵ Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скіфов.— К., 1989.— С. 86.

¹⁶ Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 107.

¹⁷ Петренко В. Г. Украшения Скифии VIII—III вв. до н. э. // САИ.— 1978.— Д. 4-5.— С. 39.— Табл. 27, 41, 44.

¹⁸ Там же.— С. 39.

- ¹⁹ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.—1978.— Г. 1-12.— С. 59, 71.— Табл. 33, 1, 2, 46, 49—53.
- ²⁰ Там же.— С. 35.— Табл. 28, 39, 40, 44.
- ²¹ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.—1975.— Г. 1-12.— С. 55.— Табл. 15, 19, 20.
- ²² Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.— 1982.— Г. 1-12.— С. 45, 46, 50.
- ²³ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 201.
- ²⁴ Петренко В. Г. Указ. соч.— С. 61.— Табл. 51, 33.
- ²⁵ Там же.— С. 35, 36.— Табл. 23, 1—3, 6—8, 10—13.
- ²⁶ Мелюкова А. И. Раскопки курганов у с. Буторы // АО 1972 года.— М., 1973.— С. 413.
- ²⁷ Евдокимов Г. Л., Куприй Н. М. Отчет о раскопках курганов в зоне строительства орошения земель Херсонской области Краснознаменской экспедицией ИА АН Украины в 1991 г. // НА ІА НАНУ.— 1991/6.— С. 21, 22.
- ²⁸ Мозолевский Б. М. Товста могила.— К., 1979.— С. 23, 25, 194.— Рис. 7, 3—8; 8, 1—3, 7; 10, 1, 2, 5.
- ²⁹ Фиалко Е. Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы Степной Скифии.— К., 1991.— С. 13.
- ³⁰ Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Указ. соч.— С. 19.— Рис. 15, 18.
- ³¹ Там же.— С. 44.
- ³² Бунятын Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.).— К., 1985.— С. 91—97, 100, 126, 127.

Ю. А. Белан, О. Б. Солтыс

СКИФСКИЕ КУРГАНЫ У с. МАРЬЯНОВКА НА НИКОЛАЕВЩИНЕ

Публикуются материалы о новых скифских памятниках Поингулья, исследованных в 1986 г. у с. Марьяновка Баштанского р-на Николаевской обл. В составе инвентаря — оружие, орудия труда и украшения. Из оружия выделяется уникальная для Скифии находка — обломок клинка махайры. Среди украшений наиболее интересны парные золотые серьги, изображающие мифическую прародительницу скифов — богиню Апи. По античной керамике, обнаруженной вместе с подобными украшениями в неограбленном погребении у с. Тягинка на Херсонщине, серьги могут быть датированы первой половиной IV в. до н. э. Учитывая однотипность погребальных сооружений и характер инвентаря, можно сделать вывод об одновременности курганов Марьяновского могильника и отнести время их сооружения к этому же периоду. В могилах захоронены рядовые общинники, которые принадлежали к трем нижним прослойкам скифского общества. Исследованные памятники дополняют наши сведения о погребальном обряде и быте степных скифов.

Yu. A. Belan, O. B. Soltys

SCYTHIAN MOUNDS NEAR vil. MARIYANOVKA (the Nikolaev Region)

The paper presents data about new Scythian relics from the areas of the Ingul river which were studied in 1986 near vil. Mariyanovka (the Bashtan district, Nikolaev Region). The stock includes arms, labour tools and adornments. Among the arms there is a unique finding (for Scythia): a fragment of a machaira blade; among the adornments the most interesting is a finding which presents a pair of golden ear-rings depicting goddess Api, the mythical foremother of the Scythians. The antique pottery found parallel with similar adornments in the unrobbed grave near vil. Tyaginka (the Kherson Region) has permitted dating these earrings the first half of the 4th cent. B. C. Taking into account similarity of burial structures and type of the stock, it is possible to conclude that mounds of the Mariyanovka sepulchre coincide in time and their construction may be attributed to that very period. Ordinary people of the community who belonged to three lowest interlayers of the Scythian society were buried in those graves. The relics studied contribute to our knowledge about burial rites and everyday life of the steppe Scythians.

Одержано 15.03.96.

КУЛЬТ АПОЛЛОНА В ХЕРСОНЕСЕ*

А. В. Шевченко

В статье на основе имеющихся на сегодня источников (эпиграфика, нумизматика, коропластика) рассматривается роль культа Аполлона в античном Херсонесе и его место в полисном Пантеоне.

Культ Аполлона в Херсонесе давно интересует исследователей, но из-за ограниченности эпиграфических источников он освещался в самых общих чертах. До сих пор не ясна роль его культа в религии херсонеситов: в каких ипостасях он здесь почитался и какие памятники, связанные с его культом, известны сейчас.

В античной эпиграфике сохранились сведения об особых религиозно-культурных связях Херсонеса в эллинистическое время с центральными святыми Аполлона — делосским и дельфийским¹. Эти известные эпиграфические данные существенно дополняет разнообразный археологический материал, имеющийся на сегодня. В первую очередь это изображения Аполлона на некоторых выпусках херсонесских монет и в терракотовой пластике. Как главный покровитель колонизации, он являлся таковым не только для ионийских греков — в этом качестве его чтили и в дорийских государствах². Культ Аполлона известен во всех северопричерноморских городах, но ипостаси, в которых он выступал в каждой колонии, различны.

О культе Аполлона в Херсонесе в классическое время можно судить по граффити на чернолаковой керамике, из которых самые ранние относятся к IV в. до н. э. Судя по ним, Аполлона почитали одного, в паре с Артемидой и в составе «божественной триады»³.

Принято считать, что посвятительные надписи богам выполнялись на венчиках и стенках сосудов. Однако, как полагает Э. И. Соломоник «строгих правил здесь быть не могло, ибо каждый поступал не только по традиции, но и по личному вкусу»⁴.

Из граффити, которые возможно связать с Аполлоном, только одно выполнено на стенке сосуда (№ 240), остальные — на доньях. В 1978 г. при исследовании VI поперечной улицы в северо-восточном районе (раскопки С. Г. Рыжова) найден фрагмент дна чернолаковой тарелки IV в. до н. э. со сложной монограммой АПОЛ на внутренней стороне (ХГИАЗ, инв. № 572/37000). Данные эпиграфики дополняют терракоты конца V—IV вв. до н. э.: голова стоящего юноши⁵ и вотивные маски юноши-куроса херсонесского производства⁶. Нам неизвестно, какое место культа Аполлона занимал в Херсонесе в классическое время — среди исследователей на этот счет нет единой точки зрения. По мнению А. И. Тюменева, ему принадлежало второстепенное место в Херсонесском Пантеоне⁷. Однако, большинство исследователей отводят ему большую роль уже в начальный период существования полиса⁸. В дорийских центрах его чтили как бога-законодателя, способствовавшего укреплению и почитанию государственного порядка⁹. Немалую роль должны были играть и защитные функции Аполлона. В эллинистическую эпоху роль его культа в Херсонесе возрастает, особенно во II в. до н. э. Об этом свидетельствуют, наряду с эпиграфикой, данные нумизматики и коропластики.

В 1979 г. на территории античного театра (раскопки О. И. Домбровского) был найден фрагмент терракоты высотой 12,5 и толщиной 0,5—1 см — пол-

* Памяти Олега Ивановича Домбровского.

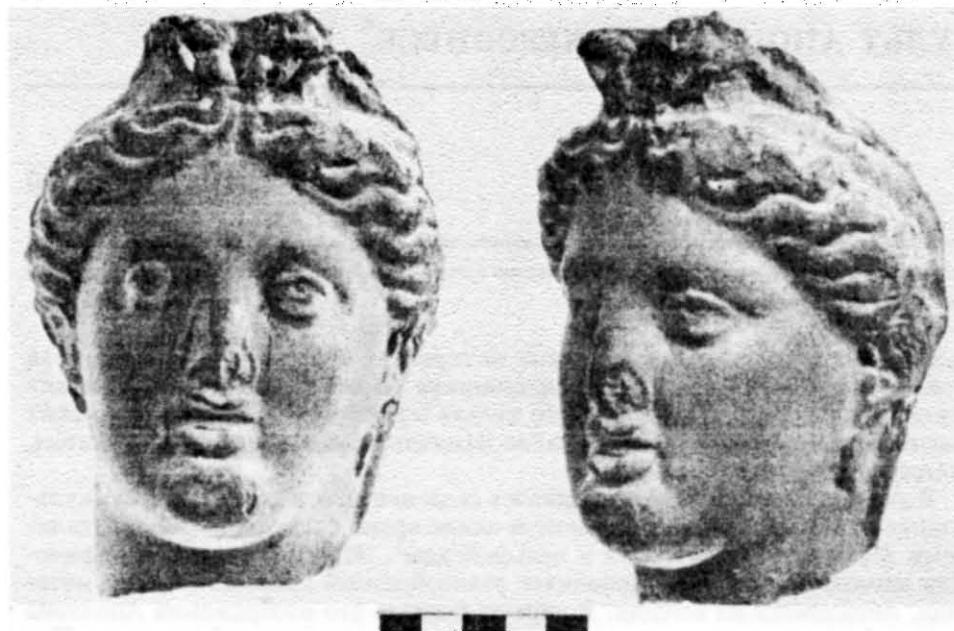

Рис. 1. Голова Аполлона (терракота).

ностью сохранившаяся голова с частью шеи*, состоящая из двух частей — лицевой и затылочной (рис. 1). Соединительный шов обработан небрежно (заглажен с левой стороны и оставлен «острым» с правой). Терракота была внутри полая. Оборотная сторона с округло-продольным отверстием, слегка сужающимся к шее, заглажена. В волосах и возле глаз изображенного — следы белого ангоба. После оттиска терракота дополнительной обработке не подвергалась — этим можно объяснить нечеткую форму верхней губы и «смазанность» нижней части ушей. Нос оказался «подчеркнут» бесформенной трещиной, испортившей верхнюю губу. По нашему мнению, голова принадлежала терракотовой статуэтке высотой не менее 70 см, выполненной из херсонесской глины. Для определения ее высоты мы воспользовались общепринятым в эллинистическую эпоху «каноном» Лисиппа, считавшего, что голова человека составляет $1/7$ часть фигуры¹⁰. Терракота такой высоты не исключение для Херсонеса, где имеется целая группа фрагментированных статуэток из глины, выделяющаяся не только размерами, но и приемами лепки. Впервые эту группу выделил Г. Д. Белов как «чисто местное направление», существовавшее в херсонесской коропластике в III—II вв. до н. э.¹¹. Добавим, что терракоты этой группы — культовые. В эллинистическую эпоху помимо Херсонеса они производились в некоторых малоазийских мастерских, а в Северном Причерноморье фрагменты таких терракот встречены в Пантикопее, Танаисе, Ольвии¹².

Несмотря на хорошую сохранность херсонесской терракоты (отбиты лишь кончик носа и часть нижней губы, сколот верх собранных в пучок волос) ее определение представляет известные трудности из-за распространенности иконографии, а атрибуты, которые в данном случае сыграли бы определяющую роль, отсутствуют.

Голова божества представлена в фас. Лоб чистый, переносица с «выемкой», глаза оттиснуты слабо, но веки и зрачки объемно подчеркнуты. Небольшой рот с пухлыми губами приоткрыт. Лицо обрамляют волнистые волосы, разделенные прямым пробором, концы которых связаны над лбом. Поверх волос — узкая лента.

* ХГИАЗ, инв. № 182/37219.

Подобная прическа известна уже в классическую эпоху — именно так убраны волосы Аполлона (бронзовая голова V в. до н. э. с острова Кипр, хранящаяся в Британском музее)¹³. В несколько усложненном виде эта прическа известна в эллинистическую эпоху. Судя по скульптурным памятникам, она чаще всего встречается у Аполлона¹⁴: у Аполлона из собрания графа С. Строганова¹⁵, у Аполлона из Британского музея¹⁶ и, наконец, у Аполлона Бельведерского (Ватиканский музей). Таким образом, наличие аналогий не противоречит определению терракоты как изображения именно этого божества. Косвенным подтверждением этого может служить и место находки — территория античного театра, вблизи которого, согласно Витрувию, обычно выделяли участок и для храма Аполлону¹⁷. О его близости к театру может свидетельствовать и одна из его эпиклез (Мусагет).

Художественными достоинствами терракоты не отличается, но это не умаляет ее ценности, так как изображения Аполлона в коропластике очень редки не только в Северном Причерноморье, но и в самой Греции.

При определении датировки мы взяли в расчет прежде всего редкую величину терракоты, ставящую ее в один ряд с такими изображениями, как фрагментированные статуэтки Девы (Артемиды) и Геракла, исполненные в III—II вв. до н. э.¹⁸. К этому добавим данные нумизматики: в последней четверти II в. до н. э. в Херсонесе впервые чеканится медный дихалк с изображением на лицевой стороне головы Аполлона и треножника на оборотной¹⁹. Это обстоятельство не может быть случайным — оно свидетельствует о значимости культа Аполлона в Херсонесе в этот период. Поэтому появление его изображения в херсонесской коропластике нам представляется возможным связать со II в. до н. э. (возможно даже со второй его половиной).

В античной экспозиции Херсонесского историко-археологического заповедника хранится «женская маска с завитками волос над лбом» работы херсонесского мастера III в. до н. э.²⁰ (рис. 2). Такое определение нам представляется ошибочным. В собрании херсонесских терракот имеются четыре фрагментированные маски эллинистического времени местной работы. Все они связаны с культом Диониса и ни одна не имеет такой толщины черепка (0,7—1,5 см). Так называемая «маска», по нашему мнению, представляет собой лицевую часть терракотовой статуэтки значительной высоты (в пределах 80 см). К известному описанию ее добавим, что художественными достоинствами она не отличается, так как выполнена довольно схематично. Глаза поставлены близко к переносице и расположены асимметрично — левый выше правого. Нос коротковат, подбородок массивен. Хороши, пожалуй, только волосы — густые, с крупными завитками (коримбами) вверху. Эта прическа, как нам представляется, дает возможность определить терракоту: она встречена нами у Аполлона-Кифареда²¹. Очень близка ей, если не тождественна, прическа Аполлона «Барберини», так же изображенного с кифарой²². Но известно и изображение Диониса с такой прической²³. Такое «сходство» в какой-то степени объясняется близким родством в мифологии Аполлона и Ди-

Рис. 2. Голова Аполлона-кифареда (терракота).

* XГИАЗ; инв. № 605; 611; 17.495; 5/36910.

Рис. 3. Фрагмент терракотовой статуэтки Аполлона-кифареда.

ониса; близки они и в отношении к театру. Среди женских терракот подобная прическа почти не встречается — нам известна лишь одна статуэтка стоящей женщины из Танатры с похожей прической (третья четверть IV в. до н. э.)²⁴, но коримбы в ней «смотрятся» по-другому. Если у херсонесской терракоты концы волос закручены «улиткой», то коримбы танатрской статуэтки «шишковидные». Учитывая аналогии, мы считаем возможным определить терракоту как изображение Аполлона (не исключено, Аполлона-Мусагета). Высота фрагмента и характер исполнения объединяют его с упомянутой выше группой культовых терракот, что позволяет датировать эту находку III—II вв. до н. э.

В 1972 г. на территории античного театра (раскопки О. И. Домбровского) найден фрагмент статуэтки из местной коричневатой глины (рис. 3). Обжиг неровный, с черноватыми пятнами. На поверхности — слабые следы ангоба. Правая часть терракоты полая, левая — сплошная. Оборотная сторона плоская с частью прямоугольного (?) отверстия. Голова, правый край и низ статуэтки отбиты; имеется скол левого края. Сохранился верх мужской фигуры в полуоборот, слева — кифара. На плечах — складки плаща, скрепленного ближе к правой части фигуры. Правая рука согнута в локте; ее кисть обращена вниз и касается струн (возможно, только указательным пальцем). Кисть второй руки поставлена прямо, ладонью к зрителю, а ее пальцы обращены вверх. Такое своеобразное положение рук объяснимо их действием — игрой на кифаре²⁵, а последняя чаще всего связана с Аполлоном-Кифаредом. Херсонесская терракота, как нам представляется, повторяет образ бога, известный в римской копии²⁶. Нахodka статуэтки на территории античного театра также не противоречит ее определению как Аполлона-Кифареда. Таким образом, в херсонесской коллекции имеются три терракоты Аполлона, относящихся к III—II вв. до н. э. Две из них выделяются своими размерами, что ставит их в один ряд с изображениями Девы и Геракла — главных покровителей и защитников херсонесского полиса, культ которых был государственным. Изображение последних постоянны на херсонесских монетах эллинистического времени, а в конце II в. до н. э. к ним «добавилось» изображение Аполлона. Это свидетельствует не только о возросшем внимании к его культу, но и значимости его в Херсонесе в этот период. Какова была роль культа Аполлона в последующие времена, нам неизвестно, но надо полагать, что он не утратил своего значения и в раннеримское время. Обратимся к нумизматике: еще А. Л. Бертье-Делагард отмечал изображение этого бога на некоторых монетах второй половины I в. до н. э. — II в. н. э.²⁷. Думается, что речь здесь может идти о монетных выпусках конца I в., где на лицевой стороне помещен бюст вправо с лирой и ветвью, трактуемый на сегодня как изображение божества Херсонаст²⁸. Однако А. В. Орешников²⁹, а позднее М. И. Ростовцев³⁰ связывали это изображение с Аполлоном. Нам представляется такое определение справедливым. Если сравнивать изображение бюста на лицевой стороне монет конца I в. н. э., то заметно различие как в иконографии, так и в изображении атрибутов. На монетах, которые мы связываем с Аполлоном, присутствуют одновременно ветвь и лира, помещенные по обе стороны

* ХГИАЗ, инв. № 46/36846.

ны бюста, а на монетах с изображением Херсонас — змея³¹. Ветвь и лира, как атрибуты божества Херсонас, появляются к середине II в. и помещены справа от бюста³². Нам представляются эти различия не случайными, а связанными с изображениями двух разных божеств — Аполлона и Херсонас. Какие события или причины обусловили появление изображения головы Аполлона в повязке, с лирой и ветвью, на херсонесских монетах конца I в. н. э. нам неизвестно, но скорее всего прав А. Л. Бертье-Делагард, полагая, что это могло быть обусловлено «какими-либо победными действиями Херсонеса»³³. Так или иначе, но присутствие Аполлона на монетах конца I в. н. э. говорит о значимости его культа в полисном пантеоне и в этот период.

Таким образом, культ Аполлона известен в Херсонесе Таврическом с самого начала формирования полиса, поскольку, по свидетельству Псевдоскимона, он имел прямое отношение к основанию дорийской колонии в Юго-Западной Таврике³⁴. Но Аполлон не занял здесь ведущего положения, как это случилось, например, в Ольвии³⁵. Первое место в херсонесском пантеоне принадлежало Деве. Однако, отношение херсонеситов к культу Аполлона не было однозначным. Если первоначально он занимал второстепенное место в пантеоне³⁶, то в эллинистическую эпоху его культ играл большую роль в религии херсонеситов³⁷. Об этом свидетельствуют как эпиграфические данные об особых религиозных отношениях Херсонеса с центральными святыми Аполлона³⁸, так и данные археологии, в первую очередь, коропластика и нумизматики. Появление его изображений в культовой терракотовой пластике и на монетах конца II в. до н. э. однозначно свидетельствуют о большой роли его культа в Херсонесе в этот период (не исключено, что с этого времени он становится государственным). Относительно причин, обусловивших повышенное внимание к культу Аполлона во второй половине II в. до н. э., существуют разные точки зрения. По мнению одних, это связано с политической ситуацией, сложившейся в результате скифо-херсонесских войн³⁹, другие склонны объяснить это благоприятной экономической обстановкой, возникшей в конце II в. до н. э.⁴⁰.

Нам ничего не известно о том, в каких ипостасях почтился Аполлон в дорийском полисе. В свое время Б. Н. Греков, ссылаясь на Ольвию, предполагал существование здесь культа Аполлона-Дельфина⁴¹, но материалами Херсонеса это не подтверждается. Однако, имея в виду данные нумизматики и коропластики, мы можем сделать некоторые предположения относительно того, в каких ипостасях почтили Аполлона в Херсонесе Таврическом. Нам представляется, что более или менее обоснованно можно выделить две — Сотера и Мусагета. Сотер — одна из основных ипостасей бога — как нельзя кстати отвечала политической ситуации, сложившейся во второй половине III — и особенно во II в. до н. э., когда дорийский полис переживал сложное и тяжелое время, связанное со скифо-херсонесскими войнами и потерей хоры в Северо-Западном Крыму. Наряду с главными заступниками Херсонеса Девой и Гераклом в роли защитника выступает и Аполлон. Среди его многочисленных функций херсонеситы отдали предпочтение именно его защитным свойствам. Это предположение подкреплено изображением на херсонесских монетах конца I в. лиры и лавровой ветви — атрибутов Аполлона Сотера⁴². Что касается Аполлона-Мусагета (Кифареда), то роль его была, по всей видимости, скромной.

Во II в. изображение Аполлона на херсонесских монетах исчезает. Изменения в политической и социальной сферах жизни Херсонеса, связанные прежде всего с политикой Рима в этом регионе, коснулись в первых веках н. э. и общегосударственных культов. Значимость их упала, зато возросли число и роль частных культов, среди которых оказался и Аполлон⁴³.

Примечание

¹ Тюменев А. И. Херсонесские этюды // ВДИ.— 1938.— 2 (3).— С. 268—275.

² Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь.— СПб., 1894.

³ Граффити античного Херсонеса.— К., 1977.— № 88, 102, 106, 240, 247, 248, 288.

⁴ Там же.— С. 6.

- ⁵ Рыжов С. Г. Отчет за 1991 г. о раскопках в северном районе Херсонеса усадьбы № 3 в квартале XI // Архив ХГИАЗ, д. 3056—3057.— С. 3.— Рис. 10.
- ⁶ Белов Г. Д. Терракоты из Херсонеса // САИ.— 1970.— Г I—II.— Табл. 8, 1.
- ⁷ Тюменев А. И. Указ. соч.— С. 273.
- ⁸ Бабинов Ю. А. Религиозные культуры и обряды античного Херсонеса.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1967.— С. 11; Соломоник Э. И. Некоторые группы граффити из античного Херсонеса // ВДИ.— 1976.— № 3.— С. 139, 140; Соломоник Э. И., Николаенко Г. М. О земельных участках Херсонеса в нач. III в. до н. э. (к IOsPE, 1², 403) // ВДИ.— 1990.— № 2.— С. 90; Мещеряков В. Ф. Религия и культуры Херсонеса Таврического в I—IV в. н. э.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1980.— С. 10.
- ⁹ Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Указ. соч.
- ¹⁰ Чубова А. П. и др. Античные мастера. Скульпторы и живописцы.— Ч. I.— Л., 1986.— С. 71.
- ¹¹ Белов Г. Д. Терракоты Херсонеса // ХСб.— Вып. III.— Севастополь, 1931.— С. 239; Белов Г. Д. Терракоты из Херсонеса.— С. 72.
- ¹² Кобылина М. М. Терракотовые статуэтки Пантикопея и Фанагории.— М., 1986.— С. 143, 144; Арсеньева Т. М. Раскопки Танаиса в 1977—80 гг. // КСИА.— 1983.— Вып. 174.— С. 105; Русаяева А. С., Лейпунская Н. А. Группа терракотов из Ольвии // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.— К., 1982.— С. 72, 73.
- ¹³ Коллинский Ю. Д. Великое наследие античной Эллады.— М., 1938.— Илл. 179.
- ¹⁴ Reinach S. Repertoire de la statuaire grecque et romaine.— Paris [1908].— Т. II.— Vol. I.— Р. 92, 6; 94, 4; 95, 8, 9; 100, 11; 104, 3; Paris, 1913.— Т. IV.— Р. 51, 5.
- ¹⁵ Стефани Л. Аполлон Боздромиос // Приложение к III тому Записок имп. академии наук.— СПб., 1863.— № 1.
- ¹⁶ Collignon Max. Geschichte der Griechischen plastik.— Strassburg, 1898.— Fig. 237.
- ¹⁷ Витрувий. Десять книг об архитектуре. Гл. VII.— М., 1936.— С. 38.
- ¹⁸ Печенин Н. М. Археологические разведки в местности Страбоновского старого Херсонеса // ИАК.— 1911.— Вып. 42.— СПб.— С. 122; Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического // ХСб.— 1961.— Вып. VI.— С. 38; Кобылина М. М. Глиняный торс Геракла из Херсонеса // Культура античного мира.— М., 1966.— С. 93.
- ¹⁹ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса.— К., 1977.— № 176.
- ²⁰ Белов Г. Д. Терракоты из Херсонеса...— С. 75.— Табл. 13, 6.
- ²¹ Reinach S. Op. cit.— Р. 93, 4.
- ²² Wolters P. Führer durch die Glyptothek.— München, 1923.— № 211.
- ²³ Reinach S. Op. cit.— Р. 116, 4.
- ²⁴ Higgins R. Tanagra and the figurines.— London, 130.
- ²⁵ Аналогичное положение левой кисти встречено нами на рельефе с изображением сидящего Геракла местной работы рубежа III—II вв. до н. э. (Наливкина М. А. О некоторых памятниках античной эпохи северо-западного Крыма // СА.— 1940.— № VI.— С. 112.— Рис. 3).
- ²⁶ Sauerlandt Max. Griechische Gildwerke.— Düss. and Leipz, 1908.— Taf. 72.
- ²⁷ Бертье-Делагард А. Л. Значение монограмм на монетах Херсонеса. Отд. отт... // ЗНО-РАО.— СПб., 1906.— Т. I.— С. 16.
- ²⁸ Анохин В. А. Указ. соч.— № 229—232, 234—246.
- ²⁹ Орешников А. В. Материалы по древней нумизматике черноморского побережья.— М., 1892.— С. 25—27.
- ³⁰ Ростовцев М. И. К истории Херсонеса в эпоху ранней римской империи // Сб. в честь гр. П. С. Уваровой. СПб., 1916.— С. 11.
- ³¹ Анохин В. А. Указ. соч.— № 228, 233.
- ³² Там же.— № 256, 257, 275.
- ³³ Бертье-Делагард А. Л. Указ. соч.— С. 16.
- ³⁴ Тюменев А. И. Указ. соч.— С. 249, 252, 265.
- ³⁵ Русаяева А. С. Религия и культуры античной Ольвии.— К., 1992.— С. 29.
- ³⁶ Тюменев А. И. Указ. соч.— С. 273.
- ³⁷ Соломоник Э. И. НЗПХ.— К., 1973.— С. 83.
- ³⁸ Тюменев А. И. Указ. соч.— С. 268—275.
- ³⁹ Тюменев А. И. Херсонесские этюды // ВДИ.— 1950.— № 4.— С. 16.
- ⁴⁰ Анохин В. А. Указ. соч.— С. 32.
- ⁴¹ Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ.— 1939.— № 3.— С. 258.
- ⁴² Стефани Л. Указ. соч.— С. 64.
- ⁴³ Мещеряков В. Ф. Указ. соч.— С. 10, 11.

A. V. Шевченко

КУЛЬТ АПОЛЛОНА В ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

Про наявність культу Аполлона в Херсонесі відомо давно, проте через обмеженість джерел — у самих загальних рисах. У статті вперше робиться спроба розглянути роль культу Аполлона в релігії херсонеситів протягом усієї його античної історії. Відомий тут з часів заснування українського полісу, він з самого початку відігравав другорядну роль у херсонеському пантеоні. Ставлення до культу Аполлона змінюється в елліністичну добу і десь близько другої половини II ст. до н. е. він стає, очевидно державним, хоча й поступається Діві і Гераклу — головним полісним захисникам і покровителям. Цьому сприяли в першу чергу його сoterичні функції.

У статті вперше робиться спроба визначити епіклези Аполлона, з якими він відомий в Херсонесі в елліністичну добу, а також наводяться його зображення в місцевій коропластиці й на деяких випусках херсонеських монет кінця II ст. до н. е. і кінця I ст. н. е. Роль його культу в Херсонесі змінюється з II ст., коли він стає по-одиноким явищем.

A. V. Shevchenko

THE CULT OF APOLLO IN THE TAURIC CHERSONESE

The cult of Apollo in the Doric Chersonese was known long ago, but rather schematically because of scanty sources. The first attempt is made in this paper to analyze the role of Apollo's cult in the religion of Chersonesites in the course of its antique history. Apollo's cult was known in that region from the time of foundation of the Doric polis. At first it played a secondary part in the Chersonese pantheon. In the Hellenistic epoch the relation to Apollo's cult changes and somewhere by the second half of the 2nd cent. B. C. it becomes, apparently, the state cult, though yielding in significance to cults of Virgo and Heracles who were main patrons of the polis.

The author has made an attempt to determine epicleses of Apollo known in the Chersonese in the Hellenistic epoch. Images of Apollo in the local bark plastics and on certain Chersonese coins of the late 2nd cent. B. C. and late 1st cent. A. D. are presented and described. Significance of this cult changes in the Chersonese beginning from the 2nd cent. when it became the private cult.

Одержано 26.03.96.

НОВІ ДАНІ ПРО СІЛЬСЬКУ ОКРУГУ АНТИЧНОЇ ФЕОДОСІЇ

О. В. Гаврилов

У публікації вводяться до наукового обігу нові дані про сільську округу античної Феодосії, причини виникнення поселень, їх структуру, етнічний склад тощо.

Антична Феодосія та її сільська округа до теперішнього часу лишаються найменш вивченими порівняно з іншими античними містами та державами Північного Причорномор'я. Тим часом, цей поліс відігравав важливу роль в економічному і політичному житті Боспора та інших античних держав. Заснований вихідцями з Мілета у другій половині VI ст. до н. е.¹ на березі великої морської затоки при підніжжі гірського хребта Тепе (Тете) Оба поруч з родючими землями, він почав жити та розвиватися за тими ж законами, що й

© О. В. ГАВРИЛОВ, 1998

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

105

інші давньогрецькі колонії: зав'язував стосунки і вів торгівлю з містами Средземномор'я та місцевим населенням, створював свою економічну базу. Колонізаційний процес того часу мав переважно аграрний характер², що визначило як соціальний склад переселенців, так і основний вид їх економічної діяльності, якою було сільське господарство з переважанням хліборобства. Заснування апойкій супроводжувалося широким освоєнням близьких територій. Оскільки Феодосія не була винятком у загальному потоці завершального етапу давньогрецької колонізації та основу її економіки становило сільське господарство, то організація хори і освоєння сільської округи було першочерговим завданням переселенців.

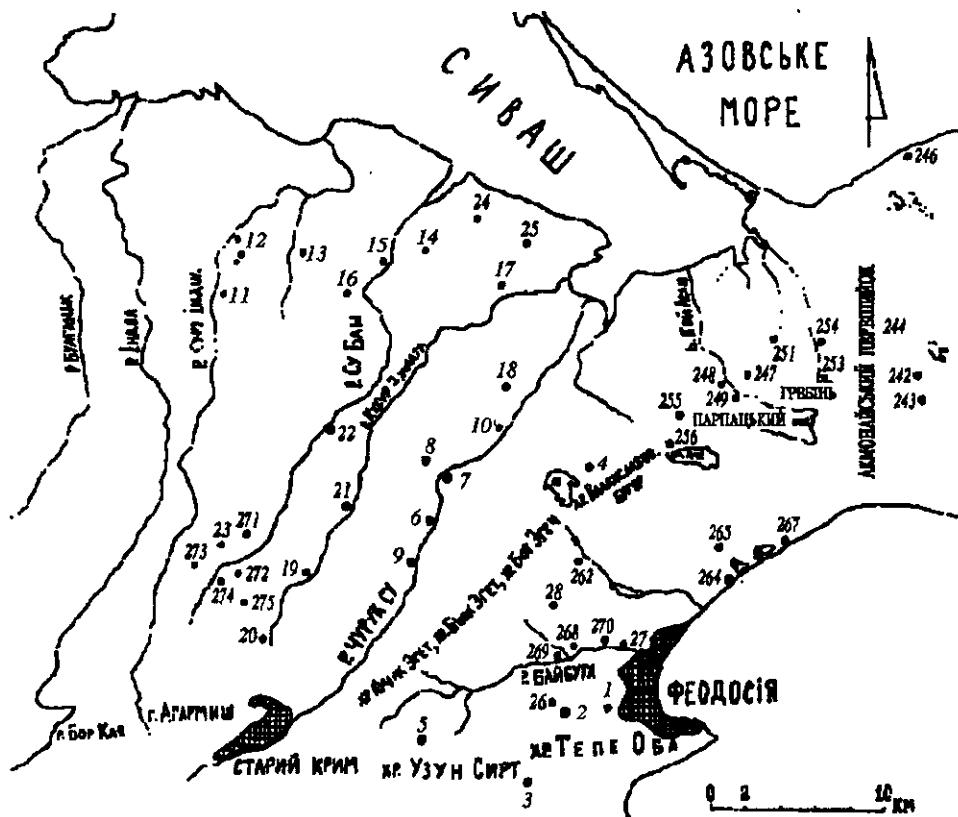
Писемні джерела засвідчують, що у IV ст. до н. е. Боспор поставав значну кількість пшениці до Афін та інших міст античного світу³. Велику роль у цьому відігравала Феодосія та її новий порт, реконструйований царем Боспора Левконом I. Лише за період його правління з Феодосійського порту було вивезено 86000 т пшениці, тобто 2106 т щорічно⁴. Під такий обсяг товарного зерна повинна була засіватись певна площа. Якщо припустити, що середня врожайність у IV ст. до н. е. становила 8 ц з га⁵, то тільки під вивізний хліб необхідно було засіяти 2630 га, а ще треба було засівати площини для власного споживання і наступної сівби, то ця площа зросте до 3500 га⁶. Навіть такі приблизні розрахунки свідчать, що в околиці Феодосії повинні були існувати сільські поселення, населення яких цей хліб вирощувало.

Страбон відзначає, що поруч з Феодосією знаходилась родюча рівнина⁷. Місцерозташування поліса було таке, що гори, які підходили до нього з південного заходу та заходу, не давали можливості розвивати зернове виробництво. А чорноземи на північний захід та північ від міста були більш придатними для цього. Вони і привернули увагу переселенців.

Ще у 30—50-ті рр. цього сторіччя археологічними розвідками поблизу Феодосії було зафіксовано пам'ятки античного часу⁸. Цілеспрямовані пошуки та вивчення сільських поселень на Європейській частині Боспора відкрила на початку 50-х рр. І. Т. Круглікова. Вони охопили Керченський півострів та місцевості поруч з Феодосією та Старим Кримом. Розвідки тут проводив постійний співробітник Східно-Кримського загону Причорноморської експедиції Інституту археології АН СРСР В. В. Веселов, результати яких він фіксував у польових щоденниках⁹. Згідно щоденників записів у районі Феодосії ним було виявлено 16 поселень елліністичного та римського часу, а також пункти незначних скupчень античної амфорної кераміки, які увійшли до загального списку античних поселень Європейського Боспора¹⁰. Okрім цього, в результаті розвідок, проведених у 1956 р. в місцевості на північ від Старого Криму, він знайшов ще п'ять таких поселень, а не 13, як вказує І. Т. Круглікова¹¹.

У наступні роки, як у близькій, так і далі окрузі Феодосії розвідками різних авторів було виявлено ще 23 поселення, 2 пастухові стоянки, 1 городище¹². Таким чином, у регіоні, обмеженому зі сходу Акмонайським перешейком, з заходу — р. Індол, на півдні — відрогами Кримських гір, на півночі — солоним озером Сиваш на цей час виявлено 44 поселення, 2 пастухові стоянки, 2 городища початку V — II ст. до н. е. (рис. 1).

Вибір просторових меж регіону обумовлено тим, що поселення, які знаходяться на захід від Акмонайського перешейку територіально, а в минулому і економічно прагнули до Феодосії. Визначення західним кордоном регіону маленької річки Індол зумовлено тим, що основна кількість поселень у західному, північно-західному напрямках від Феодосії зосереджена у кордонах, обмежених цією водною артерією. Далі на захід від цієї річки поселення античного часу ще не обстежені, хоча загадки про них¹³, а також знахідки боспорських монет IV—III ст. до н. е.¹⁴ свідчать, що ці землі були також заселені еллінізованим варварським населенням, поселення яких розташовувались поблизу р. Східний Булганак, Кучук, Біюк Каркасу, Салгир і входили до сфери економічних інтересів Боспора¹⁵. На півдні відроги Кримських гір Тепе (Тете) Оба та Узун Сирт (гора Клементьеві) були південним кордоном регіону, тому що вони, по-перше, відокремлюють рівнішу його частину, найбільш зручну для хліборобства, від гірської; по-друге, були природним кор-

Кримські гори

242-275 • ПОСЕЛЕННЯ, 1950-1970 рр.
1-28 • ПОСЕЛЕННЯ, 1970-1997 рр.
Р.-РІЧКИ. Оз.-ОЗЕРА. Хр.-ХРЕСТИ;
Г.-ГОРИ. Б.-БАЛКИ.

Рис. 1. Схема-план місцерозташування пам'яток античного часу у регіоні поблизу Феодосії, виявлених у 1950—1970 рр. В. В. Веселовим та 1970—1997 рр. різними авторами.

доном поміж гірськими племенами таврів і осілим хліборобським населенням рівнини.

На півночі природним кордоном регіону є солоне озеро Сиваш, яке в античний час не існувало, тут була низовина та мілководна затока Меотиди¹⁶. Часті знахідки фрагментів амфор IV—III ст. до н. е. біля берегового краю, а також відкриття пастухових стоянок цього ж часу поблизу Сиваша¹⁷, свідчать, що цей кордон проходив дещо далі на північ. Таким чином, цей регіон займає досить велику територію, яка знаходитьться на захід від Акмонайського першійку і включає західну частину Ленінського району, адміністративну зону Феодосії, Кіровський район та східну частину Радянського району сучасного адміністративного поділу автономної Республіки Крим.

Рельєф регіону у північній частині складається з Присиваської низовини, яка на півдні переходить у підвищено хвиляподібну рівнину¹⁸. У південно-

західній частині цієї рівнини понад усім регіоном на 500—600 м піднімається гора Агармиш.

Великі підвищення: Кучюк Егег (150 м), Біюк Егет (140 м), Бот Егеч (114 м), Владиславовський Бугор (90 м) пасмом простяглись від м. Старий Крим до с. Владиславовка, поступово переходячи у Парпачький гребінь, який поділяв Акмонайський перешайок майже на дві рівні частини — південну та північну.

Місцевість, що прилягає до Феодосії з заходу — північного сходу — дрібноскладчаста, горбиста, розчленована балками рівнина. З південного заходу до міста підступають відроги Кримських гір у вигляді великого хребта Тепе Оба (289 м), який простягнувся на південний захід майже на 10 км і переходить у не менш довгий хребет Узун Сирт (гори Клементьєва) (336 м). Він майже досягає Старого Криму, де перетинається долиною р. Чурук Су, на лівому березі якої починається гірський масив Агармиш.

З півдня на північ регіон перетинають річкові долини і балки, впадаючи у Сиваш. Це обводнена балка Кой Асан, маленькі річки Чурук Су, Кхоур Джилга, Су Баш, Куру Індол, Індол¹⁹. У передгір'ях, особливо біля г. Агармиш, знаходитьться багато джерел, які підживлюють основні русла річок та балок. У річки також впадають з маленьких балок невеличкі джерельця, а також паводкові води. У місцевості, прилеглої до Феодосії гідрографічна мережа має стік у Феодосійську затоку. Тут найбільша водна артерія — р. Байбуга. На рівнинних ділянках ґрунтові води залягають на глибині 3—8 м, а в лощинах та річкових долинах 1—3 м від поверхні. Проте звolenення регіону відбувається головним чином за рахунок атмосферних опадів. У напрямку з півночі на південь чи від Сиваша до гір сухий степ змінюється на типовий, який у передгірській зоні стає луговим²⁰.

До регіону входять: Південно-Присівський, Центрально-Степовий, Передгірсько-Степовий агрогрунтові райони. Ґрунтоутворюючі породи тут надто різноманітні: найбільш поширені третинні засолені глини сірого та бурого кольорів, у південній частині регіону вони стають лессовидними глинами, а в лощинах та степових балках — це давній делювій, який складається з пухких, перевідкладених водою продуктів вивітрювання різних порід. Ґрунтовий покрив Південно-Присівського агрогрунтового району складається з темно-каштанових солонцоватих чорноземів, які у смузі переходу Південно-Присівської низовини у Центральну степову хвилеподібну рівнину трансформуються у каштанові, слабосолонцоваті чорноземи. Близче до гір, у межах високого передгірського степу ґрунти складаються з міцелярно-карбонатних південних чорноземів²¹. Такі ж чорноземи знаходяться на пласких міжбалкових вододільних просторах, вони найбільш придатні до хліборобства.

За нашого часу майже увесь регіон розорано під зернові та технічні культури, сади та виноградники. Збережені цілінні ділянки, як у Присівашші, так і передгір'ї, використовуються під пасовиська, тому їх початкова флора майже зникла, її склад частково зберігся на окремих невеликих ділянках, які залишились на схилах балок, стрімких пагорбів і виходах вапняків²². Рослинність представлена кострами, ковилою Лесінга, типчаком, мятыком луговичним, житняком гребеневидним. З бур'яністих рослин поширені: молочай, свинорой, верблюдка, пирей, в'юнок польовий. Таким чином, природні умови регіону цілком сприяли заняттю хліборобством, тим більше, що місцеве населення було знайоме з зерновими сільськогосподарськими культурами та практикувало їх вирощування вже у II — початку I тис. до н. е.²³. Ці та інші умови були позитивно оцінені мілєтськими колоністами при заснуванні апойкії Феодосії.

Частина поселень античного часу виникла на місцях, де мешкало населення більш раннього часу чи поблизу від таких місць. На деяких поселеннях регіону (Горіхівка-І, Кринички, Новопокровка) є знахідки фрагментів ліпних горщиків з наліпними валиками і косими насічками по вінцях, а також уламки кам'яних сокир, молотків, булав, знарядь праці з кременю (скребачки, вкладні для серпів, наконечники та ін.). Вони свідчать про проживання в цих місцях населення часу пізньої бронзи — раннього заліза. Однак, шур-

фами і розкопками культурного шару та об'єктів, що належать до цього часу, не виявлено. До того ж, неподалік від ряду античних поселень виявлено пам'ятки вищевказаного періоду з аналогічними матеріалами. Наприклад: Горіхівка-1 і стоянка часу пізньої бронзи Горіхівка-2; Шубине-1 та Шубине-4, Шубине-3 та Мучне; Тамбовка-VI і Тамбовка-I, III. Все це свідчить, що автохтонне населення регіону, яке мешкало тут ще за часів пізньої бронзи, співвідноситься з археологічною білозерською культурою. Воно було субстратом, на якому сформувалась кизил-кобинська і таврська культури Криму²⁴.

Це населення вели комплексне господарство: займалось напівкочовим скотарством та примітивним землеробством. Внаслідок такої діяльності, воно освоїло родючі землі рівнинного Криму, особливо поблизу степових річок та лощин, поряд з джерелами прісної води, де часто і виявляються їх пам'ятки²⁵. Такі види господарської діяльності сприяли частій зміні місця проживання з причин виснаження земель та пасовиськ²⁶. Імовірно, це позначилось на розмірах культурного шару, який внаслідок цього не міг бути досить великим, що й спостерігається на пам'ятках регіону. Необхідно відзначити, що знахідки слідів різних епох та культур в одному місці характерні для степової та передгірської зон цього регіону Криму. Головним чином, це було зумовлено наявністю джерел прісної води у місцях, обраних людиною для проживання. Цей фактор внаслідок фізико-географічних і кліматичних умов регіону у всі часи був головним.

На рубежі залізного та бронзового віку в Криму пам'ятки білозерського часу змінюються кизил-кобинськими у передгір'ях та горах і кімерийськими у степовій частині півострову. Розвиток кизил-кобинської культури супроводжувався втратою одних і появою інших елементів, зокрема, набуває великого поширення врізний геометричний орнамент, який є визначальним атрибутом цієї культури. Хоча нові археологічні матеріали показують, що традиція орнаментації кераміки наліпним валиком існувала у таврів до самого пізнього часу²⁷. Особливість географічного положення Кримського півострова, очевидно, сприяла тривалішому збереженню місцевим населенням деяких рис матеріальної культури попереднього етапу²⁸. Знахідки на поселеннях регіону як ліпних посудин з наліпами та валиками, так і з геометричним утятим орнаментом, дозволяють віднести їх до різних етапів розвитку одного і того ж етносу. До раннього етапу належить кераміка з наліпними валиками й косими плічками по вінцях (IX—VIII ст. до н. е.), а до середнього (кінець VI—IV ст. до н. е.) — чорнолощна з утятим геометричним орнаментом. Отже, споріднення кизил-кобинської і таврської культур, що так часто відзначається у науковій літературі, було обумовлене всім ходом історичного розвитку Північного Причорномор'я, зокрема і Криму.

Наприкінці білозерського етапу (IX в. до н. е.) починається запустіння Кримського степу, яке триває майже до кінця VII ст. до н. е. Цей період пов'язується з кочовою кімерийською культурою, носії якої на мали тут довготривалих пунктів проживання. Лише в третій четверті VII ст. до н. е. у Східному Криму вперше з'являються скіфи²⁹. З цього часу починаються їх контакти з таврами, що знайшло відображення в керамічному комплексі поселення регіону, де поряд з таврською керамікою знаходяться горщики, орнаментовані пальцово-нігтевими вдавленнями. Кераміка з такою орнаментацією належить скіфам і поширилась у Північному Причорномор'ї з кінця V ст. до н. е.

Іншими словами, у період між IX та VII ст. до н. е. осіле населення у рівнинній частині регіону було відсутнє. Якщо б у цей період життя та спадкоємність культур на пам'ятках білозерської культури тривали, то на них спостерігався б потужніший культурний шар, чого в жодному випадку не зафіковано. Формування кизил-кобинської культури та її трансформація в таврську відбувалась вже у гірській зоні півострова, звідки цей етнос повернувся на колишні місця мешкання предків, але в іншій історичній ситуації. Виходячи з наявних археологічних матеріалів можна сказати, що процес осідання таврського та скіфського етносів на античних пам'ятках регіону відбувався одночасно у V ст. до н. е. Так, на мій погляд, можна пояснити на-

явність на античних поселеннях регіону різних видів ліпної кераміки і пов'язати цей факт з конкретними етнокультурними процесами.

Таким чином, керамічний комплекс відбиває мешкання на поселеннях регіону як автохтонного таврського населення, так і скіфського етносу. Причому, таврської кераміки більше на передгірських поселеннях, а скіфської — на степових, віддалених від гір та моря. Подібна картина спостерігається у керамічному комплексі міст та поселень Європейського Боспора³⁰, Керкініди³¹ та й самої Феодосії³².

Майже одночасно зі скіфами у регіоні з'являється постійне грецьке населення. При заснуванні Феодосії та освоєнні регіону греки зіткнулися тут з таврами-аборигенами та скіфами. Обидва ці етноси стали осідали на землю після появи у регіоні греків, хоча це було лише однією з причин, що вплинула на цей процес. Судячи за наявними матеріалами, заснування поселень відбувалось за участю греків, які мешкали на них поряд з аборигенами. На користь таких припущень свідчать знахідки ранніх теракот Кори Персефони, графіті на чернолаковому посуді, існування визначеного виду житлобудівництва з використанням каменя, цегли-сириця³³, вирощування певних видів зернових культур, які вимагали особливих агротехнічних знань і навичок для їх виробництва³⁴. Можливо, саме грецька частина населення була організатором товарного виробництва м'яких голозерних видів пшениць, а місцеве населення відігравало допоміжну роль у цьому процесі. Протягом VI—IV ст. до н. е. автохтонне населення зазнавало впливу грецької культури і на початку III ст. до н. е. було більш еллінізовано. Вирішальну роль при цьому могли відігравати родинні зв'язки греків з місцевим населенням, які сформувались за часів освоєння сільської округи. Полієтнічний склад населення регіону виключав конфліктні ситуації та сприяв процесу мирного зживання грецьких переселенців з місцевим населенням. Також, очевидно, відбився юнійський тип колонізації, спрямований, на відміну від дорійського, на мирне впровадження в місцеве етнічне середовище і вирішення поточних проблем дипломатичними засобами. Таким чином, населення регіону, як і його культура, були греко-варварськими.

На початковому етапі існування Феодосія, звичайно, повинна була мати хору, яка, ймовірно, була невеликою — в радіусі декількох кілометрів від міста. Зважаючи на особливе місцерозташування поліса, де, підступаючи з південного заходу, відроги Кримських гір не давали розвивати орнє хліборобство, можна припустити, що для цього виду господарства використовували біжчі до міста землі, розташовані на північний захід — північний схід від сучасної «Карантинної гірки», де знаходилося античне місто. Ця територія має відносно спокійний рельєф і зараз зайнята сучасними міськими спорудами. Знайти тут сільські, заміські садиби та наділі раннього періоду надзвичайно важко. Можливо, їх залишки будуть колись виявлені при будівельних роботах, що дозволять докладніше вивчити цей період життя Феодосії. Хоча таких садіб могло і не бути, тому що незначна віддаленість наділів від міста дозволяла власникам обробляти їх протягом світового дня, а на ніч поверталися під захист міських стін. Наприклад, таку ситуацію простежено на хорі Калос Лімена³⁵.

Хронологія античних поселень регіону ґрунтуються на аналізі амфорної та чернолакової кераміки, найдавніші екземпляри якої належать до початку V ст. до н. е. При цьому ширші можливості для раннього датування дає амфорний матеріал, головним чином юнійських центрів виробництва, оскільки його хронологічна та синхронна шкала розроблена найбільш детально³⁶.

На підставі даних археологічних розвідок та розкопок динаміка виникнення та розвитку сільської округи Феодосії на сьогоднішній день є такою: частина поселень регіону виникла на початку V ст. до н. е. та до боспоро-феодосійської війни разом з близькою хорою складала сільськогосподарську базу незалежної Феодосії. Аналіз керамічного матеріалу (амфорної тари, чернолакового посуду) з поселень регіону показує, що невелика її кількість потрапляє сюди вже на початку V ст. до н. е., але інтенсивніше вивезення починається з другої четверті V ст. до н. е.

Найбільш ранню амфорну кераміку відзначено на восьми поселеннях регіону: Новопокровка; Журавки-1, 2; Айазовське, Кринички, Партизани-1; Синиціне-1; Іллічеве-2. Це фрагменти амфор пізньоопуклогорлих та прямо-горлих типів Хіоса; невідомих центрів на складнoproфільованому піддоні; солійських центрів; з роздутим горлом (за визначенням Е. Б. Зеєст); округи Фасоса (типи «Патрей» і Q12-з за визначенням А. П. Абрамова) ранні фасоські амфори, амфори Менди (табл. 1).

Датування деяких ранніх амфор належить до початку V ст. до н. е., але більшість датується першою—другою чвертями V ст. до н. е.

Всі ранні поселення розташовуються більш-менш компактними групами, що, імовірно, було пов'язано з наявністю джерел прісної води та придатних для хліборобства ґрунтів. Наприклад, велика кількість джерел біля північних схилів гірського масиву Агармиш та наявність міцелярно-карбонатних чорноземів, найбільш сприятливих для хліборобства, вплинуло на компактність заселення цієї місцевості в античний час. Це добре спостерігається на прикладі групи поселень в околиці сучасного с. Привітне Кіровського р-ну, де на порівняно невеликій території знаходиться сім поселень: Айазовське, Привітне-1, Гоголівка (увійшла до складу Привітного), Абрикосівка, Кринички, колишні Романівка, Донське. Відстань між цими античними поселеннями — 1—5 км.

Така ж відносно компактна група поселень знаходиться поблизу сучасного с. Журавки: це — Журавки-1, 2; Новопокровка-1, 2; Маківка. Відстань між ними складає 1,5—4 км. Поселення Журавки-1 і Новопокровка-1, 2 розташовані неподалік від русла р. Чурук Су та Кхоур Джилга, Журавки-2 і Маківка — безпосередньо біля р. Чурук Су.

В околицях Феодосії поблизу сучасного с. Біжнє Бойове відомо чотири поселення, розташованих на лівому відносно високому березі р. Байбуги, відстань поміж ними складає 1—1,3 км. Їх топографія та площа майже однакові, на північ від них знаходитьсь масив добрих міцелярно-карбонатних чорноземів. За 2,1 км на південний захід від вищевказаних поселень поряд з діючим джерелом знаходитьсь поселення Насипне. На полі, поруч з ним, простежуються ледь примітні ланцюжки бутового вапняку, що простяглися з півдня на північ. Можливо, це сліди давнього розмежування.

Друга частина поселень: Горіхівка-1, Шубино-2, Софіївка, Мучне, Партизани-2, Бабенково, Красновка, Насипне, Біжнє Бойове IV, V, Південне (Підгірне), Теле Оба, Привітне-1, а також поселення № 247, 248, 251, 253, 254, 256, 259, 262, 264, 266, 268—275, виявлені В. В. Веселовим³⁷, виникли з IV ст. до н. е., імовірно, після захоплення Феодосії Боспором. Це був час найвищого розквіту сільських округ античних держав Північного Причорномор'я.

Звертає на себе увагу, що поблизу від ряду античних поселень знаходяться досить великі кургани висотою 2—5 м. Наскільки вони пов'язані з поселеннями — можуть з'ясувати тільки археологічні розкопки. Взагалі, треба відзначити, що кургани значних розмірів, як групами, так і поодинці, знаходяться за 13 км на північний захід — північ від Феодосії на підвищеннях: Кучук та Бююк Егет, Бот Егеч, Владиславовський Бугор, Парнацький гребінь і далі за ними. Якщо наступні дослідження підтвердять їх належність до скіфського етносу, то це посереднім чином може вказувати на кордони полісних володінь і власне скіфських земель.

Припинення життя на більшості найвіддаленіших від Феодосії поселень сталося у першій чверті III ст. до н. е. Про це свідчить амфорний матеріал з більшості поселень, імпорт якого припинився в цей час. Зокрема, розкопки поселення Новопокровка підтвердили цю дату³⁸. До того ж, остання писемна згадка про вивезення зерна з Боспору міститься у Афінському декреті на честь Спартока III, що датується 286/285 р. до н. е. Розкопки також показали, що поселення були покинуті без поспіху. Зникнення поселень пов'язано з воянно-політичним конфліктом поміж скіфами і грецькими державами на території Криму, що розпочався наприкінці IV — початку III ст. до н. е.³⁹. Імовірно, у цей же час почався тиск сармат, який змінив демографічне, воянно-політичне та економічне становище у Північному Причорномор'ї⁴⁰.

Таблиця 1. Процентні співвідношення надходження амфорного імпорту на античне поселення «Новопокровка» у с. Новопокровка Кіровського району АР Крим за матеріалами розкопок 1994—1996 рр.

№ п/п	Центр виробництва	Профільні частини	Перша четверть V ст. до н. е.	Друга четверть — кінець V ст. до н. е.	Перша половина IV ст. до н. е.	Друга половина IV — початок III ст. до н. е.	Всього за весь період
1	Лесбос	в н	$\frac{1}{-}$ 2,0%				$\frac{1}{-}$ 0,03%
2	Амфори типу Q 12:3	в н	$\frac{-}{2}$ 4,0%				$\frac{-}{2}$ 0,07%
3	Еолійський центр	в н	$\frac{2}{3}$ 10,0%	$\frac{2}{2}$ 0,9%			$\frac{4}{5}$ 0,3%
4	Амфори на складнопрофільованому кільцевому піддоні	в н	$\frac{2}{-}$ 4,0%	$\frac{54}{8}$ 14,6%			$\frac{56}{3}$ 2,5%
5	Менда	в н	$\frac{5}{-}$ 10,0%	$\frac{42}{53}$ 22,1%	$\frac{13}{10}$ 1,4%		$\frac{60}{63}$ 4,6%
6	Хіос	в н	$\frac{22}{13}$ 70,0%	$\frac{147}{44}$ 44,7%	$\frac{100}{18}$ 7,6%	$\frac{34}{3}$ 6,2%	$\frac{312}{78}$ 14,3%
7	Фасос	в н		$\frac{21}{14}$ 8,1%	$\frac{48}{14}$ 3,7%		$\frac{69}{26}$ 3,6%
8	Коло Фасоса	в н		$\frac{11}{23}$ 8,0%			$\frac{11}{28}$ 1,0%
9	Амфори типу з роздутим горлом	в н		$\frac{5}{2}$ 1,0%			$\frac{5}{2}$ 0,2%
10	Родос (амфори типу Солоха I)	в н			$\frac{9}{-}$ 0,6%	$\frac{2}{-}$ 0,3%	$\frac{11}{-}$ 0,4%
11	Пепарет (амфори типу Солоха II)	в н			$\frac{16}{12}$ 1,7%		$\frac{16}{12}$ 1,0%
12	Гераклея	в н			$\frac{849}{523}$ 82,4%	$\frac{187}{271}$ 76,2%	$\frac{1036}{794}$ 66,6%
13	Синопа	в н			$\frac{10}{17}$ 1,6%	$\frac{61}{25}$ 14,3%	$\frac{71}{42}$ 4,2%
14	Амфори типу Муріголь	в н			$\frac{4}{11}$ 1,0%		$\frac{4}{11}$ 0,5%
15	Самофракія	в н			$\frac{-}{1}$ 0,06%		$\frac{-}{1}$ 0,03%
16	Колхіда	в н				$\frac{-}{2}$ 0,3%	$\frac{-}{2}$ 0,07%
17	Херсонес	в н				$\frac{3}{9}$ 2,0%	$\frac{3}{9}$ 0,4%
18	Амфори типу Усть-Лаба	в н				$\frac{-}{4}$ 0,7%	$\frac{-}{4}$ 0,1%
Всього		в н	$\frac{32}{18}$ 1,6%	$\frac{282}{146}$ 15,7%	$\frac{1058}{606}$ 60,7%	$\frac{287}{314}$ 22,0%	$\frac{1659}{1084}$ = 2743

У зв'язку з цими подіями на біжніх до міста поселеннях споруджуються оборонні стіни⁴¹. Відомо усього чотири укріплені пункти: городища Сари Кая та Виноградне, поселення Південне (Підгорне) і Тепе Оба. Вони з'являються наприкінці IV — початку III ст. до н. е. і розташовані у південній передгірській частині регіону, на зручних для оборони висотах, які мають природні перешкоди у вигляді крутых скилів і глибоких балок. Мабуть до таких укріплені пунктів перемістилась з рівнини якась частина населення перед воєнною загрозою. У таких умовах оброблялися тільки біжні до цих пунктів землі, що значно зменшило обсяг вирощуваного зерна.

Протягом III ст. до н. е. протистояння пізньоскіфської держави і грецьких полісів на території Кримського півострова тривав. Сільська округа Феодосії як прикордонна територія Боспора зазнає постійного тиску з боку скіфів та має тенденцію до зменшення. У цей час укріплені пункти сільської округи ще існують, але у другій половині II ст. до н. е. гинуть і вони, але життя на них пізніше поновлюється. Таким чином, сільська округа Феодосії перестає існувати наприкінці II ст. до н. е.

Всі поселення першого періоду (початок V — кінець IV ст. до н. е.) належать до типу неукріпленіх сіл і, як правило, розташовуються поблизу джерел прісної води, річок, іноді на невисоких вододілах. На місцевості вони віділяються «плямами» діаметром 30—70 м, які залишились від присадибних попелищ і визначають місця житлових та господарських споруд⁴².

На цих «плямах» зосереджено підйомний матеріал, що складається з уламків амфорної, чорнолакової, гончарної та ліпної кераміки, кісток тварин тощо. Площа поширення підйомного матеріалу і кількість зольних «плям», яких у різних випадках налічується від 1 (Шубино-1) до 14 (Горіхівка-1) показують, що поселення мали кущовий характер планувальної структури⁴³, якому відповідало кілька жителів з розміщеними навколо них господарськими об'єктами⁴⁴.

Судячи за хаотично розкиданими попельними «плямами», домівки-садиби на поселеннях розміщувались ізольовано, без визначеної системи. Так, в одному випадку, вони простягнулися ланцюжком уздовж р. Індол (Горіхівка-1)⁴⁵ на 2,7 км, а в іншому — розташувались компактно на відносно невеликій площині (Новопокровка)⁴⁶. Майже всі поселення знищуються багаторічною оранкою, тому міркувати про їх площу можливо лише за кількістю попельних «плям» та зону поширення підйомного матеріалу. Звичайно, ці дані будуть дещо умовні, але вони дозволяють скласти повне уявлення про цей бік питання. Є поселення, які складаються з однієї попельної «плями» (Шубино-1) розмірами 60×70 м, а є — з 14 (Горіхівка-1), діаметром від 30 до 70 м, відповідно «чиста», зайнята житловими та господарськими будівлями, буде коливатися від 0,42 до 10 га. Для поселень з великою кількістю «попельних плям» загальна площа буде дещо більша і може дорівнювати кільком десяткам га, тому що господарсько-житлові об'єкти були «розтягнуті» чи «розділені» на відносно великій території і при цьому розділені ділянками, які не містять культурного шару. Шурфуваннями та розкопками виявлено, що товщина культурного шару до рівня давньої денної поверхні на поселеннях досягає 0,4—1,1 м.

Виходячи з розмірів та місцерозташування поселень, можна виділити чотири основні типологічні форми:

I. Невеликі хутори площею 0,5—1 га (Шубино-1, Маківка, Софіївка, Мучне та ін.).

II. Поселення середніх розмірів від 2 до 9 га, які складають більшу частину виявлених пам'яток (Новопокровка; Журавки-1, 2; Кринички та ін.).

III. Пастухові стоянки, які характеризуються незначним культурним шаром і знаходяться у Присиваському степу, на відносно великій відстані від природних джерел води (Синицино-1, Красновка-2). Підйомний матеріал з них аналогічний до матеріалу поселень

IV. Укріплені поселення, що виникають на рубежі IV—III ст. до н. е. (Сари Кая, Виноградне, Південне (Підгорне), Тепе Оба).

Матеріал з шурфувань і розкопок поселень представлено амфорною, чорнолаковою, гончарною та ліпною керамікою, амфорними клеймами і діпінгі, «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

теракотами, світильниками, графіті на чорнолакових посудинах, боспорськими монетами, залізними ножами і лемехами; бронзовими вістрями стріл, сергами, перснями, браслетами, дзеркалами; скляними намистинами, кістяними рашпілями, проколками та голками, руків'ями для ножів; напівфабрикатами інших виробів; великою кількістю фрагментів та цілими екземплярами зернотерок; брусками, пряслицями. Звертає на себе увагу, що на частині далеких поселень (Горіхівка-1; Шубино-1, 3; Красновка, Донське та ін.) серед підйомного матеріалу відсутнє каміння. Очевидно, господарські та житлові будови на них були глиняно-плетневими, з стінами та дахами з дерева та очерету і обмазані глиною. Такий тип споруд був притаманний місцевому населенню, залишки яких, за винятком стовпових ям, дуже незначні і часто не дають уявлення про структуру житла⁴⁷.

Наявність бутового вапнякового каміння на ряді поселень (Журавки-1, 2; Новопокровка-1, 2; Насипне, Близьне Бойове 1—4 та ін.) дає можливість визначити будівельні заходи, коли для спорудження цоколя використовувався вапняк, а стіни зводилися з сирцевої цегли. Розкопки поселення поблизу с. Новопокровка підтвердили наявність тут будівель такого типу⁴⁸. Вони були поширені в античних містах і сільських поселеннях Північного Причорномор'я і привнесені сюди грецькими переселенцями⁴⁹.

Про хліборобську спрямованість цих поселень свідчить наявність великої кількості зернових ям, що містяться поруч з домівками, а також знахідки численних уламків та цілих екземплярів зернотерок, які, до речі, виготовлялись з кримських порід каменю. Найчастіше використовувався карадазький трас, уламки та цілі зернотерки з цього матеріалу є на всіх поселеннях регіону⁵⁰. Крім цього, результати палеоботанічних досліджень зерна з розкопок поселення Новопокровка-1 показали, що головними видами вирощуваних тут зернових рослин у IV ст. до н. е. була м'яка голозерна пшениця та ячмінь⁵¹. Це збігається з даними, отриманими з сільських поселень Боспора⁵², Херсонеса⁵³, Ольвії⁵⁴, де культивувались такі ж види зернових. Відомо, що автохтонне населення Північного Причорномор'я ще на початку I тис. до н. е. вирощувало, головним чином, плівчасті види пшениці: однозернянку і двозернянку⁵⁵. В античний час голозерні види пшениці — м'яка та карликова стають тут головними хлібними рослинами⁵⁶. Так, населення ранніх поселень хори Ольвії вирощувало, головним чином, плівчасті види пшениці, ячмінь та просо, тобто злаки, найбільш пристосовані до місцевих умов, що давали невеликий, але гарантований урожай. Пізніше, коли переселенці обжились, видовий склад зернових культур замінюється на голозерні пшениці й ячмінь. Це пояснюється ще і тим, що плівчасті пшениці не могли використовуватись на постійних полях з чергуванням озимих і ярових і були неперспективними для якісно нового етапу зернового виробництва, який почався з освоєнням грецькими колоністами земель навколо заснованих міст.

Згодом, розвиток полісів та збільшення населення вимагали необхідного зерна для торгівлі, а це могло статися тільки з широким упровадженням у місцеве сільське господарство голозерних видів пшениці та нових технічних заходів, зокрема, застосування плуга та короткотермінових перелогів та павлових полів. Усе це дозволило грецьким колоністам швидко освоїти сільські округи античних міст, у тому числі Феодосії, та розпочати товарне виробництво пшениці. У IV ст. до н. е., коли спостерігався пік зернового виробництва у Північному Причорномор'ї, серед інших факторів, цьому також сприяв кліматичний оптіум, що дозволяв вирощувати саме голозерні види пшениці.

Оскільки головним заняттям сільського населення було хліборобство, то, очевидно, що на поселеннях існувало шанування божеств, пов'язаних з хліборобськими культурами. Знахідка на поселенні Журавки-1 теракоти Кори-Персефони, що датується кінцем VI — початком V ст. до н. е., яскраве тому підтвердження⁵⁷. Умови виявлення теракоти серед скучення попелу вказують на існування культових попелищ-есхарів, які виконували функцію вівтарів.

Цілком можливо, що на сільських поселеннях через відсутність святилищ таку функцію виконували домашні вогнища та попелища, які містились біля

кожного житла⁵⁸. Теракоти такого типу використовувались і у самій Феодосії⁵⁹. Знахідки графіті свідчать про існування культів інших грецьких божеств, яких шанувало сільське населення. Необхідно відзначити, що для варварських поселень такі знахідки не характерні, тим більше для ранньокласичного періоду⁶⁰. Це дозволяє припустити, що на цих поселеннях мешкали також і греки, які використовували у своїх культах теракоти і робили графіті на присвяченіх посудинах.

Судячи за тим, що всі поселення виникли як неукріплені пункти і тривалий час такими залишались, вони існували у досить мирних умовах. Очевидно, вони перебували під захистом як поліса, так і скіфів, знати яких була зацікавлена в їх існуванні. Ті та інші мали від цього істотну матеріальну користь, що сприяло підйому та розквіту сільської округи Феодосії у V—IV ст. до н. е. Таким чином, дослідження сільських округ цього поліса дозволить усунути ще одну «білу пляму» у вивченні античної цивілізації у Північному Причорномор'ї.

Примітки

¹ *Arr. P. Pont., 30; Anonym. P. Pont., 77; Roebuck C. Ionian trade and colonization.* New York, 1959.—Р. 121; *Ehrhardt N. Milet und seine kolonien.*—Frankfurt am Main.—New York, 1983.—S. 82; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция.—М., 1983.—Т. 1.—С. 368; Кошеленко Г. А., Кузнецов В. Д. Греческая колонизация Боспора // Причерноморье в VII—V вв. до н. э. Письменные источники и археология. Материалы V Международного симпозиума по древней истории Причерноморья (Вани, 1987).—Тбилиси, 1990.—С. 35; Кацарава Д. Д., Квирквелия Г. Т. Города и поселения Причерноморья античной эпохи.—Тбилиси, 1990.—С. 294.

² Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.—К., 1989.—С. 15, 41.

³ *Strabo, VII, 4, 6; Demosth. Adv. Lac., XXXV.*

⁴ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.—М.—Л., 1949.—С. 82.

⁵ Крижицкий С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія.—1991.—№ 1.—С. 52.

⁶ Гаврилов А. В. Производство зерна и его значение для торговли Боспора в IV — начале III вв. до н. э. // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным.—Тез. докл. науч. конф.—М., 1988.—С. 50.

⁷ *Strabo, VII, 4, 4.*

⁸ Бадер О. Н. Материалы к археологической карте восточной части горного Крыма // Труды научно-исследовательского института краеведческой и музейной работы.—М., 1940.—Т. 1.—С. 154; Барсамов Н. С. Феодосия.—Симферополь, 1957.—С. 13.

⁹ Веселов В. В. Дневник археологических разведок в Старокрымском районе Крымской области в июле 1956 года; Дневник археологических изысканий в районе Феодосии в июне—июле 1960 г. Тетрадь № 1.—С. 1—95; тетрадь № 2.—С. 96—125 // НА КГИАЗ.

¹⁰ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.—М., 1975.—С. 5, 275—277, № 242, 247—249, 251, 253, 256, 262, 264, 265, 268—270.

¹¹ Там же.—С. 72.

¹² Катюшин Е. А., Айабабина Е. А. Раскопки в окрестностях Феодосии // АО 1977.—М., 1978.—С. 328; Катюшин Е. А. Раскопки в окрестностях Феодосии // АО 1978.—М., 1979.—С. 335; Гаврилов А. В. Отчет об археологических раскопках на территории МТФ с/х «Весна» Нижнегорского района и археологических разведках на территории к/х «Украина» Кировского района Крымской области // НА ИА НАНУ, 1988/154; Гаврилов А. В. Отчет об археологических раскопках на скіфському поселенні Ореховка-1 у с. Ореховка Кировского района Крымской АССР в 1991 // НА ИА НАНУ, 1991/170; Гаврилов А. В. Отчет об археологических разведках на территории Кировского и Советского районов Республики Крым в 1993, 1994 гг. // НА КФ ИА НАН України.—Інв. № 329.

¹³ Щепинский А. А. Исследования в степном Крыму // АО 1971.—М., 1972.—С. 326.

¹⁴ Гаврилов А. В. О находках боспорских монет на древнем поселении Ореховка-1 в Крыму // Проблемы археологии Северного Причерноморья.—Тез. докл. науч. конф.—Херсон, 1990, Ч. 2.—С. 43.

- ¹⁵ Гаврилов А. В. О сельскохозяйственной территории Европейского Боспора в IV — первой половине III вв. до н. э. // Проблемы античной культуры. Тез. докл. науч. конф.— Симферополь, 1988.— Ч. 3.— С. 200.
- ¹⁶ Зенкович В. П. Берега Черного и Азовского морей.— М., 1958.
- ¹⁷ Гаврилов А. В. Отчет об археологических разведках...— С. 7.
- ¹⁸ Львова Е. В. Равнины Крыма.— Симферополь, 1982.— С. 67.
- ¹⁹ Шутов Ю. И. Воды Крыма.— Симферополь, 1979.— С. 36.
- ²⁰ Подгородецкий П. Д. Крым: природа.— Симферополь, 1988.— С. 117.
- ²¹ Половецкий И. Я., Гусев П. Г. Почвы Крыма и повышение их плодородия.— Симферополь, 1987.— С. 140.
- ²² Рубцов Н. И. Растительный мир Крыма.— Симферополь, 1978.— С. 76.
- ²³ Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Культурные растения Скифии // СА.— 1985.— № 2.— С. 61; Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического // ХС.— 1961.— Вып. VI.— С. 82, 85.— Рис. 55, 56.
- ²⁴ Колотухин В. А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века (этно-культурные процессы).— К., 1996.— С. 6.
- ²⁵ Там же.— С. 25.
- ²⁶ Там же.— С. 80; Храпунов И. Н. Об этнической принадлежности кизил-кобинской культуры // История и археология юго-западного Крыма.— Симферополь, 1993.— С. 6.
- ²⁷ Храпунов И. Н., Власов В. П. Кизил-кобинское поселение Шпиле // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма.— Симферополь, 1995.— С. 14.
- ²⁸ Колотухин В. А. Указ. соч.— С. 68.
- ²⁹ Ольховский В. С. О населении Крыма в скифское время // СА.— 1982.— № 4.
- ³⁰ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 66, 76, 82.
- ³¹ Кутайсов В. А. Кизил-кобинская керамика из раскопок Керкинитиды // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э.— VIII в. н. э.— К., 1987.— С. 35.
- ³² Зест И. Б. Раскопки Феодосии // КСИИМК.— 1953.— Вып. 51.— С. 144.
- ³³ Крижицкий С. Д. До історії колонізації Нижнього Побужжя // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 42.
- ³⁴ Лейпунська Н. О. Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними) // Археологія.— 1991.— № 1.— С. 116.
- ³⁵ Щеглов А. Н. Полис и хора.— Симферополь, 1987.— С. 92.
- ³⁶ Зест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83; Лейпунская Н. А. Керамическая тара Ольвии. (Из опыта изучения амфор VI—IV вв. до н. э.).— К., 1981; Абрамов А. П. Античные амфоры. Периодизация и хронология // БС.— 1993.— № 3.
- ³⁷ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 275—277.
- ³⁸ Гаврилов А. В. Отчет о раскопках античного поселения «Новопокровка» у с. Новопокровка Кировского района Республики Крым в 1994 г. // НА КФ ИА НАН Украины.— Инв. № 330.— С. 10.
- ³⁹ Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху.— К., 1993.— С. 29.
- ⁴⁰ Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. // ВДИ.— 1987.— № 1.— С. 68, 69.
- ⁴¹ Катюшин Е. А. Указ. соч.— С. 335.
- ⁴² Крижицкий С. Д., Буйских С. Б. Структура архайчного поселения Нижнього Побужжя // Археологія.— 1988.— Вип. 63.— С. 12.
- ⁴³ Крижицкий С. Д. До історії колонізації...— С. 44; Буйских А. В. Деякі особливості плавувальної структури пізньоархайчних поселень Нижнього Побужжя // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 24.
- ⁴⁴ Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 27.
- ⁴⁵ Гаврилов А. В. Отчет об археологических раскопках на территории МТФ...— С. 6.
- ⁴⁶ Гаврилов А. В. Отчет о раскопках античного поселения «Новопокровка»...— Рис. 40.

- ⁴⁷ Колотухин В. А. Указ. соч.— С. 24, 27.
- ⁴⁸ Гаврилов А. В. Отчет о раскопках античного поселения «Новопокровка»...— С. 5.
- ⁴⁹ Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья.— К., 1993.— С. 55.
- ⁵⁰ Мінерало-петрографічне визначення фрагментів терочників та зернотерок з античних поселень Східного Криму виконано старшим науковим співробітником Державного інституту мінеральних ресурсів України (м. Симферополь) М. М. Макаровим.
- ⁵¹ Палеоботанічний аналіз викопного рослинного матеріалу з розкопок античного поселення Новопокровка виконано провідним науковим співробітником ІА НАНУ, доктором біологічних наук Г. О. Пашкевич.
- ⁵² Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 180.
- ⁵³ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 104.
- ⁵⁴ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 71.
- ⁵⁵ Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 61.
- ⁵⁶ Пашкевич Г. А. Состав культурных и сорных растений из раскопок поселений сельской округи Ольвии // Античные поселения Нижнего Побужья.— К., 1986.— С. 114, 119.
- ⁵⁷ Гаврилов О. В. Знахідки теракоти на античному поселенні Журавки-1 у Криму // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 142.
- ⁵⁸ Сыненко И. А. К вопросу об интерпретации зольников античных поселений Нижнего Побужья // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным. Тез. докл. науч. конф.— М., 1988.— С. 67.
- ⁵⁹ Кобылина М. М. Терракоты из Феодосии // САИ.— 1970.— Вып. ГІ—ІІІ.— Ч. II.— Табл. 24, 25.
- ⁶⁰ Русыева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья VI—I вв. до н. э.— К., 1982.— С. 32.

Гаврилов А. В.

НОВЫЕ ДАННЫЕ О СЕЛЬСКОЙ ОКРУГЕ АНТИЧНОЙ ФЕОДОСИИ

Феодосия была основана милетцами во второй половине VI в. до н. э. По письменным источникам известна тем, что в IV в. до н. э. через ее порт вывозилось большое количество пшеницы, которая поступала во многие города античного мира. Местом производства этого продукта были плодородные земли к западу — северо-востоку от полиса, где к настоящему времени выявлено 44 сельских поселения начала V — начала III вв. до н. э., два городища и два укрепленных поселения конца IV—II вв. до н. э. Этот регион ограничен с востока Акмонайским перецейком, с запада — речкой Индол, с юга — отрогами Крымских гор, с севера — соленым озером Сиваш. Рельеф местности представляет мелкокладчатую холмистую равнину, пересеченную маленькими речками, впадающими в Сиваш и Феодосийский залив. Почвы региона представлены южными каштановыми черноземами.

Археологические разведки и раскопки показали, что первые поселения в округе города возникли в начале V в. до н. э. и вместе с ближней хорой составляли сельскохозяйственную базу независимой Феодосии. Другая часть поселений возникает в IV в. до н. э. после захвата Феодосии Боспором. Все поселения первого периода (начало V — конец IV вв. до н. э.) относятся к типу неукрепленных и состояли из групп изолированных домов-усадеб. Об их земледельческой направленности свидетельствует большое количество фрагментов и целых экземпляров зернотерок, зерновых ям. Палеоботанические анализы показали, что основными видами культивируемых зерновых были мягкая пшеница и ячмень. На поселении проживали тавры, скифы и некоторое количество греков. Материал из раскопок поселений представлен: амфорной, лепной, гончарной, чернолаковой керамикой, терракотами, орудиями труда, бронзовыми украшениями. Прекращение жизни на части поселений произошло в первой четверти III в. до н. э., что было связано с военно-политическим конфликтом между скифами и греческими государствами на территории Крыма и давлением сармат. На протяжении III в. до н. э. существуют отдельные укрепленные поселения и городища в предгорной части региона, но во второй половине II в. до н. э. погибают и они, и жизнь на них возобновляется с некоторым перерывом.

NEW DATA ON RURAL NEIGHBOURHOOD OF ANCIENT THEODOSIA

Theodosia played an important part in Economic and political life of Bosporus as well as the other ancient states. The polise was founded by the Miletians in the second half of the VI-th century B. C. and was known as the chief port to supply the Greece mainland with the wheat including Athens. Besides of its comfortable harbour it was surrounded of the fertile lands where this wheat had been cultivated. This area is limited of the Akmonae Isthmus in the East; the steppe river of Kuru Indol in the West; the Crimean Mountains in the South and the salt lake of Siwash in the North. The landscape of the region is a hilly slightly flexuous plain crossed by the shallow rivers from the South to the North. It consists of black and chestnut-coloured soil which is perfect to cultivate grain-crops.

By this time there are 44 rural sites discovered there. It is known from the archaeological evidence that the first of them were started in the beginning of the V-th century B. C. Almost all the sites are regarded as nonfortified villages situated close to steppe rivers and springs. They looked like the clusters of isolated farmsteads. Judging by a great number of grain pits we have a clear-cut confirmation of their agricultural purposefulness. In conformity with paleobotanical tests of grain most popular plants were a soft wheat «*triticum aestivum*» and a barley «*hordeum vulgare*».

The population of the sites was mixed and consisted of the Scythians, the Taurians and the Greeks.

The dating of the sites can be made on the strength of yielded materials presented by amphoras, fine and ordinary china, terracotta figurines, local wares bronze adorments and weapons, instruments of production.

Since the first quarter of the III-rd century B. C. the vital activity of a considerable amount of the rural sites on the Crimea Peninsula's territory began to reduce because of the military and political conflicts between the Scythians and the dwellers of the greek city-states and to the second half of the II nd century B. C. it came to the full stop being never restored any more.

Одержано 08.11.97.

ДЕРЕВ'ЯНИЙ ПОСУД З ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ СЕРЕДНЬОГО ПРИДНІПРОВ'Я

М. С. Сергєєва

У статті систематизовано основні дані про давньоруський дерев'яний посуд з Кисва, Войнської Греблі, Райковецького городища, Колодяжина.

У Київській Русі дерево було одним з основних видів сировини для виготовлення різноманітних речей, у тому числі посуду. Археологічні дослідження давньоруських міст виявили значну кількість дерев'яного посуду різних типів і призначення¹, проте спеціальна увага цій категорії матеріалу приділялась нечасто. Практично, всебічного розгляду зазнав тільки новгородський дерев'яний посуд. Саме на базі матеріалів розкопок Новгорода Б. О. Колчин зробив спробу його класифікації та відновлення технології виготовлення². Знахідкам з інших міст, у тому числі з території Лісостепового Придніпров'я та суміжних регіонів, у цьому плані пощастило значно менше. Досить сказати, що за винятком матеріалів розкопок Київського Подолу 1972—1973 рр.³ та окремих найбільш цікавих речей з Войнської Греблі, Райковецького городища, Колодяжина тощо⁴, ця категорія археологічного матеріалу навіть не опублікована і, крім побіжних сумарних оглядів, вона ніде не фігурує. А між

тим, у вказаних містах залишки дерев'яного посуду було виявлено у великій кількості. Незважаючи на те, що він зберігся здебільшого лише фрагментарно і цілі форми репрезентовані поодинокими екземплярами, наявні дані дозволяють уявити характерні особливості цього виду побутового начиння на території лісостепу. Отже, дерев'яний посуд потребує ретельного вивчення. Введення до наукового обігу основних даних про нього і є завданням нашої роботи. До розгляду ми залучаємо посуд не лише з міст вказаного регіону, але й з Колодяжина (Східна Волинь), розташованого близько кордонів з Середньодніпровським ареалом.

Поширення дерев'яного посуду у давньоруські часи забезпечувалось наявністю достатньої сировинної бази для його виготовлення. Дослідники природних умов лісостепу одностайні у висновках, що у давнину та середньовіччі питома вага лісів тут була набагато більшою, ніж пізніше⁵. Навіть якщо врахувати активне вирубання лісів за часів Київської Русі, про яке пише, наприклад,

А. М. Семеновою-Тянь-Шанська⁶, з наведеної нею ж карти видно, що лісові масиви все ще займали значну площину, особливо на Правобережжі Дніпра (рис. 1).

Дослідження складу деревини, з якої виробляли посуд, виявило породи дерева, поширені саме в зоні, що розглядається: сосну, дуб, клен, ясен, липу, вільху, осину тощо. Отже, можна твердити, що давньоруські майстри загалом обмежувались місцевою сировиною. При цьому характер використання тієї чи іншої породи свідчить, що вони були добре обізнані з властивостями кожної з них і застосовували їх якнайдоцільніше.

Смолиста деревина сосни є стійкою до гниття і має малу водопроникність, вона добре піддається обробці різальним інструментом, але її важко обточувати. Сосна є придатним матеріалом для виготовлення посуду для рідини, у тому числі води. Основна маса досліджених клепок та днищ бочок зроблена саме з сосни. При цьому обручі для бочок виготовляли з іншої деревини — тісі, що досить добре гнететься. Одна з соснових бондарних посудин з Колодяжина мала обручі з ліщини. Здогадно залишками обручів були також фрагменти виробів з прутів, розрізаних уздовж, які походять з Войнської Греблі. Матеріалом для них слугувала верба.

Відзначимо, що були спроби виготовлення токарного посуду з сосни. Так, серед матеріалів з Войнської Греблі виявлено фрагмент вінець токарної посудини з соснової деревини, але це поодинока знахідка. Непридатність сосни для токарної обробки заважала такому її використанню.

Клепки для бондарного посуду виготовлялись також з липи. З неї ж виробляли великі видовбані посудини. Деревина липи м'яка, не схильна до розтріскування, добре піддається обробці, але вона пориста, нестійка до грибкових уражень, досить добре вбирає воду. Місткості з липи, найвірогідніше, використовувались для збереження сипких речовин, хоч з цією ж метою застосовувалась і значна частка соснової бондарної тари. Серед липових посудин саме такого призначення згадаємо бочку з зерном, знайдену, за повідомленням В. К. Гончарова, на Райковецькому городищі⁷. Цікаво, що,

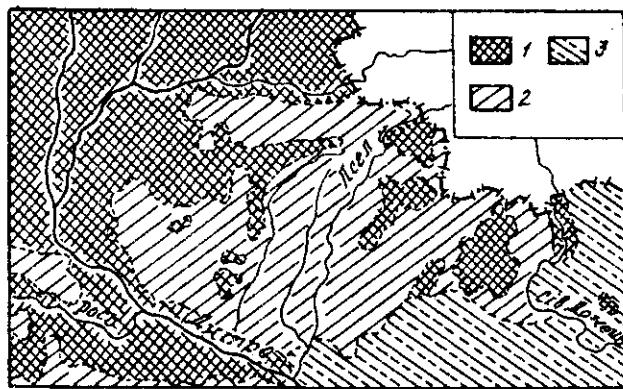

Рис. 1. Поширення лісів у лісостеповій зоні на початку XIII ст. (за А. М. Семеновою-Тянь-Шанською). 1 — ряснолисті ліси; 2 — лугові степи; 3 — ковилові степи.

* Визначення деревини зроблено автором методом кілотомічного аналізу за мікроскопічною структурою деревини по трьох зрізах: поперечному, радіальному, тангенціальному

незважаючи на придатність для обробки, липа на території лісостепу не знайшла поширення як матеріал для виготовлення столового посуду. Через брак даних важко впевнено пояснювати цей факт місцевими традиціями у деревообробці, але показово, що серед 64 фрагментів вирізаного та токарного столового посуду, які ми перевірили, нема жодного з липи.

Сировиною для виготовлення столового посуду здебільшого слугувала деревина клена та ясеня. Серед токарного посуду виготовлений з клена становить 67,3%, з ясена — 25,5% (усього майже 93%). З 9 вирізаних посудин, що підлягали аналізу, 4 було кленових і 3 ясеневих.

Древина ясена є твердою, міцною, в'язкою, вона не розтріскується і не жолобиться, добре обробляється різальним інструментом і обточується. За технічними властивостями близька до неї деревина клена. Обидві породи, крім того, мають гарну текстуру. Усе це робить їх найбільш придатними для виготовлення столових посудин, як вирізаних, так і токарних. З властивостями клена та ясена були добре обізнані майстри навіть у Новгороді, і хоча ці дерева були менш поширені, ніж у лісостеповій зоні, з них вироблялась більшість новгородського столового посуду⁸. Тому в регіоні, що ми розглядаємо, де клен і ясен були дуже поширені, їхня деревина слугувала основною сировиною для цього виду виробів. При цьому, на нашій території є приклади виготовлення з ясена не лише токарного, як це характерно для Новгорода⁹, але й вирізаного посуду: ковшів, тарілок тощо.

Великі ковші могли бути також дубовими, але загалом, незважаючи на те, що дуб був однією з найпоширеніших порід у лісостеповій зоні, його майже не застосовували для виготовлення посуду. Древина дубу відрізняється високими технічними властивостями: міцністю, стійкістю до гниття, твердістю. Вона широко застосовувалась як матеріал для речей, яким потрібна висока міцність (деталі колісного та водного транспорту, побутові речі тощо), і особливо в будівництві. З посуду, крім ковша з Києва, відомі фрагменти стінок великих тарних місткостей і токарного посуду, зокрема покришок.

Посуд з інших порід дерева серед проаналізованих зразків нечисленний. У Колодяжині та Райках знайдено поодинокі залишки токарного посуду з вільхи. Осина, верба, береза репрезентовані поодинокими невиразними фрагментами стінок, які часто тільки здогадно можна віднести до залишків посуду. Серед них відзначимо фрагменти стінок великих посудин з осини (Воїнь) та берези (Райки) — можливо аналогічних за призначенням липовим тарним місткостям.

За технологією виготовлення весь виявлений посуд можна розподілити на бондарний, видовбаний та вирізаний і токарний. Особливі групи становлять посудини з берести та кори інших дерев і плетені (кошики).

Бондарні вироби репрезентовані залишками дерев'яних клепок, днищ, обручів, а також залізними деталями — вушками, дужками, обручами. Дослідження середньовічного бондарного посуду в Новгороді та в західнослов'янських землях виявили такі його види, як цеберки, бочки, діжки, кадоби, дзбані, дійниці, маслобійки, дрібний посуд з клепок (кухлі, чарки тощо), тобто основні різновиди, які залишилися у селянському побуті аж до ХХ ст.¹⁰. Слід гадати, що такий посуд побутував і на території, що ми розглядаємо, проте труднощі його класифікації полягають у фрагментарності знахідок, яка здебільшого не дає підстав для реконструкції цілих форм. Однак окремі приклади знахідок відносно цілих посудин дозволяють визначити деякі типи бондарного посуду. Це діжки та кадібки з прямими стінками, великі бочки з опуклими боками, цеберки. На Райковецькому городищі було знайдено бочку до 60 см заввишки з овальним днищем¹¹. Її, як і деякі кадібки, використовували для збереження зерна. Кадібки, які порівняно добре збереглися, виявлені у Києві та Колодяжині¹². Розміри бондарної тарі, за аналогіями, могли бути різноманітними, але в основному на різних пам'ятках фіксуються її днища діаметром від 30 до 50 см. Цеберки, за матеріалами розкопок Колодяжина, мали верхній діаметр близько 30 см¹³. Діаметр 25—30 см, як звичайний для цеберок з поховань могильників Чернігова, називає також Б. О. Рибаков¹⁴. Цілком можливо припустити, що вказані розміри були стандартними

для цієї категорії посуду. Товщина клепок бондарного посуду становила: соснових від 0,7 до 1 см, липових — 1 см і більше.

Технологія виготовлення видовбаного та вирізаного посуду була практично однаковою. Вона полягала в наданні дерев'яній заготовці форми посудини за допомогою різальних інструментів. Різниця була тільки в характері інструментарію та іноді в якості обробки. Отже, можна говорити практично про одну категорію посуду. Видовбаними, як правило, називають великі тарні ємкості (рис. 2, 1—3) і такі, що слугували для різноманітних господарських потреб: ночви, ступки та ін., вирізаними — посудини досконаліших форм, переважно столові.

Видовбаний та вирізаний посуд могли виробляти двома способами: на радіальному та тангенціальному розрізі дерева (пластинний спосіб), коли загилення в посудині робили з боку стовбура, та на торцевому розрізі, коли напрямок дерев'яних волокон збігався з боковими стінками посудини. Основна маса видовбаного та вирізаного посуду, крім окремих великих тарних посудин, вироблена пластинним способом. Обробка тарного посуду могла бути досить недбалою: на деяких фрагментах добре видно сліди обтесування, поверхня не загладжена (рис. 2, 1). Разом з тим, є приклади ретельної обробки тарного посуду. У Войні знайдено фрагменти великої липової посудини з орнаментом і канелюром для покришки по вінцях (рис. 2, 2). Столовий посуд, як правило, оброблявся ретельно.

Видовбани посудини могли мати значні розміри. За Т. М. Мовчанівським, на Райковецькому городищі траплялися екземпляри 50—60 см заввишки і діаметром 35—40 см¹⁵. Товщина стінок липової посудини з Войні сягас 14—15, ще однієї з Києва — 23 мм. Видовбану посудину трохи менших розмірів виявлено у Києві¹⁶. Її верхній діаметр становив 30, діаметр дна — 21, висота — 28 см. Посудина могла бути ступкою або тарною місткістю (рис. 2, 3).

Серед вирізаного посуду слід назвати ковші та великі чаші (діаметром близько 30 см), відомі з розкопок київського Подолу¹⁷, тарілки, невеликі посудини з опуклими боками типу мисок або келихів. Останній тип відомий лише у фрагментах і повністю не реконструюється (рис. 2, 4). Він походить з Войнської Греблі. Окремо відзначимо мініатюрну чарочку на низькому суцільному піддоні — також з Войнської Греблі (рис. 2, 5). Діаметр посудинки становив усього 5, висота — 2,5 см. За призначенням вона могла бути іграшкою або столовим начинням типу сільнички. До вирізаного посуду належать також ложки, іх виявлено два типи: звичайні і призначені для сухих речовин — з плоским черпаком. Останній тип відомий в одному екземплярі, який походить з київського Подолу. Ложка зроблена з соснового дерева, довжина, що збереглася, становить 10,5 см (кінець держака обламаний), діаметр черпака — 6 см. Виробка недбала — просто ножем. Не виключено, що це напівфабрикат. Від звичайних ложок зберігаються здебільшого черпаки, близькі за формулою до овалу. Деякі з них мають у місці сполучення з держаком сліди характерного залому, властивого середньовічним ложкам¹⁸. Отже, слід гадати, ложки з Середнього Подніпров'я не відрізнялися за формою від виявлених в інших регіонах Київської Русі та Центральної Європи.

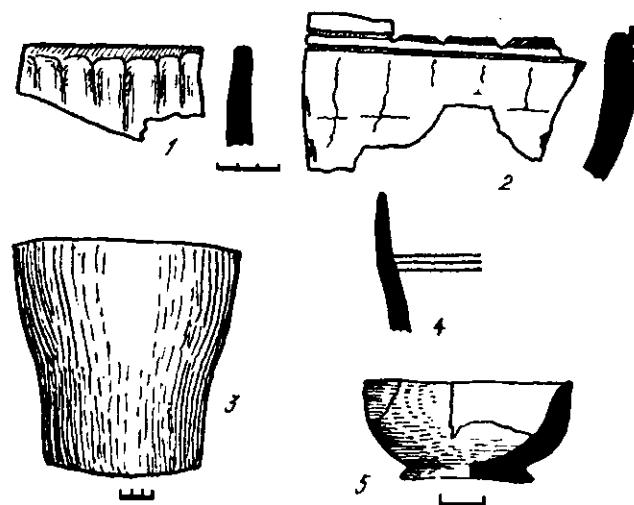

Рис. 2. Видовбаний та вирізаний посуд: 1, 3 — Київ; 2, 4, 5 — Войнська Гребля.

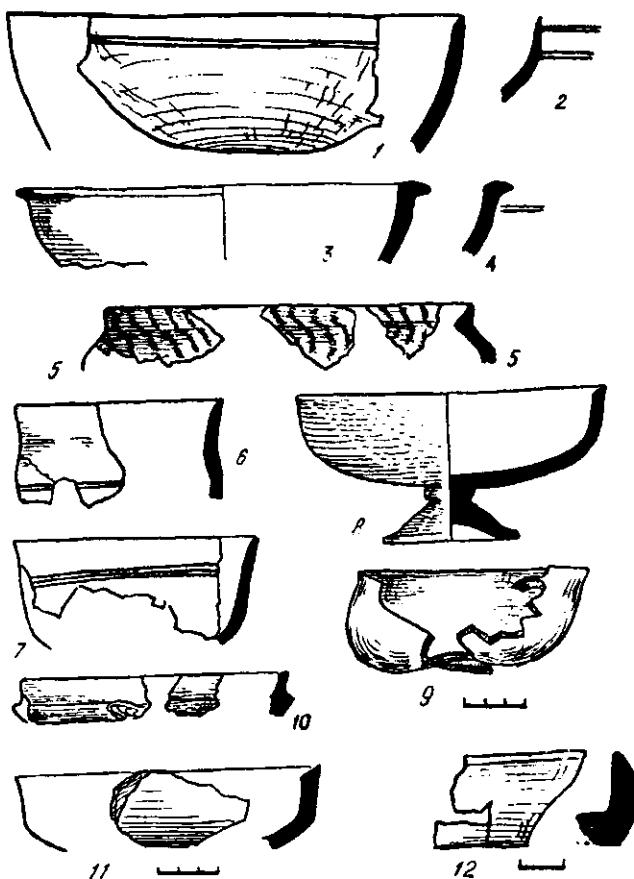

Рис. 3. Токарний посуд: 1, 8 — Київ; 3, 11 — Колодяжин; 2, 4—7, 9, 10, 12 — Войнська Гребля.

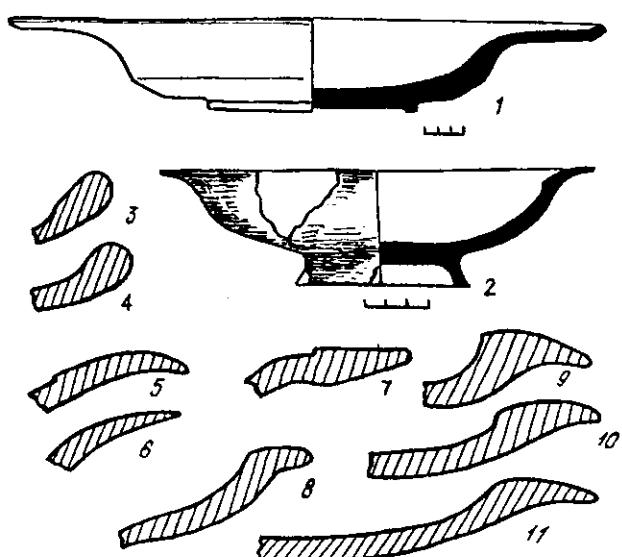

Рис. 4. Форми вінець токарних (1—6, 8—11) та вирізаної (7) тарілок і цілі форми (1, 7 — Київ, 2—6, 8—11 — Войнська Гребля).

Весь відомий токарний посуд належить до столового. Його знайдено у всіх містах регіону, що разом зі знахідками інших токарних речей, а у Києві ще й токарних бобишок¹⁹, свідчить про значний розвиток місцевого токарного ремесла. Особливості середньовічної токарної технології були неодноразово реконструйовані для різних територій (Новгород, західнослов'янські землі з аналогіями у Західній Європі²⁰), тому нема потреби докладно зупинятися на цьому питанні. Відзначимо лише, що у Києві та інших містах регіону вона на врід чи принципово відрізнялась від тієї, яку практикували майстри решти європейської території.

Весь виявлений токарний посуд вироблявся, як і вирізаний столовий, пластинним способом.

Основні типи вирізаного і токарного столового посуду загалом збігаються, але токарний посуд відрізняється різноманітністю форм, що, можливо, пояснюється більшою кількістю знайдених екземплярів. Це миски, чаши, тарілки, або блюда, келихи. Чаши — досить глибокі напівсферичні посудини з прямими або профільованими вінцями (рис. 3, 1—4), діаметром від 17—18 до 23 см. Миску знайдено одну, у фрагментах, вона глибока з опуклими пілочками та профільованими вінцями (рис. 3, 5), діаметром

17 см. Тарілки в основному мали профільовані вінця (рис. 4), там, де можна було визначити їхні розміри, виділялись великі блюда діаметром 46 см, репрезентовані західкою з гори Киселівки у Києві (рис. 4, 1), і невеликі — діаметром 18—20 см (рис. 4, 2). Келихи мали як прямі, так і профільовані вінця діаметром 10—15 см (рис. 3, 6—11). Крім того, у Войні знайдені невелика посудина з низькими бортиками (рис. 3, 12) і велика з опуклими боками, найбільший діаметр якої становив 25 см. За формою вона наближається до новгородських братин²¹. У Войні та Колодяжині виявлено також токарні покришки (рис. 5).

Характерною особливістю токарного столового посуду була наявність кільцевого піддону — циліндричного або такого, що розширяється донизу. Піддона могли бути низькими — менше 1 см і досить високими — до 3—3,5 см. Значно рідше піддон замінювала невисока суцільна підставка. Келихи на високій підставці-стояні виявлено тільки один — під час розкопок тайника Десятинної церкви²². Такі келихи були парадним посудом, чому в даному випадку не суперечить і місце знахідки. Можливо, саме незвичайністю такого посуду пояснюється його рідкість: у побутових комплексах давньоруських міст фіксується, в основному, повсякденний посуд.

Багато посудин, як вирізаних, так і токарних, орнаментовані. Найпоширенішим є простий декор — одна врізна лінія або дві-три (іноді більше) паралельних. Оздоблювали верхню частину і піддон посудини. Лінії виконувались тоненьким різцем, значно рідше — різцем з широкою робочою частиною — в останньому випадку лінії мали вигляд канелюр. У деяких випадках для паралельних ліній могли використовувати двозубий різець. Про таку можливість свідчить їхня сувора паралельність, навіть за випадкової кривизни. Двозубі залізні інструменти, виявлені як на території Русі (Новгород), так і у західних слов'ян²³, могли бути саме такими різцями, а не циркулями, як прийнято вважати. Власне кажучи, одна інтерпретація цієї речі не суперечить іншій: лінії і циркульний орнамент могли наносити й одним інструментом.

Посуд з більш складною орнаментацією репрезентований поодинокими екземплярами. Крім добре відомих келихів з тайника Десятинної церкви і Колодяжина²⁴, збереглися лише окремі фрагменти інших посудин з декором, характер якого через його фрагментарність визначити важко. В одному випадку це коло зі спицями, в іншому — безладна композиція з ламаних ліній і сігчастих фігур (рис. 6, 3, 4). На двох фрагментах стінок посудин з Войнської Греблі вістрям тоненької голки проведено кілька рядів паралельних ліній, які навряд чи можна вважати за орнамент: вони ледве помітні. Цілком можливо, що це залишки розмітки для майбутньої складної орнаментації. Після подальшої обробки поверхні посудини такі лінії мали стати взагалі непомітними (рис. 6, 5).

Ще одним типом оздоблення дерев'яного посуду були срібні фігури на кладки, які прикріплювались до дерев'яної основи маленькими цвяхами. В основному, так оздоблювались вінця чаш, корчиків тощо, відомих з київських

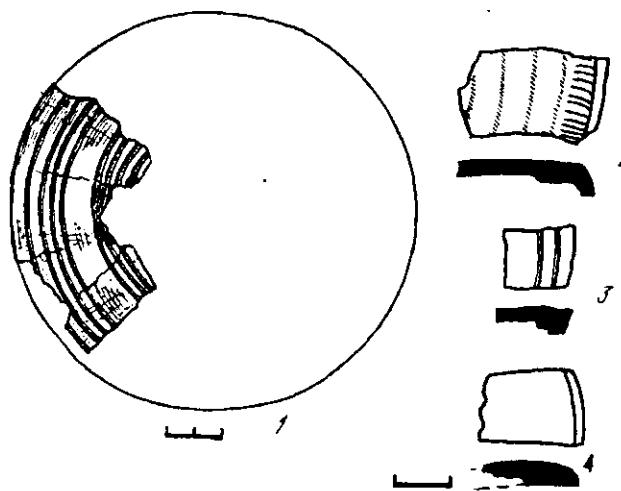

Рис. 5. Фрагменти токарних покришок: 1, 4 — Войнська Гребля; 2, 3 — Колодяжин.

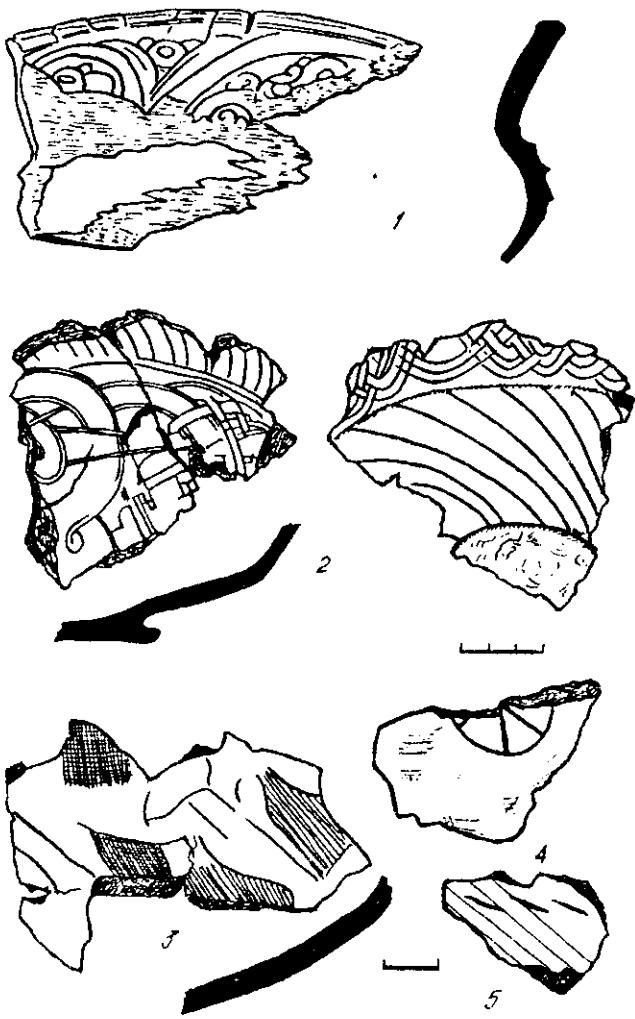

Рис. 6. Фрагменти орнаментованого посуду: 1 — Київ (за М. К. Каргером); 2, 3 — Колодяжин; 4, 5 — Войнська Гребля.

Стигла деревина, вироби з якої ми розглянули, не була єдиним видом сировини для дерев'яного посуду — він вироблявся також з кори різних дерев і особливо з берести. Відомий також плетений посуд.

Посуд з кори відомий на багатьох пам'ятках у вигляді дрібних фрагментів стінок. Цілі форми посудин з берести виявлено у Кисві²⁷. Це невеличкий кухлик і короби, останні циліндричної форми діаметром понад 20 см. Плетені кошики зафіксовані тільки фрагментарно, тому про їхню форму судити важко. В. Й. Довженок згадує плетений ковш, знайдений у Чучині (Балико-Шучинка)²⁸, проте його малюнку він не наводить, що робить відновлення даної речі також неможливим.

Слід особливо зупинитися на знаках-графіті, які с на денцях окремих посудин. Згадаємо денце берестяного короба з прокресленими хрестами з Кисва²⁹. У Войнській Греблі знайдено шість посудин з графіті на денцях, при цьому виявлено знаки, близькі за формою: п'ятикутні зірки і «вихрові» трикутні фігури (рис. 7, 1, 2, 3, 4). Важливим є те, що посуд з однаковими (зірками) або схожими («вихрові» фігури) знаками походить із спільногоЯ для кожної групи комплексу. Це дає підстави вбачати в графіті на денцях знаки властності — тамги. Серед них зірка і вихровий трикутник є дуже архаїчними, вони мають прототипом магічні фігури з космічною символікою. Сакральним

поховань IX—X ст.²⁵. Можна припустити, що чаші з накладками були не просто парадним, а культовим посудом. У цьому разі їхнє застосування у похованальному ритуалі слід розглядати як відгук стародавньої традиції, яка сягає доби бронзи. Саме тоді у лісостеповій та степовій зонах Східної Європи з'являються поховання з дерев'яним посудом, який інтерпретують як культовий²⁶. Зрозуміло, це дуже віддалені аналогії, які не можуть слугувати основним доказом такого ж значення давньоруського дерев'яного посуду з накладками, проте, враховуючи консервативність традиційного світогляду, який часом зберігає дуже архаїчні уявлення навіть при зміні етносу, на ці факти все ж таки варто звернути увагу. Належність вказаного посуду саме до похованального інвентаря також робить припущення про його незвичайний характер досить вірогідним.

символом є також хрест. Перетворення знаків з сакральним змістом на знаки власності є поширенним явищем, зокрема деякі дослідники вказують на таке походження гончарних клейм³⁰. Можливо, вибір для тамг саме таких фігур диктувався тим, що попервах знак власності міг одночасно слугувати своєрідним оберегом для господаря та його речі. Слід гадати, у давньоруські часи тамги значною мірою втрачують охоронне значення, особливо на побутових речах, і мають вигляд сакральних символів більше за традицією, ніж за змістом. Вживання з аналогічними цілями літер (рис. 7, 6) свідчить про те, що основною функцією графіті на дензях посуду, як і на деяких інших речах, було маркірування особистої власності.

Дерев'яний посуд

міг виготовлятися як кожним господарем для власних потреб, так і бути продукцією професійного ремесла. До першої категорії можна віднести плетений та берестяний посуд, а також великі видовбані посудини, особливо з м'яких порід дерева, виготовлення яких не було складним. Бондарні місткості, столовий посуд, особливо токарний, могли виробляти лише ремісники-професіонали, оскільки це потребувало обізнаності зі складними технологіями, навичок роботи і спеціального інструментарію. Зокрема, про розвиток токарного ремесла деякою мірою може свідчити так званий будинок токаря, виявлений на київському Подолі³¹, де знайдено залишки значної кількості токарного посуду. Незалежно від того, чи інтерпретувати цей комплекс, слідом за В. А. Богусевичем, який його досліджував, як токарну майстерню, або розглядати його як склад готової продукції, призначеної для продажу³², слід погодитися з тим, що не пізніше XII ст. розвиток токарного виробництва у Києві дозволяв виробляти великими партіями якісну і дешеву продукцію для масового збуту. Одночасно парадний посуд з різьбленим, як і інші унікальні речі, міг виготовлятися на замовлення. Це вимагало особливої майстерності, тому він мав бути дорогим. Принаймні, нечисленність залишків різьблених посудин, оздоблених складними візерунками, не дозволяє вбачати в них предмети масового попиту.

Дерев'яний посуд вживали протягом усього давньоруського періоду. Неповністю даних про цю категорію хатнього начиння не дозволяє детально розробити хронологічну шкалу побутування його окремих типів. Проте наявні «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

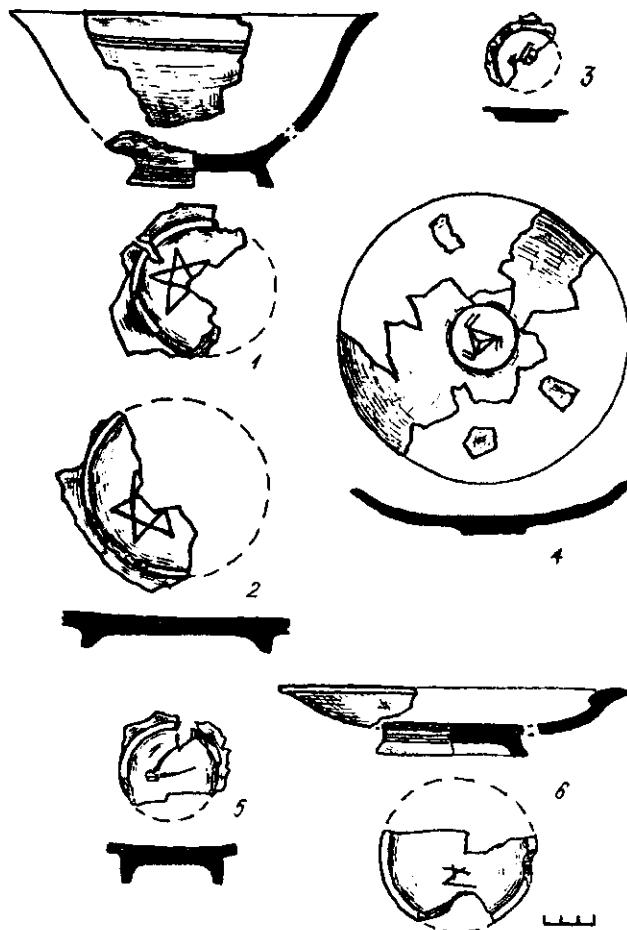

Рис. 7. Посуд з графіті з Воїнської Греблі.

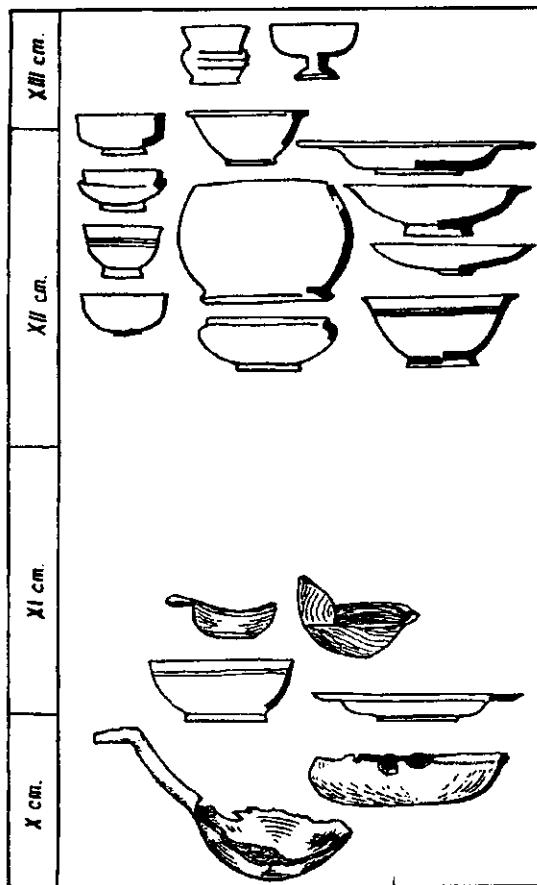

Рис. 8. Хронологія основних форм дерев'яного посуду.

ським зразкам. Це дозволяє поставити питання про деякі спільні тенденції їх розвитку, зумовлені наявністю єдиного давньоруського культурно-історичного простору, який особливо впливав на вигляд міської матеріальної культури. Ширше може йтися про загальномов'янські паралелі. Вони стосуються не тільки близьких форм посуду, але й поширення простішої лінійної орнаментації повсякденного посуду³⁵, традиції маркірувати денця вирізаними знаками. Форми останніх в деяких випадках збігаються з давньоруськими (наприклад, п'ятикутна зірка на денці тарілки з Гданська³⁶). Близькість технологічних способів виробництва посуду (бондарного і токарного) також свідчить про єдиний напрямок розвитку відповідних ремісничих галузей на Русі і суміжних територіях. При цьому підкреслимо, що може йтися лише про тенденції, а не повну тотожність цієї категорії побутового начиння на різних територіях.

Примітки

¹ Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ.— Вып. Е1—55.— 1968.— С. 24—50; Лысенко П. Ф. Берестье.— Минск, 1985.— С. 304—322; Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 323.

² Колчин Б. А. Указ. соч.— С. 24—50.— Табл. 15—21.

³ Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ.— К., 1975.— Рис. 20—24; Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Київподолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— Рис. 7, 13.

матеріали дають можливість уявити загальну картину поширення принаймні столово-го посуду в різні часи (рис. 8). Посуд з Київського Подолу походить з шарів, які датуються другою половиною Х і другою чвертю XI ст.³³. Це, в основному, вирізаний посуд — ковші, чаши, тарілки. Існування великих вирізаних чаш тільки у Х — початку XI ст. підтверджують новгородські матеріали³⁴. Посуд з Войня датується XII ст., з Колодяжина — XII — першою половиною XIII ст. Цим часом можна датувати й тарілку з гори Киселівки. Два келихи з тайника Десятинної церкви належать до першої половини XIII ст. (дата загибелі церкви — 1240 р.). Посуд XII—XIII ст. переважно токарний, вирізаного — небагато. Поширення токарного посуду саме в цей період, при тому, що токарне ремесло існувало й раніше, можна пояснити виходом з XII ст. його продукції на ринок, яка стає предметом масового попиту.

У загальних рисах основні типи столового посуду з південних регіонів Русі відповідають синхронним новгород-

⁴ Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Войнь.— К., 1966.— Табл. IX, 5, 6; Гончаров В. К. Райковецькое городище.— К., 1950.— Табл. XXVII, 7—11; Гончаров В. К. Роботи Волинської експедиції 1948 р. // АП УРСР.— 1952.— Т. 3.— Табл. II, 3; Юра Р. О. Древній Колодяжин // АП УРСР.— 1962.— Т. XII.— Рис. 31; 34, 11.

⁵ Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— К., 1963.— С. 81; Генсирук С. А. Леса Украины.— М., 1975.— С. 16—18; Кириков С. В. Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X — начале XIX в.— М., 1979.— С. 12, 13; Сагайдак М. А. К истории хозяйственного освоения Киевской территории в конце I — начале II тыс. // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 124—129.

⁶ Семенова-Тян-Шанская А. М. Динамика степной растительности.— М.—Л., 1966.— С. 19, 20.

⁷ Гончаров В. К. Райковецкое городище.— С. 124.

⁸ Вихров В. Е., Колчин Б. А. Древесина в хозяйстве и быте древнего Новгорода // Труды Института леса и древесины.— 1962.— Т. 51.— С. 143.

⁹ Колчин Б. А. Указ. соч.— С. 13.

¹⁰ Там же.— С. 24—31.— Рис. 15, 16; Barnucz-Gupieniec R. Naczynia drewniane z Gdanska w X—XIII wieku.— Lodz, 1959.— Tabl. VIII—X.

¹¹ Гончаров В. К. Райковецкое городище.— С. 124.

¹² Гупало К. М., Толочко П. П. Вказ. праця.— Рис. 22; Юра Р. О. Вказ. праця.— Рис. 31.

¹³ Юра Р. О. Вказ. праця.— С. 102.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА.— 1949.— Вып. II.— С. 42.

¹⁵ Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище // НА ІА НАНУ.— Фонд Мовчанівського.— № 11.— С. 148.

¹⁶ Сагайдак М. А., Сергеева М. С. Отчет об археологических исследованиях Киевского Подола в 1990 г. (ул. Волошская, 16) // НА ИА НАНУ.— Ф. е. 1990/34.— Рис. 7.

¹⁷ Гупало К. М., Толочко П. П. Вказ. праця.— Рис. 20, 21; Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Вказ. праця.— Рис. 13.

¹⁸ Колчин Б. А. Указ. соч.— С. 43; Barnucz-Gupieniec R. Op. cit.— Tabl. IV.

¹⁹ Новое в археологии Киева...— С. 323.

²⁰ Вихров В. Е., Колчин Б. А. Указ. соч.— С. 149—151; Woźnicka Z. Wyroby bednarskie i tokarskie średniowiecznego Miedzyrzecza.— Poznań, 1961.— S. 29—38; Kawán J. Soustružení od Laténu po středověk v českých zemích // Zkompl. výrobních objektů a technologií archeologickými metodami.— Brno, 1987.— S. 65—128.

²¹ Колчин Б. А. Указ. соч.— Табл. 21, 1—3.

²² Каргер М. К. Древний Киев.— М.—Л., 1958.— Т. 1.— Табл. XC1.

²³ Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА.— 1959.— Вып. 65.— Рис. 53, 1, 2; Hensel W. Słowianszczyzna wczesnosredniowieczna.— Warszawa, 1956.— Рис. 241.

²⁴ Каргер М. К. Древний Киев.— Табл. XCII; Гончаров В. К. Роботи Волинської експедиції.— Табл. II, 3.

²⁵ Голубева Л. А. Киевский некрополь // МИА.— 1949.— Вып. II.— С. 109; Боровский Я. С., Калиюк О. П. Дослідження Київського літинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.— К., 1993.— С. 8.

²⁶ Опрощенко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья III—II тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1984.— С. 84—95; Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (По материалам Левобережной Украины).— Днепропетровск, 1989.— С. 26—28.

²⁷ Гупало К. М., Толочко П. П. Вказ. праця.— С. 74, 77.— Рис. 23, 24; Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Вказ. праця.— С. 32.— Рис. 7.

²⁸ Довженок В. И. Отчет Каневской славянской экспедиции Института археологии АН УССР о раскопках древнерусского городища у с. Щучинка Ржищевского района Каневской области // НА ІА НАНУ.— Ф. е. 1961—65/2.— С. 10.

²⁹ Гупало К. М., Толочко П. П. Вказ. праця.— Рис. 23.

³⁰ Тухтина Н. В. Средневековые славянские гончарные клейма // Труды ГИМ.— 1960.— Вып. 37.— С. 154, 155.

³¹ Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі 1950 р. // Археологія.— 1954.— Т. 9.— С. 46—51.

³² Новое в археологии Киева...— С. 319.

³³ Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології.— К., 1991.— С. 92, 102.

³⁴ Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия.— С. 44.

³⁵ Dukowska-Gedigowa J., Hediga B. Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu.— Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1986.— Ryc. 10, 2, 4; 12, 16; 30, 10; 59, 1; Barnycz-Gupieniec R. Op. cit.— S. 17; Woźnicka Z. Op. cit.— Tabl. VIII, 5, 7; IX, 1, 3; XI.

³⁶ Barnycz-Gupieniec R. Op. cit.— S. 18.

M. C. Сергеева

ДЕРЕВЯННАЯ ПОСУДА ИЗ ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДОВ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Деревянная посуда была широко распространена в Киевской Руси, чему способствовало наличие достаточной сырьевой базы для ее производства. Исследование древесины, из которой была изготовлена посуда, показало, что для каждого вида продукции использовались определенные породы деревьев, что свидетельствует ознакомстве мастеров со свойствами материала и умении их использовать. Основными были сосна (бондарная тара), липа (долблленые сосуды), клен и ясень (столовая посуда). Реже использовались дуб, ольха, осина, ива.

По технологии изготовления посуда делится на бондарную, долблленую и резную, токарную — разных форм и назначения.

Преобладают сосуды неорнаментированные и с простейшим декором в виде прорезанных линий, сложная орнаментация известна в единичных случаях. Сосуды с металлическими накладками известны из погребений IX—X вв. Учитывая основное место находок и отдаленные аналогии более раннего времени, можно предположить их связь с культом. Знаки-граффити, имеющиеся на днищах некоторых сосудов, являются тамгами. Основанием для такой интерпретации служит происхождение сосудов с похожими знаками из общих комплексов (Воинская Гребля).

Простейшие формы посуды могли изготавливаться в домашних условиях, но ее основную массу следует рассматривать как продукцию специалистов-ремесленников. С X по XII в. наблюдается вытеснение резной столовой посуды токарной вследствие развития токарного ремесла.

Деревянная посуда рассматриваемого региона имеет аналогии в Новгороде и западнославянских землях.

M. S. Sergeeva

WOODEN UTENSILS FROM ANCIENT RUS TOWNS OF THE MID DNIEPER TERRITORIES

Wooden utensils were widely spread in Kiev Rus, which was favoured by the presence of sufficient base of raw materials for its production. The study of wood of which utensils were made has shown that definite species of trees were used for each type of production. This confirms that craftsmen knew properties of materials and were able to use them. Pine-tree (coper's packing), lime (hollow vessels), maple and ash-tree (plates and dishes) were main species. Oak, alder, asp, willow were used not so often.

An to the production technique the utensils are divided into cooper's, hollow and cut, turner's ones of different shapes and aims.

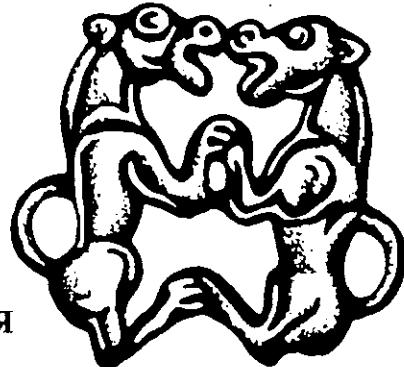
Non-ornamented vessels and vessels with simple decoration (drawn lines) prevail, intricate ornamentation is met only in single cases. Vessels with metal plates were found in burial places of the 9th—10th cent. Taking into account the main place of finding and remote analogies of the earlier period of time, association of the vessels with the cult may be supposed. Graffiti-marks which are present on bottoms of some vessels are tamgams. This interpretation is based on the origin of vessels with similar marks from common assemblages (Voinskaya Greblya).

The simplest forms of utensils could be produced at home, but its total bulk should be treated as products of specialists-craftsmen. From the 10th till the 12th centuries the cut plates and dishes were replaced by turner's ones as a result of development of the turner's craft. Wooden utensils of the region under study have analogies in Novgorod and in western Slavonic lands.

Одержано 03.02.95.

ДИСКУСІЇ

З ПРИВОДУ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ В РАННІХ ШАРАХ АНТИЧНИХ МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

В. М. Зубар

В статті розглядаються деякі аспекти проблеми конструкції ранніх типів житлово-господарських комплексів в античних центрах Північного Причорномор'я.

Феномен грецької колонізації Північного Причорномор'я протягом останніх десятиріч був і залишається предметом різнобічного й глибокого вивчення. На підставі аналізу будівельних залишків і стратиграфії ранніх археологічних шарів античних населених пунктів, заснованих греками на північному березі Чорного моря, панівною зараз є точка зору, згідно якої найтиповішим видом раннього житла грецьких поселенців були заглиблені землянки та напівземлянки, які через певний час змінилися наземними будівлями¹. Дослідники, які поділяють цю точку зору, вважали, що такий не характерний для грецької культури тип помешкання являв собою «закономірну стадію розвитку грецької архітектури в нових умовах півдня Східної Європи». Їх поява пояснюється невисоким рівнем розвитку економіки заснованих греками держав і нерозвиненою базою будівельного виробництва². Причому, з точки зору С. Д. Крижицького, «землянки були модифікацією звичайного будинку колоніста — наземною, як правило, однокамерною структурою»³. Цей висновок, вперше зроблений на підставі матеріалів з Ольвії та її округи, добре узгоджувався з матеріалами розкопок в інших районах Північного Причорномор'я, що і дозволило С. Д. Крижицькому говорити про особливу стадію розвитку житлового будівництва в регіоні⁴.

Проте нещодавно В. Д. Кузнецов поставив під сумнів цей здавалося б добре аргументований висновок, підтриманий великою групою дослідників. У спеціальній статті він докладно розглянув питання про початковий етап житлового будівництва в античних центрах Північного Причорномор'я й дійшов висновку, що «гіпотеза про напівземлянки і землянки як перші житла грецьких поселенців не може вважатися необхідною мірою обґрунтованою», через те що система її доказів видається непереконливою⁵.

Аналіз типології жител перших грецьких поселенців у Північному Причорномор'ї та спробу ревізії В. Д. Кузнецовым загальновизнаних наукових положень із зачлененням широкого кола нових джерел не можна не визнати своєчасною, а з методичної точки зору правомірною. Адже тільки ревізія існуючих історико-археологічних концепцій, що базуються на такому неоднозначному джерелі як археологічний матеріал, з зачлененням нових даних та порівняльного матеріалу дозволяє по-новому розглянути весь комплекс питань, пов'язаних з грецькою колонізацією регіону загалом і ранніх типів житла зокрема. Однак методика, за допомогою якої В. Д. Кузнецов спростовує точку зору С. Д. Крижицького, не витримує критики. Тому його основний висновок є непереконливим.

Добре відомо, що С. Д. Крижицький та дослідники, які поділяють його

погляди, моделюючи найраніший етап житлового будівництва в Північному Причорномор'ї, в першу чергу спиралися на археологічний матеріал, представлений не окремими комплексами, а численними залишками землянкового та напівземлянкового будівництва, зафікованими в багатьох місцях Північного Причорномор'я, на що спеціально звернув увагу В. Д. Кузнецов⁶. Отже для того, щоб спростувати висновки С. Д. Крижицького і дослідників, які підтримують його, найдоцільнішим було б розглянути конкретний археологічний матеріал, яким оперує супротивна сторона, і, базуючись на такому критичному аналізі, запропонувати свою інтерпретацію розкопаних пам'яток. Однак В. Д. Кузнецов цього не зробив, а лише звернув увагу на помилкову інтерпретацію Ю. О. Виноградовим досліджені в Мірмекії круглої в плані землянки⁷. Тільки цей окремо взятий факт із великої кількості археологічного матеріалу, яким оперував С. Д. Крижицький, був використаний В. Д. Кузнецом як вирішальний аргумент для ілюстрації необґрунтованості концепції щодо напівземлянок та землянок як перших жителів грецьких поселенців. Тим самим, критикуючи С. Д. Крижицького, В. Д. Кузнецов сам пішов хибним шляхом і конкретний аналіз археологічного матеріалу з розкопок античних північнопонтійських центрів підмінив гіпотетичними положеннями про призначення заглиблених в землю споруд і про панування на ранньому етапі сирцевого домобудівництва, на користь чого привів не дуже багато переконливого фактичного археологічного матеріалу.

Залишаючи фахівцям вирішення питання про наявність чи відсутність в античних центрах Північного Причорномор'я окремого етапу, пов'язаного з землянковим або напівземлянковим домобудівництвом, хотілося б лише підкреслити наступне. Якщо збереженість культурних шарів архаїчного періоду в античних містах Північного Причорномор'я дійсно в цілому ряді випадків не дозволяє однозначно інтерпретувати будівельні залишки, на чому цілком слушно акцентує увагу В. Д. Кузнецов⁸, то цього не можна сказати про одношарові сільські поселення, значну кількість яких було досліджено в Нижньому Побужжі⁹. Зараз твердо встановлено, що ці сільські поселення не тільки виникли за часів грецької колонізації Нижнього Побужжя, але і, поза всяким сумнівом, переважна більшість їх мешканців була греками, які в силу низки обставин переселилися сюди переважно з Іонії¹⁰. А на всіх без винятку сільських поселеннях Нижнього Побужжя найбільш ранній етап житлового будівництва представлено землянковими та напівземлянковими комплексами, хоча, поряд з ними тут зафіковані, проте дуже логаної збереженості, залишки наземного домобудівництва¹¹.

Таким чином, виходячи з цього добре встановленого для Нижнього Побужжя факту, і, незважаючи на критику В. Д. Кузнецом висновків С. Д. Крижицького щодо землянкового та напівземлянкового будівництва, зараз все ж не можна говорити, що на початковому етапі колонізації в Північному Причорномор'ї грецькими переселенцями зводилися виключно наземні будинки, а землянкові та напівземлянкові споруди як початкове і тимчасове житло не будувалися, а висновок про їх наявність слід пояснювати лише помилковою інтерпретацією археологічних комплексів сучасними дослідниками. Дійсно, зараз дуже важко говорити, як довго проіснували такі примітивні житлові і господарські споруди в античних містах та наскільки вони були поширені, наприклад, в Херсонесі¹² чи на Боспорі. Однак ті дані, які зараз є по Пантикею, Мірмекію, Фанагорії, ранньому грецькому поселенню на території сучасного м. Анапи та інших місцях неспростовно свідчать, що землянкові та напівземлянкові споруди як тимчасове житло першопоселенців, були характерною рисою античного домобудівництва в архаїчний період, не тільки у Нижньому Побужжі, але й на Боспорі¹³. Причому, поза всяким сумнівом, наявність таких споруд на території ранніх грецьких апойкій свідчить не про втрату греками-колоністами навичок наземного житлового будівництва, досягнутого на цей час в метрополії, як вважає В. Д. Кузнецов¹⁴, а про дуже скромний достаток переважної більшості переселенців¹⁵. Адже добре відомо, що відтворююче господарство лише після накопичення додаткового продукту вело до збільшення добробуту й стимулювало розвиток соціальної диференціації¹⁶, що у свою чергу сприяло не тільки переходу до

наземного домобудівництва, але й ускладненню типології житлових комплексів на території античних поселень Північного Причорномор'я¹⁷.

Разом з цим, незважаючи на незадовільне збереження будівельних залишків в архайчних шарах античних центрів Північного Причорномор'я, дотепер археологічні джерела ще не повною мірою використані для аналізу характерних особливостей колонізаційного процесу. На думку С. Д. Крижицького, на ранньому етапі існування грецьких апойкій головним типом жител були землянки та напівземлянки, які і отримали назву «будинку колоніста». Трохи пізніше в Північному Причорномор'ї з'являються наземні сирцево-кам'яні багатокамерні будинки з внутрішніми подвір'ями, які були характерною ознакою житлового будівництва у грецькому світі¹⁸. Незважаючи на те, що такі будинки з'являються в античних центрах Північного Причорномор'я в різний час, С. Д. Крижицький вважає можливим розглядати це явище як другу стадію розвитку античних житлових будинків в регіоні¹⁹. Однак дослідник поділяє ранні наземні будинки, виходячи з їх планувального рішення, на кілька типів, не пояснюючи втім, чим це було обумовлено²⁰.

Окрім місце, з точки зору С. Д. Крижицького, в планувальному відношенні являє собою комплекс, інтерпретований Н. О. Онайко як стародавній Торік, який було розташовано неподалік від сучасного міста Новоросійська²¹. Аналіз археологічних матеріалів з розкопок показав, що він виник не пізніше середини VI ст. до н. е.²² і, таким чином, був однією з найранніших досить повно досліджених античних поселенських структур часів колонізації. Аналізуючи цю архайчу пам'ятку, С. Д. Крижицький цілком слушно зазначив, що його не можна інтерпретувати як один великий будинок, а слід розглядати як комплекс, де однокамерні приміщення, окрім з яких з'єднані між собою²³, групувалися навколо великого двору площею 900 м²²⁴ (рис. 1, 4). За планувальним рішенням цей комплекс, на думку С. Д. Крижицького, може бути віднесений до категорії так званих колективних садиб або будинків-комун. Його архітектурне рішення свідчить про те, що в археологічному матеріалі певною мірою відбуваються «моделі колонізації», які наблизялися до класичної, однак явно не міського типу»²⁵.

Слід однак підкреслити, що порівняння цього комплексу з колективними садибами елліністичного часу²⁶, зафіковані у ряді пунктів Північного Причорномор'я або будинками-комунами, навряд чи правомірно. Справа в тому, що розкопками Н. О. Онайко була відкрита лише південно-західна частина пам'ятки²⁷, що не дозволяє, поки що робити висновок щодо концентрації досліджених приміщень навколо одного замкненого великого двору і порівнювати його з колективною садибою елліністичного часу в урочищі Дідова Хата в Нижньому Побужжі²⁸. Звичайно, таке планувальне рішення не виключено, але його не можна розглядати як науково доведений факт до закінчення археологічного вивчення території усієї пам'ятки, яка ототожнюється з Торіком. Отже, зараз можна вважати твердо встановленим лише те, що цей комплекс являє собою поселенську структуру, де досить яскраво відбився принцип блокування окремих функціонально самостійних житлових приміщень²⁹. Тому можна погодитися з тими дослідниками, які вказували, що планувальне рішення цього комплексу, поза всяким сумнівом, свідчить про спільне проживання тут кількох десятків сімей, об'єднаних у певний колектив³⁰, хоча характер його організації потребує подальшого уточнення.

Виходячи з інтерпретації цього комплексу як колективної садиби чи будинку-комуни, С. Д. Крижицький вважає, що він типологічно принципово відрізняється від поселенських структур, які складалися із кількох блокованих будинків мегаронного типу з самостійними внутрішніми дворами³¹. Однак з таким висновком погодитися важко тому, що у випадку з комплексом Торіка, де поки що територія двору не розкопана, і у випадку з будинками другого типу, головним був принцип блокування однотипних функціонально самостійних житлових структур.

Крім архаїчного Торіка, будівлі, що складалися з кількох ізольованих житлово-господарських комплексів, блокованих разом, і розташованих в один ряд, в ході розкопок простежені на території Тіріаки (рис. 1, 3)³², на горбі А поблизу с. Світлячки недалеко від стародавнього Кіммерика (рис. 1, 2)³³,

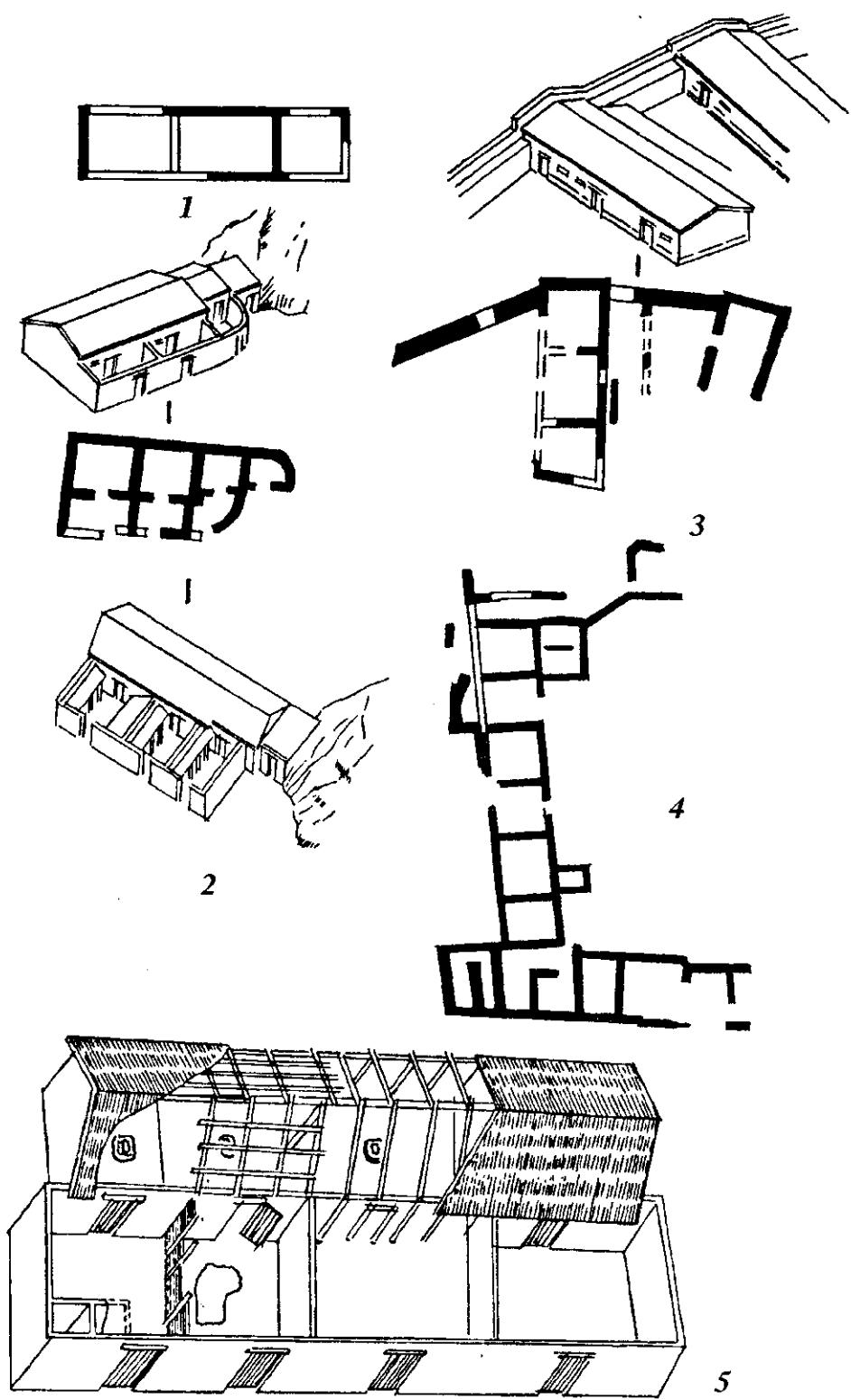

Рис. 1. 1 — план будівлі Б в Ольвії. За С. Д. Крижицьким. 2 — план та реконструкція житлово-господарського комплексу поблизу античного Кіммерика. За І. Т. Кругліковою та С. Д. Крижицьким. 3 — план та реконструкція житлово-господарського комплексу в Тірітасі. За В. Ф. Гайдукевичем та С. Д. Крижицьким. 4 — план комплексу з Торіка. За Н. О. Онайко. 5 — реконструкція житлово-господарських комплексів на території Фанагорії. За В. С. Долгоруковим.

на території південно-східної та південної околиці Фанагорії (рис. 1, 5)³⁴ і на поселенні Стара Богданівка II в Нижньому Побужжі³⁵. Не виключено, що до цього ж типу споруд слід віднести будівлю Б, розкопану в Ольвії, яка складалася з трьох розташованих в один ряд приміщень (рис. 1, 1)³⁶. Швидче за все аналогічне або близьке планування мала забудова між двома стінами, які відокремлювали Маячний півострів від Гераклейського, хоча наполягати на цьому зараз важко³⁷. Причому, слід підкреслити, що усі згадані археологічні пам'ятки датуються VI—V ст. до н. е. і, таким чином, можуть розглядатися як важливе першоджерело для вивчення характерних особливостей виникнення та становлення античних апойкій в процесі заселення греками Північного Причорномор'я.

«Колективний» характер планування цілої групи вказаних пам'яток VI—V ст. до н. е. дозволяє припускати, що вони певною мірою відбивають соціальний статус їх мешканців. Враховуючи, що заселення як Боспору, так і інших районів Північного Причорномор'я, пройшло кілька етапів³⁸, можна припустити, що поява в ранніх грецьких апойкіях житлово-господарських комплексів, де однотипні функціонально самостійні поселенські структури були сблоковані разом, відбиває характер соціальних зв'язків у період колонізаційного процесу. Добре відомо, що греки, відпливаючи за межі своєї батьківщини з метою заснування колоній, були, як правило, організовані у колективи, на чолі яких стояли ойкісті³⁹. Причому, під час виведення колоній увесь контингент переселенців мав однакові права і, судячи за наявними джерелами, ідея рівноправності усіх колоністів завжди суворо додержувалася⁴⁰. Тому, виходячи із розглянутого типу наземних споруд, можна припустити, що зведення будинків, де кілька житлово-господарських комплексів блокувалися разом, було зумовлено порівняно скромними можливостями представників як першої колонізаційної хвилі, так і епойків, які прибували до Північного Причорномор'я пізніше. Однаковий майновий і соціальний стан колоністів дозволяє говорити, що і перші житлово-господарські комплекси зводилися колективними зусиллями, чим і було обумовлено планування розглянутих типів будинків. Якщо це так, то землянки й напівземлянки, розкопані в ранніх шарах античних міст Північного Причорномор'я, слід розглядати як початковий тип житла перших колоністів, походження якого було обумовлено їх порівняно скромним матеріальним добробутом. На користь цього висновку свідчить не тільки порівняно тривалий час використання для життя загиблого в землю домобудівництва, але і дуже бідний археологічний матеріал, знайдений у найраніших грецьких житлових комплексах боспорських центрів⁴¹.

Отже з усього сказаного випливає, що зараз не можна погодитися з В. Д. Кузнецовым у тому, що наявність чи відсутність наземного домобудівництва не було обмовлено економічними причинами, а пояснюється лише хибною інтерпретацією розкопаних житлово-господарських комплексів⁴². Розглянуті археологічні комплекси дозволяють зробити висновок, що ранні шари грецьких апойкій свідчать про досить скромний майновий стан як перших колоністів, так і епойків, які мігрували в Північне Причорномор'я протягом певного часу⁴³. Очевидно, що землянки та напівземлянки, як і наземні споруди вказаних типів, були початковим тимчасовим житлом перших колоністів. Причому, поява землянкових житлових структур у Пантикаспії та Мірмекії в період початку на Боспорі наземного будівництва свідчить про приплив в цей регіон нових груп переселенців, які з повним правом можуть розглядатися як епойки⁴⁴. Саме першим колоністам і епойкам, які не мали достатнього економічного потенціалу й належали ці землянкові та напівземлянкові житла, бо для спорудження більш-менш пристойних наземних будинків колоністам треба було спочатку закріпитися на новому місці та накопичити необхідні ресурси для такого будівництва. Таким чином, розглянуті матеріали свідчать про певні особливості процесу грецької колонізації Північного Причорномор'я. Саме на вивчені цих характерних особливостей регіону і їх історичній інтерпретації слід сконцентрувати увагу у майбутньому.

Примітки

- ¹ Крижицький С. Д., Русєєва А. С. Найдавніші житлові будинки Ольвії // Археологія.— 1978.— Т. 28.— С. 3—26; Крижицький С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 11—14; Крижицький С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья.— К., 1993.— С. 40—43.
- ² Крижицький С. Д. Архитектура...— С. 41.
- ³ Крижицький С. Д. Ольвія. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 59.
- ⁴ Крижицький С. Д. Архитектура...— С. 41.
- ⁵ Кузнеццов В. Д. Ранние типы греческого жилища в Северном Причерноморье // Боспорский сборник.— 1995.— 6.— С. 116.
- ⁶ Там же.— С. 110.
- ⁷ Там же.— С. 102. Пор.: Виноградов Ю. А. Ранние комплексы Мирмекия // Вопросы истории и археологии Боспора.— Воронеж—Белгород, 1991.— С. 12—19.
- ⁸ Там же.— С. 107, 108.
- ⁹ Крижицький С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 22—41.
- ¹⁰ Там же.— С. 84, 85.
- ¹¹ Крижицький С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 41—54.
- ¹² Слід підкреслити, що інтерпретація заглиблених у скелю будівель в Херсонесі як споруд подібних землянкам Північно-Західного Причорномор'я (Див.: Золотарев М. И. Раскопки в Северо-Восточном районе Херсонеса // АО за 1985 г.— М., 1987.— С. 330, 331; Золотарев М. И. Про початковий етап будівництва в античному Херсонесі // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 68—76. Пор.: Крижицький С. Д. Архитектура...— С. 41), викликає сумніви. Справа у тому, що наявні скелі в Херсонесі безпосередньо під деревним шаром і значна кількість каменю, який без якихось особливих зусиль можна було використати в будівництві, робили недопільним заглиблення у скелю на 0,65—0,8 м житлових споруд порівняно невеликої площині. Швидше за все у даному випадку ми маємо справу з нижньою частиною якихось нежитлових споруд, куди при нівелюванні площині під будівництво потрапив більш ранній матеріал. Див.: Золотарев М. И. Херсонесская архаика // ВДИ.— 1995.— № 3.— С. 138.
- ¹³ Алексеева Е. М. Греческая колонизация Северо-Западного Причерноморья.— М., 1991.— С. 9—11; Виноградов Ю. А. Мирмекий // Очерки археологии и истории Боспора.— М., 1992.— С. 101; Завойкин А. А. Периодизация торговых связей по керамической таре и некоторые вопросы ранней истории Фанагории: вторая половина VI—V вв. до н. э. // Очерки археологии и истории Боспора.— М., 1992.— С. 260; Толстиков В. П. Пантикопей — столица Боспора // Очерки археологии и истории Боспора.— М., 1992.— С. 59, 60, 71 и др. З самих останніх див.: Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Боспора Киммерийского // ВДИ.— 1995.— № 3.— С. 157, 158.— Прим. 36, 37.
- ¹⁴ Кузнеццов В. Д. Указ. соч.— С. 104.
- ¹⁵ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 156; Порів.: Виноградов Ю. А. Некоторые...— С. 158, 159.
- ¹⁶ Шнірельман В. О. Господарські системи як фактор соціальної диференціації // Археологія.— 1992.— № 1.— С. 20.
- ¹⁷ Трейстер М. Ю. Бронзолитеное ремесло Боспора // СГМИИ.— 1992.— Вып. 10.— С. 94.
- ¹⁸ Крижицький С. Д. Архитектура...— С. 42, 43.
- ¹⁹ Там же. Пор.: Виноградов Ю. А. Некоторые...— С. 158.
- ²⁰ Крижицький С. Д. Архитектура...— С. 43.
- ²¹ Орайко Н. А. Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта.— М., 1980.
- ²² Там же.— С. 98.
- ²³ Там же.— С. 112.
- ²⁴ Крижицький С. Д. Архитектура...— С. 43.
- ²⁵ Там же.— С. 44.
- ²⁶ Питання про колективні садиби, відкриті у Нижньому Побужжі та на території Херсонеської держави в Південно-Західному Криму, детально розглянуто в спеціальній статті. Слід підкреслити, що аналогічні споруди нещодавно зафіксовані і на Боспорі. Саме до типу колективних садиб цього типу слід віднести залишки споруди, дослідженої О. О. Масленниковим поряд з поселенням Генеральське-західне, яка не зовсім вірно була інтерпретована дослідником. (Докл. див.: Масленников А. А. О типологии сельских поселений Боспора // СА.— 1989.— № 3.— С. 74; Масленников О. О. Еволюція організації сільської території Європейського Бопору // Археологія.— 1992.— № 2.— С. 73; Масленников А. А. Древние греки в Крымском Приазовье // ВДИ.— 1995.— № 2.— С. 89). Таким чином, зараз є всі підстави стверджувати, що колективні

садиби цього типу були в елліністичний період поширені у всьому Причорномор'ї, а це, в свою чергу, дозволяє розглядати їх появу в тісному зв'язку з особливостями соціально-економічного розвитку регіону.

²⁷ Онейко Н. А. Указ. соч.— С. 11, вклейка.

²⁸ Пор.: Крыжицкий С. Д. Архитектура...— С. 43.—Прим., С. 46.

²⁹ Там же.— С. 46.

³⁰ Онейко Н. А. Указ. соч.— С. 112; Крыжицкий С. Д. Архитектура...— С. 44.

³¹ Крыжицкий С. Д. Архитектура...— С. 44.

³² Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА.— 1952.— 25.— С. 85, 86, 173, 174; Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья...— С. 58—60.— Рис. 24, 4, 5.

³³ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 31—37.—Рис. 4, 5; Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья...— С. 64.— Рис. 24, 11, 12.

³⁴ Долгоруков В. С. Некоторые вопросы истории и топографии ранней Фанагории // КСИА.— 1990.— 197.— С. 32, 33.

³⁵ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья...— С. 65.

³⁶ Там же.— Рис. 4, 2.

³⁷ Щеглов А. Н. «Старый» Херсонес и его округа // Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 54, 55.— Табл. XXI.

³⁸ Яйленко В. П. Архаическая Греция // Античная Греция.— М., 1983.— Т. 1.— С. 140; Русалева А. С. Милет — Диодор — Борисфен — Ольвия: Проблемы колонизации Нижнего Подбужья // ВДИ.— 1986.— № 2.— С. 51—53.

³⁹ This. I, 27, 1; Яйленко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э.— М., 1982.— С. 81, 82; Graham A. J. Colony and mother city in Ancient Greece.— Chicago, 1983.— P. 58, 59.

⁴⁰ Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 81, 82; Graham A. J. Op. cit.— P. 58, 59.

⁴¹ Докл. див.: Виноградов Ю. А. Некоторые....— С. 158, 159.

⁴² Кузнецов В. Д. Указ. соч.— С. 107.

⁴³ Там же.— С. 107.

⁴⁴ Долгоруков В. С. Некоторые вопросы...— С. 34, 35; Трейстер М. Ю. Бронзолитейное ремесло Боспора // СГМИИ.— 1992.— Вып. 10.— С. 42.

B. M. Зубарь

ПО ПОВОДУ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЖИЛИЩНО-ХОЗЯЙСТВЕННЫХ КОМПЛЕКСОВ В РАННИХ СЛОЯХ АНТИЧНЫХ ГОРОДОВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

На основании анализа строительных остатков и стратиграфии ранних археологических слоев античных населенных пунктов, господствующей в настоящее время является точка зрения о том, что наиболее ранним типом жилья греческих поселенцев были углубленные в грунт землянки и полуземлянки, которые через определенный промежуток времени сменились наземными домами. Однако совсем недавно В. Д. Кузнецов поставил под сомнение этот казалось бы хорошо аргументированный вывод. Но, судя по имеющемуся материалу, нельзя говорить, что на начальном этапе колонизации в Северном Причерноморье греческими переселенцами строились исключительно наземные дома, а земляночные и полуземляночные постройки как первоначальное и временное жилье отсутствовали, а их наличие в городах и на сельских поселениях следует объяснять лишь ошибочной интерпретацией археологических комплексов современными исследователями. В настоящее время невозможно согласиться с В. Д. Кузнецовым и в том, что наличие или отсутствие наземного домостроительства не было обусловлено экономическими причинами, а объясняется лишь неверной интерпретацией раскопанных археологами жилищно-хозяйственных комплексов. Рассмотренные в статье материалы свидетельствуют о достаточно скромном достатке как первых колонистов, так и эпойков, которые появляются в Северном Причерноморье в результате нескольких колонизационных волн. Не подлежит сомнению, что землянки и полуземлянки, как и наземные сырцово-каменные многокамерные дома с внутренними дворами, были первоначальным времененным жильем первых колонистов. Причем, появление земляночных жилых структур в Пантикее и Мирмекии в период начавшегося на Боспоре наземного строительства свидетельствует о притоке в этот регион новых групп переселенцев, которые с полным правом могут рассматриваться в качестве эпойков. Именно эпойкам, которые не обладали

первоначально достаточно экономическим потенциалом, скорее всего и принадлежали эти земляночные и полуземляночные жилища, ибо для возведения наземных домов колонистам нужно было сначала обустроиться на новом месте и накопить необходимые ресурсы для такого строительства.

V. M. Zubar

CONCERNING INTERPRETATION OF HOUSING AND COMMUNAL ASSEMBLAGES IN EARLY LAYERS OF ANTIQUE TOWNS ON THE NORTHERN BLACK SEA COAST

The dominating view at present supported by the analysis of building remains and stratigraphy of early archaeological layers of antique towns is that mud-huts and semi-mud-huts dug in the ground were the earliest type of dwelling of Greek settlers; some time later those mud-huts were replaced by surface houses. However, not so long ago V. D. Kuznetsov has thrown doubt on this view which seemed to be grounded so well. But data available do not permit concluding that Greek migrants built exclusively surface houses at the initial stage of colonization of the Northern Black Sea area and there were no mud-huts and semi-mud-huts used as elementary and temporary dwelling; neither it can be concluded that existence of those mud-huts and semi-mud-huts in towns and countryside settlements should be comprehended only as a mistake in interpretation of archaeological assemblages by the present-day researchers. It is quite impossible now to agree with V. D. Kuznetsov that either presence or absence of surface house-building was not induced by economic reasons, but was only a result of incorrect interpretation of housing and communal assemblages excavated by archaeologists. Data analyzed in the paper show rather modest circumstances both of the first settlers and of epoichs which appeared in the Northern Black Sea areas as a result of several colonization wars. It is no doubt that mud-huts and semi-mud-huts, as well as surface raw-brick multichamber houses with internal yards were elementary and temporary dwelling of the first settlers. Appearance of mud-hut-type dwellings in Pantikapea and Myrmekia in the period when surface building in Bosporus had been initiated demonstrates the influx of new groups of settlers to that region and they with certainty may be treated as epoichs. It were epoichs who most likely built those mud-huts and semi-mud-huts because they had no sufficient economic potential at the initial stage and needed first to establish themselves in a new place, to save necessary resources for building surface houses.

Одержано 24.09.96.

ЕЩЕ РАЗ ОБ АНТИЧНОМ ПИСЬМЕ ИЗ КЕРКИНИТИДЫ

В. А. Анохин

В статье пересматривается транскрипция текста и семантика отдельных слов античного письма, в результате чего оно приобретает новый смысл.

В 1987 г. Э. И. Соломоник опубликовала античное письмо, найденное при раскопках Керкинитиды в зольнике в слое конца V в. до н. э.¹. Письмо, нацарапанное на черепке фасосской амфоры, состоит из восьми строк. Текст письма сохранился полностью, за исключением последнего слова в строке 6 (рис. 1).

В результате изучения надписи издательница пришла к следующим выводам. Письмо написано на ионийском диалекте; его датировка определяется

© В. А. АНОХИН, 1998

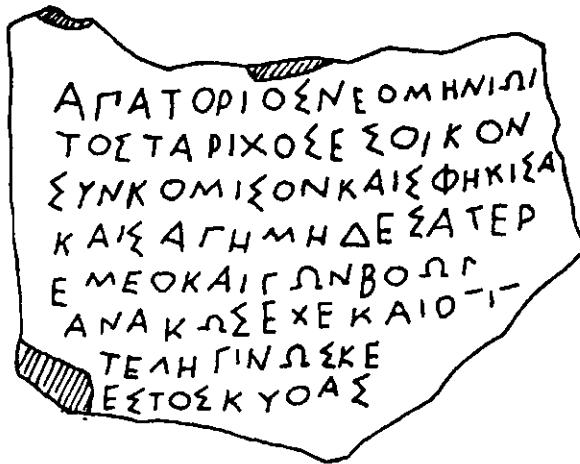

Рис. 1. Прорисовка античного письма из Керкинитиды (по Э. И. Соломоник).

вызывало у нее каких-либо затруднений, если не считать слова в конце строки 3, переведенного в качестве одного из возможных вариантов как «кровельные брусья» (**ΣΦΗΚΙΣΑ**).

В результате Э. И. Соломоник предложила следующие транскрипцию и перевод надписи:

1.   'Απατόριος Νεομήνιλι .
Τὸς ταρίχδος ἐσ ὀίκον
συνκόμισον καὶ σφῆκ τίσα.
καὶ σ' αὐτη μηδὲς ἀτερ
ἐμέο· καὶ γῶν βοῶψ
ἀνακῶ ἔχε· καὶ ο...
τελῇ γίνωσκε
ἐσ τὸ(s) Σκύδας.
- 5.

«Апатурий Невмению. Соленую рыбу свези домой, равно и кровельные брусья (или другой товар); и пусть никто не занимается твоими делами, кроме меня; и, конечно, тщательно следи за волами; и узнай, кто отправится в Скифию (или будет платить дань скифам)»².

По мнению Э. И. Соломоник, письмо, скорее всего, было направлено в Керкинитиду, где проживал адресат Невмений. Откуда было отправлено письмо — неясно. Она предположительно реконструировала ситуацию следующим образом. Апатурий и Невмений занимались торговыми делами, отправляя товары в Ионию через Керкинитиду. Называемые в письме соленая рыба и брусья для стропил позволяют отнести Керкинитиду к числу экспортёров этих товаров. Упоминаемые быки использовались в качестве транспортного средства, но могли быть также и предметом вывоза. Просьба Апатурия узнать, кто отправится в Скифию (один из вариантов чтения), связана с возможной отправкой туда товаров, на основании чего делается заключение о ранних торговых контактах Керкинитиды со скифами: «письмо со всей очевидностью свидетельствует о контактах греков со скифами в конце V в. до н. э., позволяя наряду с Ольвией и Боспором выделить Керкинитиду как еще один важный центр таких торговых связей». Однако, затем автор отходит от этой точки зрения: «сама постановка вопроса в письме — «узнай, кто отправится в Скифию» — предполагает скорее не чисто торговое предприятие, а лишь присоединение к какому-то лицу или лицам (вероятно, официальным), собирающимся с определенным поручением в Скифию. Еще убедительнее это выглядит в вариантах чтения, связанных с уплатой подати скифам и др.». Далее автор делает краткий экскурс в историю данических отношений греков и варваров в Малой Азии, Фракии и Северном Причерноморье и приходит к заключению: «мы вправе предположить, что ее (Керкинитиды. — «АРХЕОЛОГИЯ», № 1, 1998 р.

как археологическим контекстом, так и анализом шрифта, наиболее близкого «к ионийскому письму V в. до н. э. и к упорядоченному аттическому шрифту конца V или рубежа V—IV вв. до н. э.». Письмо отправлено неким Апатурием Невмению и представляет собой деловое распоряжение, весьма бедное по синтаксису, «разнородные по содержанию части которого соединены многократно повторяющимся союзом *καὶ*, внося однообразие и затрудня员 выделение отдельных смысловых узлов». Чтение письма не

B. A.) взаимоотношения со скифами строились по той же привычной схеме с уплатой податей, взаимными соглашениями и обязательствами»³.

Как видим, согласно выводам Э. И. Соломоник, это частное письмо приобретает значение первостепенного источника по истории торговых связей Керкинитиды с метрополией (вывоз соленой рыбы, стропил, скота) и ее политического статуса, в частности, уплаты дани скифам.

Именно так оно и было оценено в популярной брошюре В. А. Кутайсова, который дал следующий перевод письма с уточнениями Ю. Г. Виноградова: «Апатурий Невмению. Соленую рыбу свези домой и равное количество связок для нее; и пусть никто не занимается твоими делами, кроме меня; и, конечно, тщательно следи за волами; и узнай, кто будет платить дань скифам»⁴. Автор также, в частности, считает, что письмо свидетельствует о зависимости Керкинитиды от скифов, которым она должна была платить подати⁵.

По мнению Ю. Г. Виноградова, это письмо «впервые документально подтверждает установление скифского протектората над этим полисом (Керкинитидой. — *B. A.*), поскольку в его последней строке речь идет о «податях скифам»⁶. Позднее он уточнил перевод заключительного смыслового отрезка: «выясни, каковы размеры подати скифам» (*find out, how great are the taxes due to the Scythians*), и подтвердил, что это является наиболее ценным документальным свидетельством скифского протектората, установленного в V в. до н. э. над некоторыми греческими полисами»⁷.

В соответствии с переводом и комментариями Э. И. Соломоник и Ю. Г. Виноградова, перед нами предстает довольно странная фигура предпринимателя, промышляющего, с одной стороны, соленой рыбой, стропилами и быками, а с другой — интересующегося размерами дани, которую Керкинитида должна была платить скифам. Тем не менее, мы должны были бы воспринимать его именно таким, каким он предстает в своем письме, если бы была полная уверенность в надежности перевода.

Не являясь специалистом в области греческой эпиграфики, я не могу оценивать работу Э. И. Соломоник (при консультации Н. С. Гринбаума и Ю. Г. Виноградова) по подготовке публикации текста письма, окончательно слово здесь должно принадлежать филологам, однако, на мой взгляд, некоторые слова были ею неправильно поняты, в результате чего письмо полностью утратило свой первоначальный смысл. Предлагаю следующую транскрипцию керкинитского письма:

1.   'Αλατόριος Νεομηρίωι.
Τὸς τ' ἀρίχδος ἐσ οἴκον
συκόμισον καὶ σφῆκι.
καὶ σ' ἄγη μηδὲς ἕτερ
5.   ἐμέο· καὶ γὰν βοῶη
ἀνακάως ἔχε· καὶ ο...
τελῆ γίνωσκε
ἐσ τὸ(ε) Σκύνδας.

Обратимся к семантике отдельные слов и выражений.

Τὸς τ' ἀρίχδος — «арих же». Слово «арих» хорошо известно в ольвийской нумизматике. Оно помещено на оборотной стороне «ассов» типа: Горгона/орел на дельфине, в виде круговой надписи, читающейся как A-P-I-X⁸, а также на плоской стороне одного из двух типов ольвийских эпиграфических дельфинов. Подавляющее большинство дельфинов этой разновидности имеет надпись APIXO⁹, однако среди них известны и редчайшие экземпляры с легендой, в которой последняя буква отделена двумя точками — APIX:O¹⁰. В последнем случае двоеточие является интерпункцией, ограничивающей законченное слово. Из этого следует, что надпись на дельфинах первоначально состояла из двух частей, APIX и O, разделенных интерпункцией, которые затем в результате многократного изготовления новых форм и отливок утратили разделительный знак, образовав как бы единое слово APIXO¹¹.

Вопрос о надписях на ранних ольвийских монетах был детально рассмотрен П. О. Карышковским (он не обратил внимания на экземпляры с интерпункцией), который присоединился к большинству исследователей, считавших надписи сокращениями имен лиц, ответственных за выпуск монеты¹².

Он полагал, что надпись APIXO на дельфинах «можно с достаточным основанием рассматривать как родительный падеж личного негреческого имени 'Арих^{от}, в русской транскрипции Арих...»¹³.

Принадлежность надписи APIX к числу личных имен негреческого происхождения в настоящее время безоговорочно признается всеми современными исследователями¹⁴. Между тем, существование экземпляров с интерпункцией показывает, что часть APIX является законченным словом, начертание которого не соответствует греческой орфографии, а потому не может быть признано ни греческим, ни варварским словом или именем. По моему мнению, сочетание APIX является искусственно образованным словом, составленным из начальных слогов названий древнейших денежных знаков Нижнего Побужья — стрел (*ἀρότις*) и дельфинов (*ἰχθύς* — рыба). Этот термин возник в ходе ольвийской денежной реформы по замене частных выпусков монет-стрел и дельфинов государственной монетой¹⁵. Впервые он появился, очевидно, на «ассах», которые обменивались как на стрелы, так и на дельфины; затем его стали помещать на полисных выпусках дельфинов с добавлением через интерпункцию буквы О — сокращением названия города; после этого он приобрел нарицательный смысл для обозначения фигурных денег обоих типов, сперва в обиходе, затем и графически.

Абсолютным материальным выражением термина APIX являются особые денежные знаки, выпускавшиеся в Керкинитиде. Они напоминают по форме монеты-стрелы и имеют с одной стороны вид двупластной стрелы, а с другой — рыбы¹⁶. Письмо обнаружено в Керкинитиде, где, по всей вероятности, находился адресат, так что Апатурий дает ему распоряжение относительно этих денежных знаков.

σφράγισα — «сфекисы», неизвестный ранее термин, обозначающий, в данном случае, составные керамические формы для отливки арихов.

Форма состояла из отдельных керамических деталей, явившихся двусторонними копиями бронзовых патриц, изредка находимых на поселениях ольвийской хоры (главным образом, Березани).

Первоначально эти изделия трактовались как весовые гири¹⁷, позднее было установлено их истинное назначение¹⁸. Все они имеют на одной стороне рельефное изображение отливаемых предметов (одной или трех монет-стрел), на другой — взаимно перпендикулярные углубления, которые выполняли функцию «замка», предохранявшего накладываемые одна на другую керамические детали от сдвигов в горизонтальной плоскости.

Форма изготавливалась в несколько приемов. Сначала отливались две бронзовые патрицы. Затем с их помощью приготавляли нужное количество керамических матриц будущей формы — глиняные заготовки стискивали разными сторонами двух патриц, получая негатив патриц, после чего их обжигали. Затем происходил предварительный монтаж формы, производившийся в такой последовательности (рис. 2). 1) На глиняной подушке — основании формы, имевшем вид круга диаметром 12—15 см, патрицей делалось определенное количество оттисков монет-стрел (матрица для трех монет-стрел имеет форму сектора с углом 60°, следовательно, на круге размещалось 6 оттисков для отливки 18 монет-стрел). 2) Эти оттиски накрывались обожженными заготовками (сторонами с изображениями стрел), образуя двустороннюю форму для отливки стрел. 3) На «замковую» поверхность этого ряда накладывались глиняные заготовки и на них патрицей оттискивались негативы монет-стрел.

Подобным образом форма наращивалась до необходимой технологической высоты (в центре оставлялось отверстие для заливки металла), затем разбиралась: основание и сырье детали шли в обжиг. После обжига форма в том же порядке окончательно монтировалась для литья. Получавшееся при отливке изделие представляло собой центральный ствол с несколькими этажами отростков — монет-стрел.

Слово *σφράγισα* (асс. plur. от *σφράγιον*) происходит, несомненно, от *σφράγις* — оса и должно означать неизвестное в литературных памятниках название гнезд некоторых видов роющих ос, сооружаемых в земле. Конструкция «АРХЕОЛОГИЯ», № 1, 1998 г.

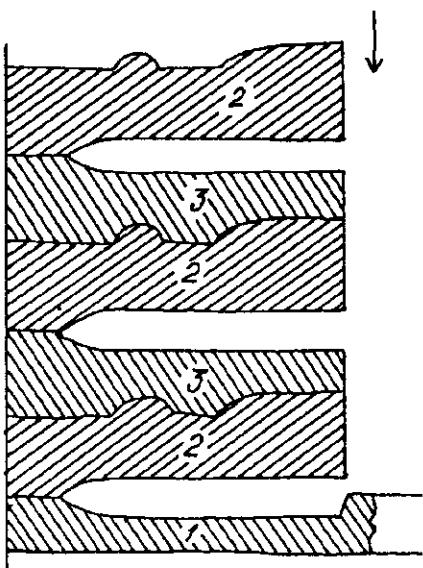

Рис. 2. Схема конструирования сerekхи — формы для отливки арихов — в радиальном разрезе: 1 — основание, 2 — матрицы I типа, 3 — матрицы 2 типа (1, 3 — сырья глина, 2 — обожженная глина).

выпуску арихов Апатурий отдает распоряжение о перевозке готовых изделий и форм в город, «домой». Далее он особо подчеркивает, что никто не должен заниматься изготовлением монет (отправитель, возможно, сознательно завуалировал факт производства монет, употребив туманное выражение «твоими делами») в отсутствие самого Апатурия. Невмению он, вероятно, доверял, но предупреждал того относительно возможного изготовления арихов кем-либо из подручных.

Слово *боῶν* Э. И. Соломоник буквально перевела как «волами» («и, конечно, тщательно следи за волами»), однако в данном случае это, несомненно, жargonный термин «быки», которым, как я полагаю, обозначалась самая крупная электровая монета той эпохи — кизикин. В качестве аналогии можно привести выражение «бык на языке» для обозначения подкупленного свидетеля.

Названные в письме «быки» составляли ту валюту, которую Невмению удалось получить у приезжих купцов в обмен на свою продукцию, арихи. Керкинитида входила в сферу влияния Ольвии, где, по-видимому, уже в V в. до н. э. действовал закон, позднее оформленный как декрет Каноба (IOSPE, I², 24), согласно которому свободное обращение иноземной валюты в полисе запрещалось и приезжие торговцы были обязаны обменивать ее для совершения сделок на местную медную и серебряную монету. Подобная практика существовала, вероятно, и в Керкинитиде, которая к этому времени еще не выпускала своих монет. Апатурий и Невмений занимались, естественно, не только производством арихов, но также и обменом их на привозимую в город валюту; возможно, обе эти операции были взяты ими на откуп. Апатурий напоминает Невмению о необходимости тщательно следить за сохранностью накопленных в виде «быков» кизикинов, денег.

Открывшаяся ситуация заставляет по-иному подойти к переводу и заключительной фразы письма. Она заканчивает ряд распоряжений отправителя, связанных с окончанием эмиссии монет и их обменом на валюту (вывезти оставшиеся денежные знаки и формы из мастерской, не допустить использование форм в отсутствие Апатурия, следить за сохранностью полученной валюты) и логически должна завершаться вполне естественным вопросом об итоге всех операций, полученной прибыли. Из многих значений слова

ция этих гнезд (рис. 3) дала основания литейщикам перенести значение этого слова на литейную форму данного типа.

Итак, первый смысловой блок письма Апатурия представляет собой распоряжение относительно арихов и форм для их отливки: «арихи же и сферексы свези домой». Теснейшим образом с ним связана и следующая фраза: «и пусть никто не занимается твоими делами без меня» (перевод Э. И. Соломоник, в котором снята излишняя запятая и слово *кроме* заменено на более предпочтительное по смыслу *без*).

Содержание этих двух отрывков позволяет прийти к следующим выводам. Апатурий и Невмений занимались выпуском арихов в Керкинитиде. Апатурий являлся владельцем этого производства и находился в момент отправки письма где-то вдали от города. Невмений был, очевидно, мастером-литейщиком и доверенным лицом Апатурия. В Керкинитиде у них был дом, однако изготовление арихов производилось за его пределами (за городом). В связи с завершением сезонного (?) цикла работ по

Рис. 3. Схема строения гнезд роющих ос некоторых видов: 1 — *Sphex viduatus mocsaryi* Kohl, 2 — *Philanthus triangulum* F., 3 — *Cerceris arenaria* L., 4 — *Stizus pulcherrimus* F. Smith (по: Казенас В. Л. Роющие осы (Нутраптерига, Sphecidae) юго-восточного Казахстана // Труды Всесоюзного энтомологического общества, том 55. Насекомые аридных областей СССР и сопредельных стран.— Л., 1972.— С. 98—186.— Рис. 10, 19, 20, 29).

последних словах — «в Скифию». По всей вероятности, полученные кизикины не являлись чистой прибылью — из нее следовало вычесть какие-то расходы Невмения в Керкинитиде и только оставшаяся сумма подлежала отправке в Скифию.

Отсюда можно сделать вывод, что основное место деятельности обоих предпринимателей находилось в каком-то конкретном месте Скифии (следует отметить факт противопоставления Таврики, где располагалась Керкинитида, и Скифии), которое, однако, не названо — Невмению оно было известно. Учитывая экономическое и политическое влияние Ольвии в этом регионе именно она, скорее всего, была местом жительства Апатурия.

В целом, текст письма может быть переведен следующим образом: «Апатурий Невмению. Арихи же и сферисы свези домой; и пусть никто не занимается твоим делом без меня; и тщательно следи за «быками»; и определи, какова (насколько велика) прибыль в Скифию». Итак, перед нами деловое письмо ольвийского (?) предпринимателя Апатурия, занимавшегося изготовлением и сбытом литья частных денег, арихов, в Керкинитиде. Возможно, мастерская Апатурия отливала ранее и дельфины в Ольвии, однако, в связи с ограничением или даже запретом выпуска частных денег в ходе ольвийской денежной реформы 30-х гг. V в. до н. э.¹⁹ он был вынужден перенести свою деятельность в другой полис, Керкинитиду. Там у него, вероятно, был дом и мастерская (за городом?). В связи с окончанием сезона мореплавания Апатурий шлет Невмению последние указания.

Письмо значительно беднее по содержанию, чем это представлялось переводчице и другим интерпретаторам — в нем нет речи ни о вывозе соленой рыбы, леса и скота из Керкинитиды в Грецию, ни об уплате дани скифам и т. п. Однако это не делает его менее интересным — письмо содержит уникальную информацию о монетном производстве в Северном Причерноморье во второй половине V в. до н. э.

Примечания

¹ Соломоник Э. И. Два античных письма из Крыма // ВДИ.— 1987.— № 3.— С. 114—125.

² Там же.— С. 115, 120.

³ Там же.— С. 124, 125.

⁴ Кутайсов В. А. Керкинитида.— Симферополь, 1992.— С. 171, 172.

⁵ Там же.— С. 176, 177.

⁶ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 91.

⁷ Vinogradov Yu. G. Greek epigraphy of the North Black Sea Coast, the Caucasus and Central «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

телос наиболее подходящим в данном случае является — «выгода, польза». По остаткам букв в лакуне, находящейся перед этим словом, Э. И. Соломоник дополнила *otis*, допуская и другие варианты; Ю. Г. Виноградов — «*στρατη* (через сампи!)». В обоих случаях допустимо подразумевать вопрос о размере прибыли — «какова (насколько велика) выгода», полученная Невмением, что ему и предлагается выяснить. Однако Апатурий не спрашивает об этом прямо — например, о количестве полученных «быков» или что-либо в этом роде. Причина этого заключается в последних словах — «в Скифию». По всей вероятности, полученные кизикины не являлись чистой прибылью — из нее следовало вычесть какие-то расходы Невмения в Керкинитиде и только оставшаяся сумма подлежала отправке в Скифию.

Отсюда можно сделать вывод, что основное место деятельности обоих предпринимателей находилось в каком-то конкретном месте Скифии (следует отметить факт противопоставления Таврики, где располагалась Керкинитида, и Скифии), которое, однако, не названо — Невмению оно было известно. Учитывая экономическое и политическое влияние Ольвии в этом регионе именно она, скорее всего, была местом жительства Апатурия.

В целом, текст письма может быть переведен следующим образом: «Апатурий Невмению. Арихи же и сферисы свези домой; и пусть никто не занимается твоим делом без меня; и тщательно следи за «быками»; и определи, какова (насколько велика) прибыль в Скифию». Итак, перед нами деловое письмо ольвийского (?) предпринимателя Апатурия, занимавшегося изготовлением и сбытом литья частных денег, арихов, в Керкинитиде. Возможно, мастерская Апатурия отливала ранее и дельфины в Ольвии, однако, в связи с ограничением или даже запретом выпуска частных денег в ходе ольвийской денежной реформы 30-х гг. V в. до н. э.¹⁹ он был вынужден перенести свою деятельность в другой полис, Керкинитиду. Там у него, вероятно, был дом и мастерская (за городом?). В связи с окончанием сезона мореплавания Апатурий шлет Невмению последние указания.

Письмо значительно беднее по содержанию, чем это представлялось переводчице и другим интерпретаторам — в нем нет речи ни о вывозе соленой рыбы, леса и скота из Керкинитиды в Грецию, ни об уплате дани скифам и т. п. Однако это не делает его менее интересным — письмо содержит уникальную информацию о монетном производстве в Северном Причерноморье во второй половине V в. до н. э.

Asia (1985—1990) // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. An International Journal of Comparative Studies in History and Archaeology.— Vol. 1.— № 1.— May 1994.— P. 66.

⁸ Анохін В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— Табл. II, 12.

⁹ Там же.— Табл. III, 21—22.

¹⁰ Бурачков П. О. Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря.— Одесса, 1884.— Ч. I.— Табл. III, 17; Minns E. H. Scythians and Greeks.— Cambridge, 1913.— Pl. II, 8; Price M. J. Sylloge Nummorum Graecorum.— Vol. IX. The British Museum. Part i: The Black Sea. London 1993.— Pl. XIV, 374.

¹¹ По мнению В. В. Голубцова (Голубцов В. В. Монеты Ольвии по раскопкам 1905—1908 годов // ИАК.— 1914.— Вып. 51.— С. 72, 73), обычным видом надписи являлось APIХO, но гравер «случайно» вырезал в литеиной форме слово APIХ, окаймленное с обеих сторон двоеточиями (:APIХ:), а затем добавил О. Искусственность такого объяснения представляется мне достаточно очевидной.

¹² Карышковский П. О. О надписях на ранних монетах Ольвии // МАСП.— 1962.— Вып. 4.— С. 220.

¹³ Там же.— С. 222. Поскольку, по его мнению, иогреческое имя не позволяет относить Ариха к ольвийским должностным лицам, он пришел к выводу о частном характере выпуска как дельфинов, так и ассов с этим именем (Там же.— С. 223). Позднее он допускал принадлежность Ариха к числу ольвийских тиранов (Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 48).

¹⁴ См., нап.: Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 116; статус этого лица определялся по-разному: «Иогреческий единоличный правитель» (с. 106), «варварский ставленник скифского царя» (с. 117).

¹⁵ Анохін В. А. Монетное дело и денежное обращение Керкінітиди (по материалам раскопок 1980—1982 гг.) // АДСП.— 1988.— С. 135; Анохін В. А. Монеты античных городов...— С. 20—22.

¹⁶ Анохін В. А. Монетное дело...— С. 134.— Рис. 1—6.

¹⁷ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 145; Граков Б. Н. Еще раз о монетах-стрелках // ВДИ.— 1971.— № 3.— С. 125—127; Копейкина Л. В. Раскопки Березанского поселения // АО 1978 г.— М., 1979.— С. 346; Копейкина Л. В. Элементы местного характера в культуре Березанского поселения архаического периода // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации.— Тбилиси, 1981.— С. 169; Крапивина В. В. Архаические весовые гири Березани и Ольвии // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 107.— Рис. д-е-ж (второй ряд — 2 и 3; третий ряд — 1 и 2, 3 и 4); С. 108, 109 (описание, 2—4).

¹⁸ Анохін В. А. О так называемых гирах Березани // АДСП.— 1988.— С. 174—179.

¹⁹ См. прим. 15. Возможно, прямого запрета на выпуск частных стрел и дельфинов в Ольвии не было, но их производство теряло смысл, поскольку функции денег как средства обращения и платежа переходили к полисной монете — ассам и дельфинам с надписями APIХ и APIХO.

B. O. Aнохін

ЩЕ РАЗ ПРО АНТИЧНИЙ ЛІСТ З КЕРКІНІТИДИ

У статті запропоновано іншу транскрипцію початку античного листа з Керкінітиди, відповідно до якої замість «соленої риби» слід розуміти «аріхи» — грошові знаки, які виготовляли в Керкінітіді. Незрозумілій видавцю термін «спекіса» означав форми для відливання цих грошових знаків, а під «биками» малися на увазі не тварини, а електрові монети, кізікіни, котрі розмінювалися на «аріхи». У листі також йдеться про суму прибутку, а не про сплату данини скіфам.

V. O. Anokhin

ONCE MORE CONCERNING THE ANTIQUE LETTER FROM KERKINITIDA

Another transcription of the beginning of the antique letter from Kerkinitida is suggested in the paper. According to this transcription instead of «salt fish» we should mean «ariches», i. e. monetary units which were made in Kerkinitida. The term «sphekisa» which was incomprehensible for the publisher special moulds for casting those monetary units and «bulls» meant hot animals but electrian coin «kisikint» which could be changed into «ariches». In the paper it is also mentioned a sum of profit but not a tribute which should be paid to the Scythians.

Одержано 10.12.97.

РЕЦЕНЗІЇ

А. И. Першиц, Ю. И. Семенов,
В. А. Шнирельман. ВОЙНА И МИР
В РАННЕЙ ИСТОРИИ
ЧЕЛОВЕЧЕСТВА. В двух томах.—
Москва: Институт этнологии и
антропологии РАН, 1994.— Т. 1.—
176 с., Т. 2.— 247 с.

Ю. В. Павленко

Збройні сутички супроводжують майже всю історію людства. Тому не дивно, що численні праці з історії часто-густо відводять війнам та їх наслідкам чи не головну роль. Проте узагальнюючих праць, присвячених феномену війни як такому, обмаль. Стосовно ж військових конфліктів первісної доби, їх взагалі практично немає. Тому публікація двотомної праці (з трьох частин) таких трьох відомих вчених як О. І. Першиць, Ю. І. Семенов та В. О. Шнірельман, присвяченої проблемі війни і миру в ранній історії людства, не може не викликати природної зацікавленості у кожного, хто займається історією первісних суспільств та ранніх цивілізацій.

Особливий інтерес ця робота має викликати у археологів, орієнтованих на історичну реконструкцію подій далекого минулого. Але археологія власними методами не може розкрити причини цих подій. Зробити це можна лише на міждисциплінарному рівні з урахуванням етнографічних даних.

Автори праці, що становить предмет цієї рецензії, ставлять на меті виявлення провідних мотивів, форм та засобів припинення військових конфліктів у первісних та ранньокласових (осілоземлеробських та кочівницьких) суспільствах. Здійснюється це завдання переважно методом стадійно-порівняльного аналізу описаних етнографією типів суспільств, при частковому зіставленні останніх з даними археології (В. О. Шнірельман) та давньої і середньовічної історії (О. І. Першиць та Ю. І. Семенов).

Такий метод є досить традиційним для праць відповідного спрямування, але у розділі кожного з авторів виразно розкривається його власний підхід до обраної проблематики. Перший том містить першу частину праці під назвою «Біля витоків війни і миру», що належить В. О. Шнірельману. Другий складається з двох частин: «Війна і мир у землеробських передкласових і ранніх класових суспільствах» (Ю. І. Семенов) та «Війна і мир на порозі цивілізації. Кочові скотарі» (О. І. Першиць). Кожна з цих частин і тематично, і концептуально фактично є окремими працями. Це засвідчується навіть тим, що у праці такого роду не міститься навіть висновків. Тому і рецензенту залишається піти шляхом окремого розгляду всіх трьох частин.

Перший том, написаний В. О. Шнірельманом, складається з двох розділів. Перший присвячено історіографічним та джерелознавчим аспектам проблеми, а другий — власне аналізу військових конфліктів у соціумах, що за археологічною систематизацією могли б бути віднесені до мезолітичних та неолітичних.

У першому розділі дослідник спочатку аналізує провідні сучасні теорії військових конфліктів, поширені у західній літературі. Серед них розрізняються психологічні, етологічні, культурологічні, неоеволюціоністські та функціоналістські підходи. З наведеного В. О. Шнірельманом огляду головних підходів до проблеми війни і миру добре видно, що кожен з них зосереджується

на одному з аспектів відповідної проблеми, а саме на тому, який до певної міри може бути розкритий пізнавальними засобами певного методологічного підходу, як-то психоаналіз, функціоналізм або інше.

Справді, важко не погодитися з тим, що, як стверджують психологи, військовий конфлікт можна пояснити винесенням накопиченої у суспільстві агресивності у зовнішній світ, що винуватцем у негараздах і стражданнях проголошується той чи інший «ворог». Так само переконливо виглядає і точка зору етологів стосовно того, що певні праформи «військової» поведінки спостерігаються між окремими групами тварин одного біологічного виду (зокрема у середовищі вищих мавп). Тим більше не викликає сумнівів вплив на стосунки між окремими групами людей їх культурно-ціннісної системи, загальних принципів функціонування певних соціокультурних систем.

Але з об'єктивного і відстороненого авторського викладу основних концепцій видно й те, що в сучасній науці не існує розробленої загальної теорії взаємодії між соціально-історичними організмами, тим більше в аспекті її конкретизації стосовно різних стадійних типів суспільств. А без такої базової теорії марно сподіватися на розуміння сутності війни та миру як таких. Тобто, треба розробити таку теоретичну підоснову, на ґрунті якої став би можливим синтез продуктивних наробок різних наукових підходів до позначеного кола питань. Але це — справа майбутнього. Добре же те, що В. О. Шнірельман розкриває перед читачем панораму сучасного стану наукових досліджень причин і місця військових конфліктів в історії людства.

Подібним чином, спираючись на численні концепції західних авторів, робиться й аналіз самого тлумачення поняття «війна» та її специфічних рис за умов первісності та формування ранньокласових суспільств. Дослідник пропонує таке її визначення: «Війна — це конfrontація між двома чи кількома автономними групами, що викликає санкціоновані суспільством, організовані, тривали у часі озброєні дії, в яких бере участь вся група або, що частіше, її частина, з метою покрасти своє матеріальне, соціальне, політичне або психологічне становище, або, у цілому, шанси на виживання» (Т. 1.— С. 56).

Ознаками ж, властивими саме первісним війнам, вважаються їх дрібні масштаби, нетривалість, збіг бойової організації з родовою, майже повна відсутність будь-якої суворої військової організації, ієархічної співпідлегlosti та централізованої системи командування, розв'язання лише сухо тактичних завдань, а також, що варто підкреслити, переважання соціально-психологічних цілей над економічними і політичними. Остання теза, яка потім докладно перевіряється і підтверджується на численних етнографічних прикладах, має особливе значення тому, що традиційно у науковій літературі наголос робився саме на економіко-демографічній мотивації первісних збройних конфліктів.

Другий розділ своєї частини В. О. Шнірельман присвячує розгляду військових конфліктів у середовищі первісних суспільств (до початку соціально-економічного розшарування) на широкому етнографічному матеріалі, до якого подекуди (коректно і обережно) підбираються і археологічні паралелі. Розглядаються військові конфлікти у рухомих мисливців та збирачів, так званих вищих (осілих та напівосілих) рибалок, мисливців та збирачів і, нарешті, у ранніх землеробів та тваринників.

Стосовно ранньопервісних рухомих мисливців та збирачів дослідник погоджується з висновками тих вчених, за якими цим суспільствам, порівняно з іншими, стадійно вищими, властиве більше миролюбство. Приклади цьому дають бушмени кунг, пігмеї мбути тощо. Проте на тій самій стадії розвитку знаємо і суспільства, де збройні сутички між окремими общинами є буденним явищем. Перш за все це стосується аборигенів Австралії. Головною причиною нападів у них була помста за різні кривди, як правило — кровна помста. Приводом могли бути також порушення шлюбних законів (умикання дівчини або одруженої жінки) чи територіальних прав окремої общини. Здебільшого такі сутички не вели до великого кровопролиття, тим більше, що ранньопервісні суспільства мали різноманітні механізми запобігання цього лиха. Але відомі випадки, коли внаслідок раптового нападу воїни вирізали всіх мешканців стоянки або чоловіки винищувалися, а жінки адаптувалися до колективу переможців (Т. 1.— С. 94, 95).

У зв'язку з цим варто підкреслити, що під час боротьби аборигени ніколи не ставили на меті захоплення ворожої території або матеріальних цінностей. Єдине, що вони прагнули здобути — жінки та, інколи, діти. Особливу цінність жінкам (крім зрозумілої їх привабливості) надавало й те, що в світі аборигенів вони були «найважливішою виробничою силою та знаряддям відтворення» (Т. 1.— С. 82, 83).

Привертає увагу, що за приблизно однакового рівня забезпеченості матеріальними благами більш прихильними до міжгрупових сутичок виглядають ті мисливсько-збиральницькі суспільства, де наявними є станово-вікове ранжування та обтяжене складною регламентацією система шлюбних норм. Те й інше ми знаємо у австралійців, але ці явища відсутні у бушменів та пігмеїв. Пояснити таку кореляцію можна, як здається, через накопичення невдоволення та, відповідно, витіснених агресивних потягів у першому випадку, що через категоричне табулювання пролиття крові власних кровних родичів знаходить спорадичний вихід назовні.

Цікаво також, що вже в австралійських аборигенів спостерігаємо у зародковому стані розрізнення набігу з метою помсти та, так би мовити, відкритого бою, про місце і час якого домовляються заздалегідь, та який ведеться за певними правилами — переважно до першого загиблого.

Природно виникає питання: чому загалом ранньoperвісні люди відрізнялися більшою м'якістю під час збройних сутичок порівняно з розвинутішими соціумами. Пояснення цьому факту полягає, як здається, у тому, що за важких і негарантованих умов життя, високої міри залежності долі цілих общин від випадкових обставин, громади були вкрай зацікавлені у підтриманні відносин дружби і взаємодопомоги. Тому випадки, що вимагали кровної помсти, намагалися передбачати заздалегідь й уникати їх. Якщо ж вони траплялися, їх наслідки прагнули звести до мінімуму.

Виходячи з наведених даних, можемо припустити, що взагалі європейським суспільствам верхньопалеолітичного та, значною мірою, мезолітичних часів, криваві сутички не були притаманні. Вкрай важкі умови існування робили життя кожного їх члена, а особливо чоловіка, надзвичайно цінним. Тому, як слід гадати, у цих суспільствах були відпрацьовані засоби запобігання вчинків, які могли б мати наслідками криваві конфлікти.

Окремі випадки збройних сутичок на відповідній стадії розвитку відомі і на території України — наприклад, за матеріалами могильників Надпорожжя. Але чи справді причиною сутичок була боротьба за ресурси у цій надзвичайно багатій екологічній ніші? Можливо ми маємо справу з наслідками кровної помсти. Привертає увагу той факт, що у тенденції на ранньoperвісній стадії розвитку криваві сутички відбуваються найчастіше і відзначаються особливою жорстокістю саме там, де ресурсів вистачає і, відповідно, густота населення вища, ніж на сусідніх територіях. Пояснюється це, очевидно, двома взаємопов'язаними обставинами. По-перше, при вищій густоті населення частішими стають зустрічі людей з різних родових груп, які за уявленнями того часу у випадку суперечки мають право пролити кров один одного. По-друге, за умов країцої забезпеченості природними ресурсами і наявності численніших колективів підтримання добросусідських стосунків не виглядає обов'язковою для всіх нормою.

Проте, визначаючи корисність для історико-археологічних реконструкцій наведених у праці етнографічних прикладів та зроблених спостережень, слід відзначити, що їх пряме перенесення на реалії далекого минулого було б не зовсім коректним. Австралія, так само як і заселена бушменами пустеля Калахарі чи джунглі басейну Конго, заселені і розподілені між окремими кровно-спорідненими общинами з давніх давен.

Але такому стану могли передувати й напруженіші відносини під час несподіваної зустрічі двох або кількох хвиль раніше незнайомих між собою етнокультурних масивів. Саме це спостерігалося в Європі в кінці льодовикового періоду — доки не стабілізувалися природні зони та окремі громади не закріпили за собою під господарське використання певні території. Тому не виключено, що поховані у Надпорожжі люди з вістрями стріл у кістяках мог-

ли бути жертвами і справжніх сутичок за ресурси, які ще не перебували у чиємуся традиційному володінні.

Схильність до збройних конфліктів стає виразнішою в суспільствах напівосілих та осілих рибалок, мисливців і збирачів, яким відповідають носії неолітичних культур, але їх причини майже ті ж самі, що і на попередній стадії. Це здебільшого кровна помста та умикання жінок, які не супроводжувалися ні грабунками, ні захопленням територій. Але поруч з ними з'являються і поступово набирають значення й нові, які не були характерними для соціумів ранньої первісності. Серед них — крадіжки та незадоволення результатами торгів у ескімосів, що живуть поблизу Берингової протоки (Т. 1.— С. 103), напади з метою захоплення здобичі та невільниць з дітьми у ескімосів-чугачів та індіанців Каліфорнії (Т. 1.— С. 105, 106), і навіть власне рабів, особливо у індіанців північно-східного узбережжя Північної Америки, серед яких фіксуються також випадки захоплення чужих промислових ділянок (Т. 1.— С. 113). Але все це зовсім не притаманне суспільствам відповідного рівня і розвинулося лише у XVIII—XIX ст. за умов комерціалізації морських промислів завдяки розвитку торгівлі з білими.

Зазначені зрушенні були пов'язані з загальним зростанням суспільного багатства, яке можна було захопити у сусідів, та різким збільшенням густоти населення у найбагатших на рибу та морського звіра регіонах. Відповідного плану суспільства, з переходом до неоліту, були широко представлені в усьому світі. Це — носії рибальсько-мисливських культур півдня Північного моря, Прибалтики, Подунав'я, особливо в районі Залізних Воріт, Дніпровського Надпорожжя, Приазов'я, Приаралля тощо. Можемо припускати, що в усіх цих випадках, за умов вищого рівня добробуту та більшої густоти населення, частота та жорстокість міжобщинних сутичок могли бути вищими, ніж на рівні мезоліту.

Про це свідчить той факт, що носії навіть найрозвинутіших рибальсько-мисливських неолітичних культур названих регіонів ще не обирали місця для поселень з огляду на міркування військової безпеки й тим більше, не споруджували штучних укріплень навколо поселень. Проте останні, з'являючись у ескімосів Берингової протоки (Т. 1.— С. 107), стають нормою у індіанців північно-західного узбережжя Північної Америки ще напередодні широких контактів з європейцями (Т. 1.— С. 118, 121). У цих індіанців, зокрема у квакіютлей, ми спостерігаємо вже навіть спеціальних військових вождів, навколо яких гуртувалися юнаки й неодружені чоловіки, які прагнули покращити своє майнове та соціальне становище і здобути полонянку.

Військова справа ранніх землеробів і тваринників досить близька до того, що ми бачимо у вищих рибалок, мисливців та збирачів. При розгляді цієї теми В. О. Шнірельман звертається до матеріалів Нової Гвінії. Для папуасів найнижчого рівня розвитку, які мешкали у східних горах та у передгір'ях, при веденні військових дій матеріальні розрахунки не мали істотного значення. Головною метою були помста за вбивство, умикання жінки (що у окремих етнічних груп, як скажімо, у арапаш, було чи не най головнішим приводом для збройних конфліктів) тощо. Цікаво, що при сутичках між найвідсталішими громадами переможці взагалі ніколи не брали майна переможених (Т. 1.— С. 149). Але у трохи заможніших папуаських громад знаємо сутички, викликані крадіжкою свиней (головного багатства папуасів). Інколи саме укладення шлюбу передбачало попереднє вбивство ворога, а подекуди вважалося, що така дія сприяє врожайності городів.

Зростання добробуту збільшує спокусу грабунку. Боротьбу починають вести за родовища солі, багаті рибні лови, зарослі саго (Т. 1.— С. 152). При цьому ті, хто вважає себе скривдженими, вже не прагнуть до еквівалентної компенсації за принципом «око за око», а бажають надкомпенсації: за викрадену свиню — вкрасти кілька свиней, за вбитого родича — вбити кілька ворогів. Таким чином робиться висновок, що з розвитком відтворюючого господарства збільшується роль майнових конфліктів.

Разом з цим В. О. Шнірельман підкреслює: наявний етнографічний матеріал суперечить поширеному уявленню про те, що у ранньоземлеробському середовищі відбувалися війни за землю. Захоплення територій, за дуже рід-

кими винятками, не було метою збройних нападів. Вони велися переважно для того, щоб знесилити ворога, завдати йому матеріальної та моральної шкоди і лише у тому випадку, коли він кидав свою територію і тривалий час не повергався, вона починала потроху використовуватися переможцями — спочатку як пасовиська і лише пізніше як городи. Але частіше цю територію займали общини, що не брали участі у боротьбі (Т. 1.— С. 151). Справа в тому, що переможці не наважувалися селитися на чужій землі із острahu перед помстою з боку духів предків — охоронців землі.

Але чи в усіх випадках ми можемо переносити такого роду висновки на реалії тих ранньоземлеробських суспільств, що відомі нам за археологічними матеріалами? З одного боку здається, що за умов тривалого співіснування етнічно споріднених общин ранніх землеробів, тим більше, коли вони поєднують цю справу з початковими формами тваринництва, але полювання та рибальство відіграє в їхньому житті ще велику роль аналогії можуть бути цілком коректними. Це, наприклад, стосується носіїв буго-дністровської культури або такої неолітичної спільноти Балкано-Дунайського регіону як Старчево-Кріш-Кереш.

Але якою мірою така аналогія буде відповідати дійсності, якщо, як у випадку поширення трипільської культури, маємо всі підстави припускати пряму колонізаційну експансію розвинутіших землеробів на землі дещо відсталіших неолітичних суспільств, що поєднували (як носії тієї ж буго-дністровської культури) елементи відтворюючого та привласнюючого господарства? Можливо, папуаська модель міжобщинних стосунків відповідає ситуації тисячолітнього співіснування на обмеженому просторі більш-менш гомогенної в етномовному відношенні контактно-етнічної спільноті, якою і були папуаси? Поки що це питання залишається без переконливої відповіді.

До того ж, на рівні ранніх землеробів і навіть розвинутіших суспільств у різних кінцях Земної кулі добре відома практика полювання за головами. Йдеться про ту ж Нову Гвінею, а також про окремі етноси Меланезії і Мікронезії, Нової Зеландії та Філіппін, Амазонії тощо, народи Південно-Східної Азії, Північно-Східної Індії, особливо штату Ассам, колись — у давніх Мексици та Перу, а у недалекому минулому — навіть на Тайвані та у Чорногорії. А у багатьох випадках — зокрема в усій Північній Америці від Мексиканської затоки до Аляски — така практика була замінена на здобуття скальпів (Т. 1.— С. 131).

Тобто, схоже на те, що санкціоноване відповідним комплексом уявлень ранніх землеробів і, інколи, вищих рибалок та мисливців, полювання на людей є стадійним явищем. Тому В. О. Шнірельман припускає, що це було та-ж поширеним явищем і в первісній Європі. Під цим кутом зору (з огляду на наявні матеріали) зазначається висока імовірність полювання за головами ще у мезолітичних мешканців Франції та Німеччини, тим більше у неолітичного населення Данії доби ертеболье, носіїв культури дзвоноподібних келихів Центральної Німеччини, та, особливо, кельтів доби раннього заліза (Т. 1.— С. 130).

Звичай зняття скальпів був поширений у скіфів, а відтак, ймовірно, і у деяких інших споріднених з ними в господарсько-культурному та етномовному відношеннях народів євразійських степів. Не виключено, що аналогічні звичаї у межах Східної Європи були досить поширеними, але для такого висновку потрібний спеціальний аналіз археологічного та антропологічного матеріалу.

Таким чином, маємо широкий етнографічний матеріал для порівняння з археологічним. Їх зіставлення може прояснити чимало нерозв'язаних проблем найдавнішої історії. Цим праця В. О. Шнірельмана дуже корисна для історико-археологічних реконструкцій. Але, водночас, звертаючись до етнографії у пошуках розв'язання окремих історико-археологічних проблем, ми не повинні перебувати у полоні еволюціоністських уявлень і чітко усвідомлювати, що відомі з живої дійсності первінні колективи, які пройшли тривалий історичний шлях і мешкають у мало схожих на європейські екологічних умовах, не можуть бути еталонними відносно тих, чиї рештки вивчаються археологічно.

Другий том присвячено проблематиці війни і миру в пізньопервісних і ранньокласових осілоземлеробських (Ю. І. Семенов) та кочівницьких (О. І. Першиць) суспільствах.

Ю. І. Семенов спочатку намагається розробити власну методологічну базу і, особливо, понятійний апарат, а потім, на їх ґрунті, вже розглянути емпіричний матеріал. Теоретичні штудії Ю. І. Семенова поєднують традиційні істматівські уявлення з надзвичайно і, як складається враження, майже штучно ускладненою авторською термінологією, яка, у свою чергу, не відповідає і самому традиційному марксизму.

Справа не в тому, що марксизм гарний чи поганий сам по собі (поширені на Заході неоеволюціонізм чи функціоналізм не менш однобічні, ніж він), і, тим більше, не в безперечному праві кожного автора на теоретико-методологічний пошук, який дуже часто вимагає запровадження і нових наукових понять. Але, по-перше, базова теорія і похідні від неї положення мають бути органічно пов'язаними, а, по-друге, термінологія мусить бути підпорядкована завданню прояснити авторську думку.

Ю. І. Семенов цілком слушно починає своє дослідження з питання про критерії визначення межі між первісними та класовими суспільствами і констатує як щось само собою зрозуміле, що нею є виникнення приватної власності та утворений на ній експлуатації людини людиною (Т. 2.— С. 8). Всі добре пам'ятають, що саме цей критерій був у традиційному марксизмі головним. Але Ю. І. Семенов не лише як досвідчений науковець, а й як активний учасник формаційних дискусій 60-х рр. не може не знати, що вже К. Маркс з початку 50-х рр. минулого століття усвідомлював факт наявності експлуататорських, тобто класових, відносин і без провідної ролі приватно-власницьких структур.

Починаючи з відомої праці К. Вітфогеля науковому світу було зрозуміло, що однаково жорстокі форми експлуатації і класового панування можливі на ґрунті як державної, так і приватної власності. Це стосується як ранніх цивілізацій, так і суспільств ХХ ст. Радянські вчені 60—80-х рр. (Е. О. Берзін, Л. С. Васильєв, Й. О. Стучевський та інші) ґрунтовно розробили цю тему, показавши, що практично всі ранні цивілізації виникають і тривають час розвиваються саме на державновласницькій економіці, пов'язаній з феноменами редистрибуції та влади-власності. Подібні думки розроблялися паралельно і на заході, зокрема Е. Сервісом та іншими.

Такий стан справ цілком логічно веде до суперечностей у формулюваннях, яких, на жаль, у розділі Ю. І. Семенова достатньо. Наведемо хоча б такі: «ми стикаємося з верховою спільнокласовою (общеклассовой) приватною власністю, що виступає у формі державної. З цим і пов'язаний збіг ... класу експлуататорів з державним апаратом» (Т. 2.— С. 29), або: «людина була приватним власником землі, яка водночас належала й общині, лише завдяки тому, що була вождем цієї общини» (Т. 2.— С. 33).

Тут бачимо суперечність між широко відомими фактами нерозділеності владно-власницьких повноважень у пізньопервісних та ранньокласових суспільствах з постулатом про панування приватновласницьких відносин як основи експлуатації, навіть у ранніх цивілізаціях. Вже пізньопервісний вождь проголошується приватним власником землі свого племені, яка разом з тим належала і общинам! Як земля приватного власника може водночас належати і йому, і общині незрозуміло, тим більше, коли йдеся про вождя. Відомо, що приватними власниками земель, які перебували у їх володінні, не були навіть середньовічні феодали.

Так само дивує перелік ознак цивілізації, серед яких чомусь називається лише два: «з одного боку, систематичне зведення монументальних кам'яних та цегляних споруд, з іншого — писемність» (Т. 2.— С. 8). Фахівцям, що займаються питаннями критеріїв та ознак ранніх цивілізацій, добре відомо, що у західній літературі ще протягом 60-х рр. відбулася ґрутовна дискусія, наводячи підсумки якої К. Ренфрю констатував, що такими критеріями мусить бути два обов'язкові — виразна соціальна стратифікація та виділене в особливу галузь ремісничче виробництво, та три додаткових, а саме писемність, монументальна архітектура та міські центри, при тому, що для ви-

знання суспільства на рівні цивілізації необхідна наявність принаймні двох з трьох останніх. Але пізніше було доведено, що ранньоміські центри є обов'язковим елементом ранньоцивілізаційних систем.

Дивує і виділення шляхів розвитку ранніх цивілізацій. За Ю. І. Семеновим — це «міський» та «сільський» (Т. 2.— С. 69, 81), при тому, що чим власне перший відрізняється від другого та чому різні суспільства обирають той чи інший шлях, ніде не сказано нічого. У західній літературі 60-х рр., зокрема у працях М. Ко, висловлювалася ідея про наявність «неміських» цивілізацій, підставою для чого було те, що в суспільстві майя були відкриті так звані ритуальні центри, але слідів власне міського життя тривалий час відомо не було. Але незабаром було доведено, що у майя, як і всіх ранніх цивілізаціях, були й ранньоміські столичні центри. Більше того, працями О. Г. Большаякова та В. О. Якобсона було показано, що ранні міста — це і є перш за все редистрибутивно-політичні осередки відповідних ранньокласових соціальних організмів. Інша річ, що вони не завжди мали звичні для нашого уявлення зовнішні риси (мури, кількаповерхові будинки тощо). Але справа не в цьому, а у функціях, що вони виконували. Навіть у кочовиків про власну державу може йтися лише тоді, коли у них виникають столиці — ставки типу хозарського Ітіля або монгольського Каракорума, що й виконують названі та похідні від них функції.

До певної міри це усвідомлює Й. Ю. І. Семенов, коли пише, що «міста існували і при «сільському» варіанті. Але вони були не політархіями, як при «міському» варіанті, а лише столицями політархій» (Т. 2.— С. 87). Але що таке «політархія»? Для автора це щось середнє між власне племенем у його традиційному розумінні та ранньокласовим соціальним організмом — те, що зараз називають «чіфдомом», тобто — «вождівством». Ця термінологія вживається з 50-х рр. і добре знайома фахівцям. Тому незрозуміло, навіщо підмінити її іншими словами. Тим більше незрозуміло, чим відрізняється місто як «політархія» від міста як столиці «політархії»? Осілоземлеробські суспільства виходять на рівень ранніх цивілізацій у формі міст-держав чи певних об'єднань останніх. Раннє місто у межах відповідної структури завжди передбачає сільську околицю та, здебільшого, окрім містечка, тоді як кожний ранньокласовий соціальний організм має свій адміністративно-редистрибутивний центр, де концентрується, трансформується та переважно й споживається суспільний додатковий продукт.

Брак місця не дає можливості зосередитися на аналізі вкрай і, як здається, надмірно важкої термінології, яку впроваджує Ю. І. Семенов і без якої, можливо, пояснити те, що він має сказати, було б легше. Обмежується лише далеко не повним переліком цих понять: «страто-prasелянська» та «страто-селянська» общини; «помогодомінантний» та «заємодомінантний» методи експлуатації, «домінантний» та «магнатний» способи виробництва, «протополітариоз» та «політаризм», «prasелянські», «протодоміномагнатні» та «параполітарно-доміномагнатні» суспільства тощо. Безумовно, розвиток науки вимагав й уточнення понятійного апарату. Але робити це, як здається, треба виходячи з загальновизнаної (принаймні зрозумілої) термінології.

Слід відзначити необґрунтоване використання поняття «спосіб виробництва». Це, власне, традиційно марксистська категорія. В істматі вважається, що окремий спосіб виробництва становить сутність певної формациї, а кожна формaciя відповідає певному ступеню розвитку продуктивних сил та виробничих відносин. Якщо Ю. І. Семенов послідовно виходив би з марксистської методології, йому треба було б прийняти традиційну п'ятичленну формацийну схему або запропонувати якусь іншу, де б формациям як ступеням соціально-економічного поступу відповідали б свої способи виробництва. За межами марксизму поняття «спосіб виробництва» втрачає сенс і для використання потребує грунтовного роз'яснення, що під ним розуміється. Тому введені Ю. І. Семеновим численні «способи виробництва» для переходного від первінності до класового суспільства виглядають не дуже переконливо і майже не використовуються при розгляді головної теми — питань війни і миру у пізньoperвісних та ранньокласових осілоземлеробських суспільствах.

Таким чином теоретичні розвідки Ю. І. Семенова важко оцінити позитивно. АРХЕОЛОГІЯ, № 1, 1998 р.

но. Дивує те, що він, вченій, без сумніву, дуже широко обізнаний, повністю ігнорує праці інших авторів, присвячені відповідному колу питань. Йдеться про вчених самої Москви, таких як Л. С. Васильєв, В. П. Ілюшечкін, Й. О. Стучевський та багатьох інших, праці яких йому безсумнівно відомі і з більшістю з яких він так чи інакше знайомий особисто. Це тим більше незрозуміло, коли у того ж самого автора береться емпіричний матеріал і не враховуються отримані концептуальні висновки (як на прикладі В. І. Гуляєва стосовно суспільства майя).

Тим важливіше відзначити корисність для археологів та істориків зібраниого Ю. І. Семеновим емпіричного матеріалу та певних, зроблених ним, висновків та узагальнень. На відміну від В. О. Шнірельмана, якоїсь певної класифікації цих суспільств (незважаючи на, здавалося б, таку велику теоретичну роботу на початку частини) він не наводить і розподіляє їх на дві категорії: протополітарні і ранні політарні суспільства (від меланезійців та негрів-банту до інків, ацтеків, давніх єгиптян та шумерів) та решту передкласових суспільств (куди він відносить маорі та ірокезів, аварців та адигів, давніх германців та норманів тощо). Критерій поділу залишає бажати кращого (новозеландські маорі за всіма ознаками куди ближче до тробріанців, ніж до норманів або адигів, а тробріанці — до ірокезів, ніж до давніх єгиптян), але, не зупиняючись за браком місця на проблемі виділення шляхів розвитку первісних та ранньокласових суспільств, перейдемо до тих моментів у праці Ю. І. Семенова, які можуть допомогти у справі історичних реконструкцій за археологічними даними.

Найцікавішими тут виглядають дані про африканські суспільства банту. Автор розглядає приклади, коли, здавалося б у більш-менш стабільному пізньоісторичному ссередовищі племен, що взаємуоуврівноважують одне одне, раптово з'являються лідери (як Дінгісвайо, Звіде або Чака), яким протягом лічених років щастить перемогти багатьох суперників і створити великі міжплемінні об'єднання переддержавного типу.

Ю. І. Семенов доходить слушного висновку, що коли пліч-о-пліч існує значна кількість племен-вождівств («протополітархій»), то така система тривалий час може залишатися стабільною. Але якщо лише одне з таких племен різко посилюється та підкоряє кілька сусідніх, то рівновага сил відразу порушується. Воно, спираючись на сили останніх, починає підкорювати все нові і нові племена. Цей процес дуже часто спричиняється зовнішнім поштовхом. Зворотнім ефектом є прагнення інших племен об'єднатися, щоб не бути завойованими, що веде до формування нових міжплемінних об'єднань. Між ними починається жорстока боротьба, до якої втягаються все нові й нові племена і ті, що зазнають поразки, можуть втекти на сотні кілометрів або взагалі зникнути. Внаслідок чого буквально за кілька років політична карта регіону може цілком змінитися (Т. 2.— С. 50, 51).

Загальні міркування дають можливість припустити, що саме внаслідок таких змін політичного характеру швидко і несподівано могли утворюватися широкі об'єднання пізньоісторичних племен і в степово-лісостепово-передгірських ландшафтах Східної Європи ще до виникнення кочівництва, тобто за доби бронзи. Маю на увазі перш за все суспільство майкопської культури. Присутність у майкопському комплексі передньоазійських елементів, причому у формі, що передбачає участь у формуванні цього соціуму прийшлих на Північний Кавказ з півдня груп людей, дає підстави припустити зовнішній поштовх. Аналогічним чином можемо ставити питання і про суспільства катакомбної культурно-історичної спільноти, витоки якої тепер виразно пов'язуються з Північно-Східним Кавказом. Певна перевага прийшлих у приазовсько-північнопричорноморські області племінних груп привела до швидкого порушення відносної рівноваги, що мала місце за доби існування ямної культурно-історичної області.

Не менш цікаву інформацію подає Ю. І. Семенов і щодо взаємодії пізньоісторичних пастушеських та осілоземлеробських суспільств. З неї видно, що вже на рівні, досить далекому від обріїв цивілізації, рухомі скотарі встановлюють системи жорсткого домінування над слабкішими у військовому відношенні землеробами. Така система може існувати тривалий час і обумовлюю-

вати формування високоранжованого суспільства з виразними кастовими рисами, при тому, що саме етнічні межі стають основою станово-кастових.

У висновках Ю. І. Семенов виділяє типи війн, що велися на стадії пізньо-первісних та ранньокласових суспільств. Серед них бачимо: грабіжницькі, за-войовницько-переселенські та за-войовницько-підкорювальні. Метою перших є захоплення здобичі, у тому числі й людей, головним чином жінок з дітьми, без прагнення закріпитися на території слабкішого соціуму. Такі війни притаманні здебільшого пізньопервісним суспільствам. Другі спрямовані перш за все на здобуття нової території, що цілком поєднується з грабіжницькими прагненнями. Вони також є притаманними здебільшого пізньопервісним етносам. Нарешті, треті, які особливо часто спостерігаємо за умов формування та розширення ранньокласових соціальних організмів, мають на меті підкорення сусідів з метою іх регулярної експлуатації, що не перешкоджає ні грабуванню і поневоленню людей під час самої війни, ні переселенню на захоплені землі частини пересмоктів.

Класифікація цілком слухна й зручна і, якщо її враховувати, то і за археологічними матеріалами можна побачити, у якому випадку бойові дії якого плану переважали.

Істотно, також, звернути увагу на типові приклади взаємин між переможцями та переможеними. Регулярна експлуатація першими других (особливо скотарями землеробів) спостерігалася ще на рівні взаємин цілком пізньопервісних суспільств. Але на цій стадії розвитку частіше спостерігаємо інше прагнення фізично знищити чоловіків та юнаків ворога з включенням до складу племені їх жінок та дітей. За таких умов саме війна стає майже єдиною можливістю покращити свій соціальний статус амбітним юнакам низького походження, що також сприяє підвищенню мілітарного духу у пізньопервісному суспільстві.

Як і раніше, збройні дії поділяються на набіги молодих воїнів на чолі з досвідченими ватажками на ворогів-сусідів та регулярні військові операції, що, зрозуміло, мають ширший масштаб та кращу підготовку, ніж на стадії вищих мисливців-рибалок та ранніх землеробів.

Все це дуже близьке до того, що у своїй частині, стосовно кочівницьких суспільств, описує О. І. Першиць. В ній важко знайти щось таке, що б викликало різкі заперечення або категоричне неприйняття, але так само людині, яка стежила за відповідною літературою, тут навряд чи пощастиТЬ на-трапити на принципово нові факти та думки. Разом з тим, саме зведення у єдиному тексті фактів, які стосуються військової справи практично всіх відомих кочівницьких суспільств, без сумніву корисно.

Складається враження, що як на останнє слово у номадології О. І. Першиць спирається на видану у Кембріджі 1984 р. монографію А. М. Хазанова. Але, на жаль, йому залишилися невідомими окремі праці останніх років. Так, скажімо, при самому підході до визначення кочівництва (Т. 2.— С. 133) добре було б використати нещодавно надруковану К. П. Бунятян статтю, присвячену типології форм скотарства, де відповідне питання пророблено значно глибше, ніж у А. М. Хазанова. А торкаючись понять «ендоексплуатація» та «екзоексплуатація» (Т. 2.— С. 144, 145), варто було б згадати спеціально присвячену відповідному колу питань монографію М. М. Крадіна, видану 1992 р. у Владивостоці.

Що ж до причин та форм військових дій, то, як випливає з тексту О. І. Першиць, вони принципово подібні до того, що знаємо вже з частин В. О. Шнірельмана та Ю. І. Семенова. Так, серед цілей війн, що велися кочовиками, визначаються: кровна помста та покарання за інші образи, грабунок та захоплення невільників (переважно з метою отримання за них викупу або для продажу в рабство розвинутішим сусідам), розширення території (пасовищ) або їх захоплення (особливо, коли самі нападники були змушенні покинути власні землі, та підкорення сусідніх осілоземлеробських суспільств з метою їх регулярної експлуатації данницьким чином).

Оригінальнішими виглядають міркування щодо ролі номадів у світовій історії, зокрема напередодні Нового часу, коли внаслідок руйнівних монгольських завоювань більшість цивілізацій Старого Світу (від Русі до Китаю) за-

знала тяжких втрат та на певний час опинилася під ярмом Чингізідів. Але Західна Європа від цього практично не постраждала і незабаром використала свій шанс, випередивши інші цивілізації (Т. 2.— С. 230, 231). Зрозуміло, що вихід Заходу на новий рівень соціокультурного розвитку протягом XV—XVI ст. має пояснюватися не лише цим, але й відзначений О. І. Першицем момент не слід забувати.

На жаль, двотомна праця, що рецензується, не має підсумкових узагальнюючих висновків. Але наведений матеріал дозволяє читачеві зробити це власними силами.

1. Протягом всієї первісності, а значною мірою й на рівні ранньокласових суспільств, збройні конфлікти виникають на грунті особистих образ, кровної помсти та умикання жінок. Але все це характерно перш за все для ранньо-первісних соціумів. Ці фактори повною мірою діють і на рівнівищих мисливців-рибалок та ранніх землеробів-тваринників. Але тут самостійного значення вже починають набувати мотиви грабування та захоплення життєво важливих ресурсів (багаті рибні лови, родовища корисних копалин тощо). Це посилюється на пізньо-первісній стадії, але паралельно зростає кількість, масштаб та жорстокість збройних конфліктів за землю та людей — спочатку у вигляді жінок та дітей переможених (коли чоловіків вбивають), потім за людей як таких, яких або продають, або відпускають за викуп, або залишають на їх землях, примушуючи до виплати данини. З переходом до ранньокласових відносин останнє стає головним мотивом війн.

2. Через всю первісну історію, а подекуди й на пізніших ступенях розвитку, спостерігаємо дві головні форми організації бойових дій. По-перше, це раптовий напад, набіг на сусідів, що здійснюється представниками окремої суспільної категорії (здебільшого молодими людьми, з яких потім формуються бойові дружини), і участь у якому не є обов'язковою. По-друге, це відкрита збройна боротьба, яку ведуть окремі соціальні організми в особі практично всіх їх чоловіків. За часів ранньої первісності такі «війни» ще мало чим відрізняються від звичайних бійок і не мають якогось певного плану та керівництва. Але вже у вищих мисливців-рибалок в окремих випадках бачимо лідерів, щось подібне до майбутньої дружини, спеціальне військове обладнання, розробку планів бойових операцій і початок спорудження перших укріплень. На рівні пізньої первісності, тим більше у ранньокласових суспільствах все це стає нормою і ми маємо справи з війнами у звичному для нас розумінні.

3. Місце і значення збройних конфліктів у соціокультурному житті людства протягом його ранньої історії також змінювалося. За доби мисливців-збирачів вони є швидше прикрими випадковостями. Але вже тут спостерігаємо неабияку повагу до чоловіків, які прославилися під час сутичок. Цей престижний момент зростає на рівні середньої первісності, де поєднується з такими звичаями як полювання за головами або скальпами. З цієї ж стадії війна починає виступати як засіб перерозподілу багатства, але це стає особливо її притаманним на рівні пізньо-первісних (передкласових) та ранньокласових суспільств. Тут люди, які розв'язують війни та беруть в них активну участь, використовують їх для підвищення власного соціального статусу, зміщення свого владно-політичного становища та особистого збагачення, що сприяє формуванню систем соціальної, потестарної та майнової нерівності. За таких умов війни стають нормою життя і засобом існування певних категорій людей, а їх наслідком виступає прискорення формування ранньодержавного, вже експлуататорського за своєю суттю, суспільства.

Отже, присвячена проблемі війни і миру двотомна праця О. І. Першиця, Ю. І. Семенова та В. О. Шнірельмана містить багатий фактичний матеріал та цікаві роздуми і має стати корисною всім, хто займається історією первісних та ранньокласових суспільств. І висловлені критичні зауваження жодною мірою не суперечать цьому висновку. Особливе значення ця книга має для археологів, які на живих прикладах можуть побачити багато того, що мало місце у минулому, але безпосередньо не могло знайти відбиття у рештах матеріальної культури.

ХРОНІКА

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ВИВЧЕННЯ ПЕЧЕРНИХ ПАМ'ЯТОК ДОБИ ПАЛЕОЛІТУ

З 9 по 15 вересня 1997 р. у м. Уфі (Республіка Башкортостан) відбулась Міжнародна конференція, на якій зустрілися дослідники пізнього палеоліту Євразії. Крім загальних проблем вивчення пам'яток окремих регіонів, у її роботі важливим був аспект палеолітичного мистецтва і його інтерпретації, а також комплексного дослідження печер як об'єктів культурної та екологічної спадщини. Організаторами конференції стала РАН і, перш за все, Інститут історії матеріальної культури, наукові, учбові та адміністративні структури Республіки Башкортостан і Челябінської обл. Росії. У її роботі взяли участь представники Англії, Естонії, Німеччини, Росії, США, України і Фінляндії. При запланованих, згідно здобре виданій окремою брошурою російською і англійською мовами програмі, 45 доповідів, було заслушано 25 виступів. Важливим лодатком стали опубліковані вчасно і якісно матеріали конференції [«Пещерний палеоліт Урала»]. (Уфа, 1997.— 140 с.), різноманітні буклети, брошури і монографії, а також польова екскурсія, під час якої було надано можливість відвідати Капову та Інзільєвську печери, інші пам'ятки уральського палеоліту. Очевидно, у зв'язку з відсутністю майже половини спеціалістів, доповіді яких були заплановані, замість двох днів пленарних засідань і одного дня роботи секцій, усі виступи відбулись на двохденних пленарних зборах.

На першому пленарному засіданні були заслушані доповіді В. М. Масона, В. С. Щелінського, Т. І. Щербакової, А. А. Синицина, Г. П. Григор'єва, В. І. Юріна (Росія), Г. Босинського (Німеччина) і Л. Г. Мацкевича (Україна). Поряд з інтерпретацією пізнього палеоліту об'єктів і пам'яток під відкритим небом як місце проживання та інтелектуальної діяльності людини, у доповідях було піднесенено питання систематики, культурної атрибуції та перспективності вивчення пам'яток палеоліту.

На другому пленарному засіданні у перший день роботи заслушано повідомлення, основним лейтмотивом яких були проблеми вивчення пізнього палеоліту Урала та інших територій. Доповіді виголошено П. С. Некорошев, С. М. Баранов, В. Г. Котов, Н. Г. Смирнов, Ю. В. Соколов і Ю. Б. Серіков (Росія), а також Е. Аутіо і Л. Ймсколда (Фінляндія) та В. Пойтоколайнен (Естонія). Було повідомлено про кам'яну індустрію пам'яток, числе 7 у наскальний творчості, підняті питання заселення Уралу, перспективи спелеологічного та археологічного обстеження печер, ступінь вивчення і стан їх охорони, а також культ ведмедя і значення остеологічних решток на пам'ятках.

У другий день роботи на третьому пленарному засіданні заслушано доповіді О. В. Лозовської і В. М. Лозовського, А. К. Філіппова, А. А. Синицина, В. Г. Котова, А. В. Лоскутова і І. А. Лоскутової (усі — Росія). Було розглянуто проблеми палеолітичного мистецтва, у тому числі знаків у мобільному та монументальному живописі, функцій розмальованіх плиток, питання міфології, а також перспективи екскурсійної роботи на пам'ятках археології.

На заключному четвертому пленарному засіданні було заслушано доповіді П. Г. Бана (Англія), Г. Босинського (Німеччина), Ю. С. Лихницького, С. П. Мельникової і С. П. Щигорця, а також М. Н. Шаламова (усі — Росія). Поряд з інтерпретацією палеолітичного мистецтва, окоплено й аспекти експертної оцінки стану живопису та археоастрономічного дослідження Капової печери. Після доповідей було підбито підсумки роботи, прийнято відповідні постанови і резолюції з метою проведення заходів по збереженню пам'яток археології регіону та їх наукових дослідження та туристичного використання.

Важливою була друга частина конференції — відвідування місцевих музеїв, археологічних пам'яток Башкортостану і Челябінської області. Особливо яскраве враження справила пам'ятка світового значення — Капова печера. Чітка організація дозволила за чотири робочі дні подолати близько 1500 км. Важливими були і значні можливості для обміну та прибирання наукової літератури, добре працювали засоби масової інформації — телебачення, радіо, представники різноманітних газет і журналів.

В останній день роботи відбувся Круглий стіл учасників і організаторів конференції за участю урядових структур Республіки Башкортостан. Виявилась і можливість познайомитися з відзначними місцями Уфи, кварталом, де під час Другої світової війни містилась АН України, а також діяльністю різноманітних організацій, зокрема Республіканського національно-культурного центру «Кобзар», Союзу українок тощо.

Особливо необхідно відзначити місцевих безпосередніх організаторів конференції і, перш за все, директора Інституту історії, мови і літератури Уфимського наукового центру АН, академіка АН Башкортостану З. Г. Ураксина і наукового співробітника цього ж Інституту В. Г. Котова. Саме завдяки їх чіткій праці та керованню ними колективом, учасники не мали жодних проблем з надходженням наукової інформації на багатьох мовах, ні помешканням, ні харчуванням, ні транспортом. Відмінно працювали численні технічні засоби для показу слайдів, фільмів тощо. Важливим заходом є подальша публікація матеріалів конференції у вигляді монографій та фундаментальних статей у спеціальних томах. Учасниками конференції, академіком АН Туркменістану, директором Інституту історії матеріальної культури В. М. Масоном і завідуючою лабораторією цього ж Інституту Г. Ф. Коробковою був прочитаний цикл лекцій для студентів і викладачів вищих учибових закладів Башкортостану.

Л. Г. Мацкевич

© Л. Г. МАЦКЕВІЙ, 1998

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

Вітаємо ювілярів

До 75-річчя
Михайла Петровича Кучери

Відомому українському вченому-археологу, доктору історичних наук Михайлу Петровичу Кучері виповнилося 75 років. Він є одним із старійших співробітників Інституту археології НАН України.

Михайло Петрович народився 21 листопада 1922 р. в с. Березівці Наровлянського р-ну Гомельської обл. (зараз республіка Білорусь) у селянській сім'ї. Доля розпорядилася таким чином, що щойно закінчивши в червні 1941 р. середню школу, він вже в липні став до лав Червоної Армії. Брав участь у боях Західного, Брянського й Другого Білоруського фронтів на землях Росії, Білорусії, Польщі. Про особисту мужність молодого воїна свідчать бойові нагороди — орден Червоної Зірки, численні медалі, серед яких є польські урядові нагороди.

Після демобілізації 1946 р. М. П. Кучера навчається на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1947—1952 рр.) і вже тоді бере активну участь у роботах археологічних експедицій. У цей час поступово оформлюється коло його наукових інтересів — епоха Київської Русі. Закінчивши ВУЗ, став аспірантом Інститу-

ту археології АН УРСР (1952—1953 рр.).

Протягом 50—60-х рр. Михайло Петрович керує роботою багатьох археологічних загонів. Паралельно з польовою практикою працює над кандидатською дисертацією «Древній Пліснеськ», яку успішно захистив у 1960 р. В 60—70-х рр. він бере активну участь у написанні й редактуванні третього тому «Археології Української РСР», а його внесок у цю фундаментальну працю було високо оцінено разом з іншими лауреатами республіканською Державною премією 1977 р.

Кілька років (1974—1976) М. П. Кучера очолював відділ польових досліджень, паралельно проводячи інтенсивні археологічні роботи на так званих Змійових валах. Розроблену ним концепцію походження цих середньовічних оборонних споруд було покладено в основу висновків докторської дисертації, захищеної в 1988 р. Перу вченого належить близько 90 наукових робіт, серед яких особливо слід виділити монографію «Змієві валы Среднего Поднепровья» (К., 1987). З 1990 р. він є провідним науковим співробітником-консультантом відділу давньоруської та середньовічної археології. У цей період

діяльності найбільш значним науковим результатом є підготовлений до друку рукопис фундаментальної монографії про городища епохи Київської Русі на території України.

Співробітники відділу і всього Інституту щиро вітають ювіляра з його 75-річчям та 45-річчям наукової діяльності, зичать йому здоров'я, довгих років життя та нових наукових здобутків.

До 70-річчя Степана Івановича Пеняка

29 вересня 1997 р. виповнилося 70 років відомому українському вченому, одному з фундаторів слов'яно-руської археології Закарпаття Степанові Івановичу Пеняку — кандидату історичних наук, старшому науковому співробітнику Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Почесному члену Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

С. І. Пеняк народився у м. Ужгороді в багатодітній сім'ї. У ті часи Закарпаття під назвою «Підкарпатської Русі» входило до складу Чехословацької республіки. Усе його життя і праця пов'язані з рідним краєм — Ужгородом, Закарпаттям і суміжними територіями. Свою давню мрію — стати працівником Закарпатського краєзнавчого музею С. І. Пеняк здійснив у 1956 р. А перед цим була початкова школа при Ужгородській учительській семінарії, директором якої був палкий прихильник українського відродження Закарпаття Августин Волошин. Як згадує ювіляр, усім здобутим у шкільні роки основам знань, усвідомленню національної приналежності, любові до рідного краю і народу, він завдячує тій патріотичній атмосфері, яка панувала у тодішній Ужгородській учительській семінарії напередодні розпаду Чехословаччини. Після закінчення Ужгородського педагогічного училища він три роки вчителює у с. Ставному, Вишці та Княжичі у гірському Великоберезнянському р-ні. Цим С. І. Пеняк отримує право на навчання на стаціонарному відділенні вищого учебового закладу, що він і використовує, ставши студентом історичного факультету Ужгородського університету. У 1955 р. з дипломом історика С. І. Пеняк працює учителем історії і директором школи у с. Нересниця Тячівського р-ну.

З 1956 по 1973 р. С. І. Пеняк — у Закарпатському краєзнавчому музеї, де пройшов усі основні посадові ступені, — наукового співробітника, завідувача відділом, заступника директора і директора. Саме у музеї згодились йому знання чеської, словацької, угорської і російської мов, навички виконання художньо-оформлювальних робіт, а також написання курсових і дипломної з краєзнавчої тематики. Тож не випадково у 1961 р. С. І. Пеняк стає аспірантом-заочником відділу археології Інституту суспільних наук АН України, спеціалізуючись у галузі слов'яно-руської археології. На цей час він уже був автором семи наукових і науково-популярних праць. Як для вступника в аспірантуру, то така кількість наукових здобутків буває не так уже і часто. Невдовзі була написана і кандидатська дисертація, яку ювіляр виконав під керівництвом одного з фундаторів української археології на заході України М. Ю. Смішка. Вона присвячена вивченю ранньослов'янських і дав-

ньоруських археологічних пам'яток Верхнього Потисся і успішно захищена 25 лютого 1969 р. в Інституті історії АН України. Не так просто було С. І. Пеняку поєднувати адміністративну роботу в музеї з суто науковими дослідженнями. Без відповідного фінансування, в основному, за рахунок відпусток, керуючи археологічною практикою студентів Ужгородського державного університету, ювіляр зумів виявити десятки нових поселень і провести стаціонарні дослідження на ключових ранньослов'янських і давньоруських пам'ятках Закарпаття VI—XIII ст. Саме на час його директорства припадає і відкриття первого на Україні музею просто неба на Замковій горі в Ужгороді, який згодом отримав статус Закарпатського музею народної архітектури і побуту.

Найповніше науково-організаційний талант С. І. Пеняка проявився в 1973 р., коли він очолив Ужгородську групу Інституту археології АН України, яка з 1985 р. увійшла до складу відділу археології Інституту суспільних наук, а в 1993 р. — Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Саме на членів групи С. І. Пеняка, М. Ф. Потушняка і І. І. Поповича та працівників УжДУ Е. А. Балагурі і В. Г. Котигорошка тоді й випало основне навантаження з проведення охоронно-рятувальних досліджень у зв'язку з великими будівельними роботами у Закарпатті. Серед новобудов — спорудження нафтопроводу, Транскарпатської шосейної дороги, кількох віток газопроводу, роботи у Шелестівському і Дрисінському кар'єрах, меліорація земель. На територіях таких об'єктів було виявлено і обстежено понад 90 пам'яток доби, епохи міді-бронзи і раннього заліза. Відкрито і досліджено також ряд унікальних пунктів I тис., серед яких поселення празької культури V—VI ст. у Галичі та Берегові і давньослов'янські пам'ятки VII—IX ст. у Холмську, Ратівцях, Клячановому і Комарівцях. Ці багаторічні роботи дозволили уточнити час заселення слов'янами Закарпаття. У вирішенні даного кардинального питання найбільша заслуга належить саме ювілярові.

С. І. Пеняк — автор близько 200 наукових і науково-популярних праць. Серед них повідомлення про нові археологічні знахідки, рецензії, фундаментальні статті та монографії. Багаторічна праця у галузі слов'яно-руської проблематики підсумована ним у монографії «Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII століть» (К., 1980.— 190 с.). Він співавтор колективних монографій «археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів» (К., 1982.— 268 с.); «Археологія Прикарпаття, Волині та Закарпаття (ранньослов'янський і давньоруський періоди)» (К., 1990.— 194 с.), а також багатьох інших. Відзначимо також і науково-популярні роботи, музейні путівники і учебні посібники, написані С. І. Пеняком частіше у співавторстві. Це «Закарпаття — земля слов'янська» (Ужгород, 1976.— 156 с.) з Е. А. Балагурі; «Давні металурги Українських Карпат» (Ужгород, 1978.— 123 с.) з Е. А. Балагурі і В. І. Бідзілею; «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (К., 1984.— 222 с.), — з І. Винокуром, А. Гуцалом, Б. Тимощуком; «Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців у Карпатську улоговину» (Ужгород, 1997.— 56 с.) з П. С. Пеняком. У газетах «Закарпатська правда» і «Новини Закарпаття», журналах «Карпатський край» і «Зелені Карпати» були опубліковані десятки науково-популярних статей, які читаються з великим інтересом.

Степан Іванович Пеняк продовжує плідно працювати й у свої 70 років. Він очолює авторський колектив з написання статей про пам'ятки археології краю для Зводу пам'яток історії та культури Закарпатської області. Особисто ним написано понад 100 статей про об'єкти переважно I тис. Активно працює С. І. Пеняк над монографією «Слов'яни Тисо-Дунайського басейну VI—IX століть». Чекає своєї чергі і започаткована ним фундаментальна праця про бронзові скарби Закарпаття. Він продовжує працювати з молодечим завзяттям і творчою наснагою. Стосовно його так і напрошуються поетичні рядки:

А він ще ниву не скосив,
І має ще достатньо сил.

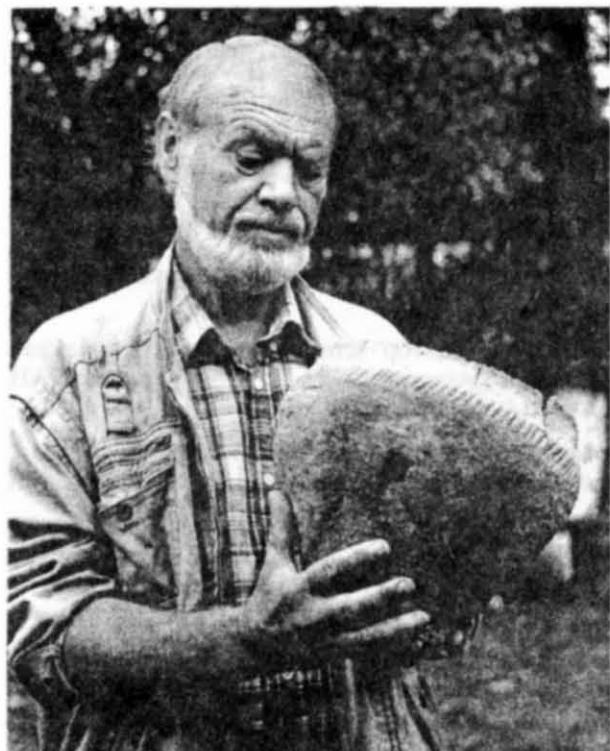
Дай Боже йому нових здобутків і цікавих відкриттів на західному пограниччі України.

З росі і води та Многая літа!

До 60-річчя Олега Васильовича Сухобокова

1997 року відомому вітчизняному археологу, доктору історичних наук Олегу Васильовичу Сухобокову виповнилося 60 років.

Він народився в м. Трубчевськ Брянської обл. (Росія) 26 жовтня 1937 р. в сім'ї вчителів. Після закінчення середньої школи проходив військову службу в лавах Радянської Армії, а в 1959—1964 рр. навчався на історичному факультеті Харківського державного університету. Після його закінчення в 1964—1966 рр. працював викладачем історії та суспільствознавства в школі м. Торез Донецької обл.

В 1966 р. вступив до аспірантури Інституту археології, де почав спеціалізуватись в галузі ранньослов'янської та давньоруської археології Лівобережної України та суміжних територій. В 1973 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену питанням історичного розвитку слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. Крім теоретичної наукової роботи О. В. Сухобоков протягом багатьох років успішно працює в польових умовах з вивченням середньовічних археологічних пам'яток. Експедиції під його керівництвом досягли значних успіхів під час розкопок таких відомих пунктів як Путівль, Ромни, Битиця, Ніцаха, Кам'яне та ін.

Паралельно з тривалим перебуванням в польових умовах під час вивчення археологічних об'єктів Олег Васильович продовжує працювати в теоретичному плані, а в 1993 р. успішно захищає докторську дисертацію за темою «Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I — початку II тис. н. е.». Він є автором близько 130 наукових праць, серед яких 4 авторські монографії та розділи фундаментальних видань інституту. Зараз керує науковою темою відділу давньоруської та середньовічної археології з вивчення укріплених поселень середньовічної доби на території України.

Вітаючи Олега Васильовича з ювілеєм, його колеги та друзі бажають йому здоров'я, нових успіхів на археологічній ниві.

НАШІ АВТОРИ

АНОХІН Владілен Опанасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної історії та нумізматики.

БАРАН Володимир Данилович — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділом ранньослов'янської археології. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

БІЛАН Юрій Олександрович — старший науковий співробітник Музею історичних коштовностей України. Вивчає археологію скіфської доби.

ГАВРИЛОВ Олександр Вікторович — головний спеціаліст Республіканського комітету з охорони та використання пам'яток історії та культури АР Крим. Вивчає археологію ранньозалізного та античного часів.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КОЗЮБА Віталій Костянтинович — старший лаборант відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ. Вивчає давньоруську археологію.

КУРИЛЕНКО Василь Єлисейович — директор Мезинського археологічного музею. Вивчає пам'ятки доби бронзи.

МАЦКЕВІЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділом археології Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України (Львів). Фахівець у галузі первісної археології.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — кандидат історичних наук, зав. відділом археології енеоліту та бронзового віку ІА НАНУ. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

ПАВЛЕНКО Юрій Віталійович — доктор філософських наук, доцент Київської художньої академії. Досліджує загальні закономірності розвитку людства.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології і палеоекономіки.

САПОЖНИКОВА Галина Василівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології і трасології.

СЕРГЄСВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі давньоруської археології.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук, зав. відділом археології кам'яного віку ІА НАНУ. Фахівець з проблем антропогенезу.

СОЛТИС Олег Борисович — зав. відділом Київського обласного центру охорони пам'яток історії, археології та мистецтв. Вивчає археологію скіфської доби.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік НАН України, директор Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі давньоруської археології.

ШЕВЧЕНКО Антоніна Вікторівна — науковий співробітник Національного заповідника Херсонес Таврійський. Вивчає античне мистецтво.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ — Археологічні дослідження на Україні
- АН — Архитектурное наследство
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- АС — Археологический съезд
- АО — Археологические открытия
- ВДИ — Вестник древней истории
- ИАК — Известия археологической комиссии
- ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры
- ЗНТШ — Записки научового товариства ім. Т. Г. Шевченка
- КБН — Корпус боспорских надписей
- КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
- КСИИМК АН УССР — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН УССР
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАН України
- ОАК — Отчеты археологической комиссии
- РА — Российская археология
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- ТИЭ — Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая
- Труды ГИМ — Труды Государственного исторического музея
- CIL — Corpus inscriptionum Latinarum
- IDR — Inscriptiile Daciei Romane
- IOsPE, I² — Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini
- ISM — Inscriptiile din Scythia Minor

СОДЕРЖАНИЕ

К 60-летию Петра Петровича Толочко	3
Статьи	
ТОЛОЧКО П. П. Пути становления древнерусских городов	7
БАРАН В. Д. Клады VI — VIII вв. Анты или Русь?	15
КОЗЮБА В. К. Южнорусское сельское жилище (материалы к реконструкции углубленного жилища XI — XIII вв.)	28
КУРИЛЕНКО В. Е., ОТРОЩЕНКО В. В. Динамика культурных изменений в эпоху бронзы в Мезинском микрорайоне на Десне	46
СМИРНОВ С. В. Специализация орудий как фактор антропогенеза	56
ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Этнокультурные процессы в Среднем Поднепровье по материалам мезолитических могильников Надпорожья	69
Публикации археологических материалов	
САПОЖНИКОВА Г. В., САПОЖНИКОВ И. В. К проблеме функциональной и типологической интерпретации вкладышей кукрекского типа	77
БЕЛАН Ю. А., СОЛТЫС О. Б. Скифские курганы у с. Марьяновка на Николаевщине	82
ШЕВЧЕНКО А. В. Культ Аполлона в Херсонесе	99
ГАВРИЛОВ А. В. Новые данные о сельской окружке античной Феодосии	105
СЕРГЕЕВА М. С. Деревянная посуда из древнерусских городов Среднего Приднепровья	118
Дискуссии	
ЗУБАРЬ В. М. По поводу интерпретации жилищно-хозяйственных комплексов в ранних слоях античных городов Северного Причерноморья	129
АНОХИН В. А. Еще раз об античном письме из Керкинитиды	136
Рецензии	
ПАВЛЕНКО Ю. В. А. И. Першиц, Ю. И. Семенов, В. А. Шнирельман. Война и мир в ранней истории человечества. В двух томах.—Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1994.—Т. 1.—176 с., Т. 2.—247 с.	143
Хроника	
МАЦКЕВЫЙ Л. Г. Международная конференция по изучению пещерных памятников эпохи палеолита	153
Поздравляем юбиляров	
К 75-летию Михаила Петровича Кучеры	154
К 70-летию Степана Ивановича Пеняка	155
К 60-летию Олега Васильевича Сухобокова	157
Наши авторы	158
Список сокращений	159

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

- 1.** Рукопис, який подається до редакції українською мовою, повинен вміщувати:
  - а) машинописний текст у 2 примірниках, обсягом 1 друкований аркуш (24 стор. машинопису), включаючи анотацію, ілюстрації, список рисунків і резюме;
  - б) коротка анотація на працю вміщується на початку статті після заголовка перед текстом;
  - в) ілюстрації, вкладені до окремої папки чи пакету з цупкого паперу;
  - г) список рисунків;
  - д) резюме російською мовою;
  - ж) список скорочень;
  - з) анкетні дані автора.

2. Рукопис необхідно друкувати на білому папері, на якому не розливається чорнило.

3. Всі сторінки рукопису повинні бути одного формату.

4. Рукопис (текст і посилання) друкуються через два інтервали, зліва, внизу та зверху лишається поле не менше 2,5 см, справа — не менше 1 см; на кожній сторінці повинно бути не більше 28 ± 1 рядків, по 60—62 знаки в кожному.

5. Всі географічні назви в офіційно прийнятій транскрипції.

6. Слова не скорочуються.

7. Точно вказується джерело цитати.

8. Креслення повинні добре читатися.

9. Ілюстрації, в тому числі рисунки на таблицях, повинні бути пов'язані з текстом.

10. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подаються в 2 примірниках.

11. Креслення повинно бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітки квадратів, по-значення квадратів цифрами та літерами) виключаються.

12. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її верх, на зворотньому боці необхідно позначити.

13. Ілюстрації на кальці наклеюються на цупкі аркуші білого паперу. Формат ілюстрацій повинен бути не більше 13x22 см.

14. Недопустимо рисунки вкліювати до тексту.

15. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень.

16. Всі типи ілюстрацій позначають: Рис.

17. Підрисункові підписи до статті складають у вигляді спеціального списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі рукопису навпроти відповідної посилки олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.

18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони повинні мати розшифровку в підрисунковому тексті.

19. Для карт і картосхем необхідно вказати картооснову.

20. Нумерація посилань в тексті повинна бути суцільною (через всю статтю). Самі посилання друкуються після тексту окремим списком під назвою «Примітки». В посиланнях необхідно дати повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, номер, сторінки тощо).

21. Подання матеріалів можливо в електронному вигляді (на дискеті); текст при цьому повинен бути в ASCII-кодах для DOS-редакторів, або у форматі WORD 6.0 for WINDOWS у форматі «тільки текст» (only text); графічні матеріали подаються у форматі TIFF.

22. При поданні матеріалів в електронному вигляді друкований текст та ілюстрації обов'язкові.

ІНДЕКС 74006

ISSN 0235—3490. Археологія. 1998. № 1. 1—160

Інститут археології НАН України